

Լեզվի եվ ուժի
ՀԱՐՑԵՐ

ԵՐԵՎԱՆ

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի
խնամախոսի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիրներ՝ ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս
Է. Գ. Մ. ԶՐԲԱՇՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների քեկեածուներ
Հ. Ա. ՕՀԱՆՅԱՆ, Լ. Բ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Գիրքը հրատարակւոյան են երաշխավորել գրախոսներ՝
ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆԸ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր՝
Պ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆԸ, քեկեածուներ Խ. Գ. ԲԱԴԻԿՅԱՆԸ,
Է. Ս. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆԸ, Ռ. Մ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ, Է. Ռ. ԱԹԱՅԱՆԸ

Ժողովածուն ամփոփում է հայերեն գրականագիտական տեր-
մինաբանւթյան, տերմինային բաղմիմաստության և համաւշու-
թյան, գիտության լեզւում և տերմինային համակարգերում տեր-
մինների պատճառարանւթյան հարցերին նվիրւած ուսումնա-
սիրություններ:

Ժողովածուն նախատեսւած է լեզւաբանների, հայոց լեզվի ու-
սուցիչների, ինչպէս նաեւ բանասիրական ֆակուլտետների ուսանո-
ղության համար:

Լ. Բ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Պատմական ակնաբերական և տեսական ուսումնասիրություն)

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հայ գրականագիտական, ոճագիտական և տաղաչափական տերմինաբանությունը առանձին ուսումնասիրության նյութ չի դարձել: Հիշյալ բնագավառի տերմինները որոշ չափով արտացոլվել են բառարաններին, քերականության, ճարտասանության, գրականության հարցերին վերաբերող առանձին աշխատություններում, շոշափվել են մեծ մասամբ կողմնակիորեն, այն առումով, որ հայ մատենագրության կամ գրականության պատմությունը ներկայացնող արժեքավոր բաղմաթիվ աշխատությունների հեղինակները, այս կամ այն առիթով, գործածել են համապատասխան մասնագիտական տերմիններ, սակայն համեմատաբար շատ սաղավ դեպքերում բացատրել դրանց իմաստն ու բովանդակությունը, ձևակերպել գրական ուղղությունների, սեռերի, տեսակների սահմանումը:

Առայժմ հրապարակի վրա չունենք մեզ հետաքրքրող բնագավառի տերմինարան, որի մեջ ամփոփված լինեն հայերեն համապատասխան տերմինները՝ սահմանումներով: Տարիներ առաջ լույս տեսած Լ. Տիմոֆեևի և Ն. Վենգրովի «Գրականագիտական տերմինների համառոտ բառարանի» հայերեն թարգմանությունը հեռու է հայերեն գրականագիտական տերմինների բառարան լինելուց:

Գրականագիտական տերմինաբանությունը համեմատաբար առավել չափով ամփոփված է ու գիտականորեն համակարգված Մ. Աբեղյանի «Հայոց լեզվի տաղաչափություն (մետրիկա)», էդ. Զրբաշյանի «Գրականության տեսություն», Գ. Վահանյանի «Հայոց լեզվի ոճաբանության ձևաբանություն» և Գ. Բ. Զահուկյանի, Ֆ. Հ. Խլղաթյանի «Հայոց լեզու» ուսումնասիրություններում ու ձևաբանություններում, որոնք նույնպես նպատակ չունեն հավաքելու տվյալ բնագավառի հայերեն բոլոր տերմինները, սակայն ձևաբանական պահանջով և սահմաններում տալիս են ընդգրկված իրավությունների անվանումներն ու բացատրությունները, տերմինների

սահմանումները: Հայերեն գրականագիտական տերմինների միակ բառարանը էդ. Զրբաշյանի և Հ. Մախչանյանի «Գրականագիտական բառարան» է, որի մասին կիսովի բառարանների բաժնում:

Մեր նպատակն եղել է հայ գրականության հարցերին ու պատմությանն առնչվող շուրջ հարյուրամյա գրականությունից, ընթացիկ մամուլից հավաքել և կազմել, հնարավորության սահմաններում, ընդարձակ ցանկ և ներկայացնել այդ տերմինների արտահայտած հասկացությունների զարգացման պատմությունը, իմաստափոխությունը³, ինչպես նաև որոշել, թե դրանք ինչ ձևով ու շափով են ներկայացված հիշված հրատարակություններում՝ իրենց տարբերակներով, իմաստային նրբերանգներով: Որոշել հայերեն մատենագիտության, հատկապես գրական բառապաշարի կազմավորման հիմնական միջոցները: Բացահայտել հին գրականությունից ավանդված տերմինաբանական միավորների վիճակը, որոնք գործածվել են XIX դարում և գործածվում են այժմ: Որոշել ավանդական տերմինների տեղը ժամանակակից գրականագիտական տերմինների համակարգում:

Գրականություն և գրականագիտություն.— Ընդհանրապես գրականությունն ասելով հասկանում ենք միայն գեղարվեստական գրականությունը, այսինքն՝ արվեստի մի տեսակը, որի մեջ կերպարներ ու պատկերներ ստեղծելու միջոցը խոսքն է, լեզուն:

Գոյություն ունեն գեղարվեստական գրականության երեք հիմնական սեռեր՝ վիպերգական, քնարական և թատերգական, որոնք ընդգրկում են գրական ստեղծագործության բազմաթիվ կոնկրետ տեսակներ ու ձևեր:

Գրականագիտությունը գիտություն է գեղարվեստական գրականության մասին. գրականագիտության առանձնահատկությունները պայմանավորում են նրա ինքնուրույնությունը մյուս հասարակական գիտությունների շարքում: Գրականագիտությունը սերտորեն շաղկապված է գեղագիտությանը, որն ուսումնասիրում է գեղարվեստական ստեղծագործության ընդհանուր օրենքները: Պատմական զարգացման ընթացքում գրականագիտությունից անջատվել են հետևյալ ինքնուրույն ճյուղերը. ա) գրականության տեսությունը, բ) գրականության պատմությունը, գ) գրական քննադատությունը և դ) բնագրագիտությունը: XIX դարի կեսերին ծնունդ առավ մարքսիստական գեղագիտությունը: Վերջինս գրականությունը դիտում է որպես հասարակական երևույթ, իրականությունը ճանաչելու յուրահատուկ ձև: Մարքսիզմի զարգացման լենինյան փուլը նոր էջ բացեց գրականագիտության զարգացման պատմության մեջ:

Տերմին և տերմինաբանություն.— Գրական լեզվի բառակազմի մեջ զգալի տեղ են գրավում տերմինները, այսպես կոչված տերմինային բառապաշարը, որը զարգանում է բազմաձև և արագորեն։ Միաժամանակ տեղի է ունենում փոխազդեցություն ընդհանուր ազգային գրական լեզվի բառապաշարի և գիտության, տեխնիկայի, մասնագիտական աշխատանքի, արվեստի և այլ բնագավառներին վերաբերող տերմինաբանական ոլորտների միջև։

Տերմինի և տերմինային համակարգի ուսումնասիրությունը ընդհանուր լեզվաբանության տեսության խնդիրն է։ Այն, ինչ կապված է տերմինի հասկացության պարզաբանման հետ, լեզվաբանությունը մերձեցնում է ոչ միայն գիտության զանազան բնագավառների, այլև առտադրական պրակտիկայի, արտադրության, մասնագիտական աշխատանքի տարբեր ոլորտների հետ։ Տերմինաբանության մեջ ակնառու կերպով բացահայտվում է լեզվի զարգացման, նրա բառային համակարգի կապը ժողովրդի նյութական և հոգևոր մշակույթի պատմության հետ։ Գիտության այս կամ այն ճյուղի, մշակույթի, արտադրական գործունեության տերմինաբանության պատմությունը միաժամանակ բնության և հասարակության վերաբերյալ գիտելիքների զարգացման օրինաչափությունների պատմությունն է։

Տերմինի կերտման և սահմանման աշխատանքն ունի երկու կողմ՝ տերմինի կառուցվածքային-լեզվական կեղևը և հասկացության իմաստային բովանդակությունը, որոնք պայմանավորված են այս կամ այն գիտաճյուղի հասկացությունների համակարգի զարգացումով։ Այս երկու կողմերը փոխադարձաբար կապված են և միաժամանակ պայմանավորված են տվյալ ժողովրդի պատմությամբ, մշակութային, պատմական ավանդույթներով։

Բանասիրական գիտությունների ոլորտում նույնպես հարցեր են ծառանում՝ կապված տերմինի հասկացության անշարժականության և անորոշության հետ։ Զգացվում է գրականագիտական տերմինների ընդարձակ բառարան ունենալու պահանջ։

Տերմինները, ինչպես լեզվի բոլոր բառերը, մտնում են տվյալ լեզվի բառակազմի մեջ և ենթարկվում նրա հնչյունական ու քերականական կանոններին։ Սակայն գիտության, տեխնիկայի և մշակույթի որոշ ճյուղերի կամ բնագավառների տերմինային համակարգի առանձին միավորներ առօրյայում ստանալով լայն նիրառություն, ապա տերմինացվում են և դառնում լեզվի հիմնական բառաքանձի բաղկացուցիչ մաս, ինչպես՝ ջերմաչափ, սպիրտ, հեռուստատեսություն, ռադիոկայան, քառոն, կինոնկար և բազմաթիվ այլ տերմիններ։ Եվ հակառակը՝ լեզվի

Հիմնական բառապաշարի որոշ բառեր կամ նրանց մասնավոր իմաստներ գործածվում են որպես տերմիններ, այսինքն տերմինացվում են, ինչպես՝ գլուխ (մարմնի մաս և գրքի մաս), ռաֆ (մարմնի մաս և տաղաչափական տերմին), շափ (շափի միավոր և տաղաչափական տերմին), տաւն (շենք, բնակվելու տեղ և ոտանավորի մաս) և այլն:

Տերմինը լինելով բառ կամ կայուն բառակապակցություն, զգալիորեն տարբերվում է լեզվի մյուս բառերից իր մի քանի առանձնահատկություններով: Նախ՝ տերմինները մասնագիտական բառեր են, առարկաների, երևույթների անվանումներ: Ուստի նրանք զուրկ են զգացականությունից: Հետևաբար վեպիկ, խաղիկ տերմինների մեջ իկ վերջածանցը փաղաքական մասնիկ չէ, ինչպես քաթիկ և այլ բառերի մեջ:

Տերմինի առանձնահատկություններից, լիարժեքության չափանիշներից է նրա բառակազմական ճկունությունը: Եթե տերմինը գոյական անուն է, ապա նրանից կազմվում է բայ, ածական, տվյալ տեսակի առարկաների ամբողջություն կամ հատկություն արտահայտող նոր գոյական անուն, ածական անունից՝ գոյական և այլն, օրինակ՝

բառաստեղծ	—բառաստեղծաբար
	—բառաստեղծական
	—բառաստեղծականացնել
	—բառաստեղծականացում
	—բառաստեղծականություն
	—բառաստեղծաճալ
	—բառաստեղծապես
	—բառաստեղծացնել
	—բառաստեղծացում
	—բառաստեղծել
	—բառաստեղծութեն
	—բառաստեղծություն
	—բառաստեղծումի

Համեմատության մեջ դնելով պոետ փոխառյալ բառը, կոեսնենք վերջինիս հնարավորությունների սահմանափակությունը նոր բարդություններ կազմելիս: Այս հանգամանքը հաշվի է առնվում զուգահեռ ձևերից մեկին նախապատվություն տալիս:

Ցավոք, գրականագիտական բազմաթիվ հիմնական հասկացություններ առայժմ կա՛մ զուրկ են պահանջվող ճշգրտությունից, հստակությունից, կա՛մ այդ հատկություններն ունեցած հնուց ավանդած մի շարք տերմիններ հետագա գործառության ընթացքում կորցրել են իրենց երբեմնի որոշակիությունը: Օրինակ՝ վեպ տերմինը հին գրականության մեջ ունի մեկ որոշակի իմաստ, որն արձանագրված է նոր հայկազյան բառարանում, այսպես՝

Վէպ, վիպի, պաց. գ. Հին զրույցք՝ իրական կամ ստալոգ.
պատմութիւն արձակ կամ քերթողական, լուր՝ բանիւ կամ
գրով:

Բառարանի հեղինակները ստուգաբանորեն հայերեն վեպ բառը կա-
պում են հունարենի հետ, որպէս համարժեքներ տալով հունարեն էպոս
և լատիներեն verbum բառերը, ապա վկայութիւններ են բերում Ոսկե-
բերանից, Ագաթանգեղոսից, Խորենացուց և Գանձակեցուց: Բառարա-
նում առկա են այս արմատով (հնչյունափոխված) կազմված հետևյալ
բառերը՝ վիպագիր, վիպագործ, վիպագրել, վիպապատում, վիպասան,
վիպասանաբար, վիպասանական, վիպասանել, վիպասանութիւն, վի-
պասել, վիպել: Սաղայն, ինչպէս հայտնի է, հետագայում վեպ տերմի-
նին տրվեց նոր բովանդակութիւն, սկսեցին այն գործածել որպէս հա-
մարժեք ֆրանսերեն roman բառի: Այնուհետև հայ գրականութեանը վե-
րաբերող ուսումնասիրութիւնների և հոգեվածների մեջ զուգահեռաբար
գործածվում են վեպ բառի այդ երկու ըմբռնումները, սակայն Ս. Մալ-
խասյանցն իր կազմած հայերեն բացատրական բառարանում վեպ բառի
առաջին իմաստը բացատրում է հիմք ընդունելով նոր հայկազյան բա-
ռարանի բացատրութիւնը.

Վէպ (վեպի, աջ), գ. 1. Զրույց՝ ավանդութիւն պատմական բո-
վանդակութեամբ, արձակ կամ ոտանավոր, ստույգ կամ մտացա-
ծին, մեծ մասամբ ամենահին ժամանակի անձերի կամ անցքերի
վերաբերյալ: Վեպը ունի մի քանի ստորաբաժանումներ:

Ապա՝ նույն բառահոգևածում տալիս է վեպի ենթատեսակները՝
դյուցագնական վեպ, ժողովրդական վեպ, կենդանական վեպ, իրենց
բացատրութիւններով և համապատասխան վկայութիւններով: Դյուցագ-
նական վեպի օրինակ են բերված «Իլիականը», «Էնեականը», «Շահնա-
մեն», իսկ որպէս ժողովրդական վեպ՝ «Սասունցի Դավիթը»:

Հետաքրքրական է, որ նույնիսկ 1945 թ. Ս. Մալխասյանցը վեպ
տերմինի բուն իմաստն ընդունում է միայն հին գրականութեան միջոցով
ավանդված «զրույցի» նշանակութիւնը, որովհետև վեպ բառի ներկորդ
իմաստը բացատրում է հետևյալ կերպ.

Ներկայումս հաճախ գործ էածվում ումանի նշանակութեամբ,
որից շփոթութիւն է ծագում:

Այնինչ, դարիս սկզբից եւթ վեպ բառը արդեն գործածվում էր որ-
պէս եվրոպական ռոմանի միակ և հասկանալի համարժեքը հայերենում
(Ա. Արփիարյան, Լ. Մանվելյան և ուրիշներ):

Նույն պատկերն է ներկայացնում վիպական բառը: Ըստ նոր հայ-
կազյան բառարանի.

Վիպասան, ի. աց. գ. Վիպագիր, պատմաբան. և վիպագործ-
քերթող պատմաբան.

ապա՝

Վիպական, ա. Վիպասանական, պատմական:

Ս. Մալխասյանցի Հայերեն բացատրական բառարանում.

Վիպասան, ի (աց), ած. գ. 1. Հին Հայաստանում՝ ժողովրդական
երգիչ, որ երգում էր պատմական բովանդակությամբ քերթված-
ներ: 2. Վիպագիր, պատմաբան, պատմիչ:

Իսկ երրորդ իմաստը գրաբարյան նշում ունի.

ած. Վիպասանական, պատմական:

Չորրորդ իմաստը հազվադեպ գործածվող նշում ունի.

Անճառելի բաները պատմող՝ բացատրող:

Ժամանակակից կենսունակ, գործածական իմաստը բերված է վերջում,
այն էլ՝ հազվադեպ գործածական նշումով:

Վէպ՝ ոտման գրող հեղինակ:

Վեպ տերմինի բացատրությունների հերթագայությունը պայմա-
նավորված է բառի նշանակությունների պատմական զարգացմամբ, սա-
կայն 5-րդ իմաստը հազվադեպ գործածական (*) նշանով տալը չի ար-
դարացվում:

Մի ուրիշ օրինակ ևս. շատ գործածական ռեալիզմ տերմինի մասին:

Երբ այն երևան եկավ XIX դարում, նրանով արտահայտում էին
պարզ ու որոշակի գրական երևույթներ: Իրոկհաուզի և Եֆրոնի հանրա-
գիտարանում ռեալիզմը ձևակերպված է այսպես. «Ռեալիզմը իրակա-
նությունը ճշտորեն վերարտադրելու խնդիր է դնում արվեստի առաջ»
(Энциклопедический словарь, 1899, т. 51): Համեմատելով Սովե-
տական հանրագիտարանի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ հրատարակությունների
նույն բառահոդվածը, նկատելի է, որ նրանցում ռեալիզմի էությունը
նույնն է, սակայն ձևակերպման մեջ կան տարբերություններ:

Գրականագիտության և, ընդհանրապես, գիտության մյուս բնագա-
վառների տերմինները սահմանելիս և հրահանգավորելիս անհրաժեշ-
տություն է առաջանում խորապես ուսումնասիրելու տվյալ տերմինի
պատմական զարգացման ընթացքը:

Գիտության յուրաքանչյուր բնագավառ տերմիններով արտահայտ-
վող հասկացությունների որոշակի համակարգ է:

Երկարամյա պատմության ընթացքում, բնականաբար, իր համա-
կարգն է ստեղծել նաև գրականագիտությունը: Այդ համակարգը, ան-
շուշտ, ունի իր սկիզբը, զարգացման պատմությունը, որը նույնպես
փոփոխության ընթացքի մեջ է՝ կապված գրականագիտության զարգաց-
ման հետ: Առաջանում են գրական նոր երևույթներ, իրակություններ,

խորանում ու հարստանում են մեր գիտելիքները այդ ասպարեզում: Գրականագիտական տերմինաբանության մեջ որոշ բան հնանում է, ժամանակի ընթացքում նույնիսկ մահանում: Դրա հետ մեկտեղ նոր հասկացությունների երևան գալու հետևանքով առաջանում է նոր տերմինների պահանջ: Ուստի հաճախ ավանդված տերմիններին տրվում է նոր բովանդակություն, նոր նշանակություն և կիրառություն. օրինակ՝ վիպագիր տերմինը, նոր հայկազյան բառարանում բացատրված է՝

Գրող զվէպս, պատմագիր, վիպասան, քերթող պատմաբան.

իսկ Ս. Մալխասյանցի Հայերեն բացատրական բառարանում գրանցված է նաև երկրորդ նոր իմաստ.

ած, գ. 1. Պատմական վեպեր գրող, պատմիչ, պատմագիր:

2. Վեպ (2)՝ ռոման գրող, ռոմանիստ:

Ժամանակակից գրականագիտության մեջ տարածված ու սովորական է վիպասան տերմինը *романист* նշանակությամբ:

Քննենք նաև վիպասանություն տերմինը, որը նոր հայկազյան բառարանում ունի մեկ որոշակի իմաստ:

Վիպասանություն, գ. Վէպ. հին կամ քերթողական պատմություն, հիշատակագրություն, պատմագրություն:

Ս. Մալխասյանցի բառարանում բերված է երեք նշանակությամբ.

1. Վեպ, հին անցքերի պատմություն: 2. Քերթողական գրվածք պատմական բովանդակությամբ: 3. տ. Ռոման:

Ժամանակակից գրականագիտական գրականության մեջ վիպասանություն տերմինը կիրառվում է մի նոր՝ «վեպերի ամբողջությունը» իմաստով, որպես համանիշ վիպագրություն տերմինի՝ դուրս մղելով «վեպի» նշանակությամբ կիրառությունը:

Ինչպես յուրաքանչյուր գիտության, այնպես էլ գրականագիտության տերմինաբանությունը պետք է ունենա, հնարավորին չափ, կայունություն, ճշգրտություն, որոշություն: Միաժամանակ այն պետք է լինի ընդհանուրի կողմից ընդունված և ընդհանուրի համար պարտադիր: Թեև ամեն տերմին միշտ էլ ինչ-որ չափով պայմանական է, սակայն անհրաժեշտ է նրան տալ մեկ խստորեն և հստակորեն սահմանված բովանդակություն:

Պարզ է, որ գրականագիտական, ինչպես և մյուս հասարակագիտական տերմինները չեն կարող ունենալ այն աստիճանի որոշություն, ինչ որ բնական ու ճշգրիտ գիտությունների, մասնավորապես մաթեմատիկական գիտության տերմինները: Ուստի որոշ գրականագիտական հասկացություններ, հետևաբար և նրանց բովանդակությունը դրսևորող տերմինները նույնպես, գործածվում են ոչ պարզորոշ կամ կայուն իմաստով:

Համաշխարհային գրականագիտական տերմինաբանության մասին խոսելիս՝ պատմությունը սովորաբար սկսում են հին հնդիկների և հին չինացիների պոետիկայի և դճագիտության տերմիններից, սակայն դժբախտաբար չենք կարող հիշել այդ ժողովուրդների հայրենի երկրների սահմաններում, ուստի չէին կարող ազդեցություն ունենալ հետագա եվրոպական գրականագիտության և համապատասխան տերմինաբանության վրա: Նույնիսկ, եթե վերջինս ազդեցություն կրած էլ լինի, ուրեմն նվազագույն չափով, այն էլ՝ XX դարի սկզբին միայն:

Ինչպես հայտնի է, եվրոպական գրականագիտության պատմությունը սկսվում է հին հույների աշխատություններով:

Դեռ Արիստոտելից առաջ հայտնի են եղել Թեագենի և Գլավկի առնունքը, սակայն շոշափելի, փաստացի գրեթե ոչինչ չի հասել մեզ, և չենք կարող ասել՝ նրանք արդյոք ունեցե՞լ են մշակված գրականագիտական տերմինաբանություն, ի՞նչ էին ներկայացնում նրանց պատմագրական և տեսական-գրական աշխատանքները: Ցավոք, պահպանվել են միայն անշուշտ պատառիկներ:

Այդ իսկ պատճառով՝ դասական բանասերները գտնում են, որ գրականագիտությունը, որպես գիտություն, սկիզբ է առել Արիստոտելի ժամանակներից: Արիստոտելի «Ճարտասանություն» և «Պոետիկա» աշխատությունները տեսական ընդհանրացում են հսկայական փաստական նյութի, հատկապես հեղինակին մատչելի ամբողջ հունական գրականության:

Հասկանալի է, որ Արիստոտելի Ճարտասանության ու Պոետիկայի մեջ պետք է հանդես գար ու մշակվեր գրականագիտական տերմինաբանությունը: «Պոետիկայի» մեջ ամենաէականն այն է, որ մեծ մտածողը կարգի է բերել մինչ այդ գոյություն ունեցող, ավանդաբար անցած ժառանգությունը, ապա այն համալրել է իր լրացումներով:

Տվյալ դեպքում մեզ համար ավելի մեծ հետաքրքրություն է ներշնչացնում Արիստոտելի «Պոետիկան», որի մեջ հանդես է գալիս գրականագիտական տերմինաբանության մինչ օրս պահպանված միավորների զգալի մասը. ինչպես՝ պոետիկական ստեղծագործություն, էպոս, տրագեդիա, կոմեդիա, դիֆիրամբային պոեզիա, կերպար (143)¹, էպիկ գրողներ, չափ, դիալոգ, տրիմետր, էլեգիա (144), երկ, նատուրալիստ, ռապսոդիա, հիմն (145), պրոզա, պարոդիա (149), դրամա (147), դիքս, իմպրովիզացիա (149), գովասանական երգեր, պարսավող երգեր, կոմիկ երգեր, յամբային չափ, յամբիկներ, էպիկներ (150), սատիրա, չոստոքանի բառի բառի (151), հեֆամետր, էպիգոդ (152), գործողություն (154),

կոմպոզիցիա (155), պիես (159), հերոս, պոեմ, պոեմ, շափածո, արձակ ստեղծագործություններ (163), պոեզիա, գործող անձներ (164), միֆեր, պարզ ֆարսիկ, միջադեպային ֆարսիկներ (165), ճախերգանք (169), ողբ (կոմոս), անապետ, տոբեա (170), ֆենադատ (172), հանգուցալուծում (179), սյուժե(տ) (184), հանգույց (186), պարբերիկ տրագեդիա (187), էպիկական կոմպոզիցիա (188), մետաֆորա (195), յամբային տող, բանաստեղծական տող (201), դիֆիրամբ, յամբ (202), դրամատիկական պոեզիա (203), բանաստեղծական-հերոսական շափ (206), էպիֆական երկ (207), գեղարվեստական կերպար (216), էպոպեա (219) և բազմաթիվ այլ տաղաչափական, ոճաբանական տերմինային միավորներ, բառակապակցություններ:

Արիստոտելը բացատրում, պարզաբանում է գրականագիտական, ոճագիտական ու տաղաչափական զանազան իրակություններ: Բավականին հանգամանորեն խոսում է տրագեդիայի (ողբերգության) և կոմեդիայի (կատակերգության) մասին: Նա տալիս է կոմեդիա բառի նաև ստուգաբանությունը⁵: Կոմեդիան վատերի վերարտադրությունն էր համարվում, սակայն ոչ նրանց ամբողջ արատավորության, այլ լուկ ծաղրական կողմերի, քանի որ ծաղրականը վատի մի մասն է կազմում:

Քննելով գրական երկի նպատեղվածքը՝ Արիստոտելը սահմանում է ֆարսիկան. «Ֆարսիկ ասելով ես հասկանում եմ գործողությունների կապակցումը»⁶: Ֆարսիկան ունի երկու տարր՝ պերիպետիա և ճանաչում:

Հանգամանորեն քննված է ողբերգության տեսակը: «Պոետիկայի» հատկապես 19-րդ գլխում խոսվում է ողբերգության տարրերից՝ խոսքի և մտածելակերպի մասին: Ըստ հեղինակի՝ «մտածելակերպը պատկանում է ճարտասանության բնագավառին, առավել հատուկ լինելով ճարտասանության իմացության եղանակին: Մտածելակերպի բնագավառը ընդգրկում է այն ամենը, ինչ պետք է ստեղծել խոսքի օգնությամբ: Խոսքի և մտածելակերպի խնդիրն են՝ ապացուցումը, հերքումը, կրքերի գրգռումը, օրինակ՝ կարեկցում, երկյուղ, դալրացում և համանմանները, նմանապես և վեհացումն ու նվաստացումը» (190): 20-րդ գլխում խոսվում է խոսքի մասերի (տառ, բառ) մասին որպես մետրիկայի (տաղաչափության) խնդիրների, ինչպես նաև կատարվում է վանկի և հնչյունի տարբերության քննությունը:

Քննության առանձին հարց է դարձել նաև էպոսը: Վերջում՝ հակիրճ եզրափակման մեջ, հեղինակն իր աշխատության նպատակն ու խնդիրը ամփոփում է այսպես. «Մենք բավականաչափ խոսեցինք տրագեդիայի և էպոսի մասին: Բացատրեցինք նրանց էությունը, տեսակները, բաղկացուցիչ մասերը, վերջինների թիվը, նրանց տարբերությունները, ցույց տվեցինք բանաստեղծական այդ ստեղծագործությունների հա-

շողության և անհաշողության պատճառները, քննադատության պատճառները և նրանց իրագործման եղանակները» (221), ուստի իրավամբ այն կարելի է ճանաչել որպես գրականագիտության հիմնաքար հանդիսացող աշխատություն, որից հետո և որի հիման վրա հետագա դարերում զարգացավ գրականության տեսությունը, գրականագիտությունը և համապատասխան տերմինաբանությունը:

Ըստ էության, հեղափոխական և հոռոմեական (նույնպես և միջնադարի, ապա վերածննդի, ընդհուպ մինչև XIX դարը) գրականագետները այս կամ այն ձևով ներկայացնում են արխատոսելյան ճարտասանության զարգացումը, որն աստիճանաբար փոխարկվեց գրականության ընդհանուր տեսության՝ տվյալ ժամանակին հատուկ նեղ իմաստով: Ընդ որում, Արխատոսելի հետևորդների մեջ նկատվում է մի հետաքրքրական ձգտում, այն է՝ գրական սեռերի և տեսակաների անվանումները, տերմինները պահպանել հունական ձևով, որոշ դեպքերում՝ նույնությամբ կամ թեթևակիորեն հարմարեցված փոխառու լեզվին, իսկ մնացյալ տերմինները տալ թարգմանաբար:

XVIII դարում ձևավորվող կապիտալիստական հասարակության պայմաններում ուժեղացավ բուրժուազիայի պատմական դերը, և մշակութային կյանքում իշխող դարձավ ազգային սկզբունքը: Առաջին հերթին գրականության, հետևաբար և գրականագիտության առաջ ծառանում են ավելի շատ ընդհանուր գեղագիտական, քան միայն գրականագիտական բնույթի նոր հարցեր, ինչպես՝ «ճաշակի» հարցը որպես գեղագիտական չափանիշ:

Գեղագիտությունը սկսեց աստիճանաբար ասպարեզից դուրս մղել և կլանել ճարտասանությունը: Վերջինս մեռավ որպես առանձին գրական գիտություն, սակայն չմեռավ նրա հիմնական սկզբունքը՝ գրականության ընդհանուր տեսության անհրաժեշտությունը, անկախ նրա լեզվից, դարաշրջանից, համաշխարհային նշանակությունից: Նրա տերմինների ղգալի մասը պահպանվեց մինչև մեր օրերը. ի դեպ, նշենք, որ հենց այդ տերմիններն են, որ այժմ վեճ չեն առաջացնում, համենայն դեպս ո՛չ այնպիսի կրքոտ վեճեր, որպիսիք ծավալվում են հետագա դարաշրջաններում ստեղծված բազմաթիվ տերմինների շուրջը:

XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբին ավելի հաճախ է խոսվում ոճաբանության հարցերի մասին, այն դիտվում է որպես լեզվաբանական-գրականագիտական գիտության առանձին ճյուղ:

Ձգտում է նկատվում ոճաբանության դարձվածքներն ու տերմինաբանությունը համարել փիլիսոփայական-գեղագիտական, ինչպես նաև ճարտասանական տերմինաբանության համադրությունը: Ծարտասանությունը հին գիտություն է. ինչպես հայտնի է, նրա տերմիններն էլ հու-

նա-լատինական են, ուստի վերջիններս ավելի կայուն են և փոփոխության քիչ են ենթարկվում: Դրան հակառակ՝ ռճաբանությունը, որպես ավելի նոր ժամանակների գիտակարգ, ղարգացման մեջ է և բնականաբար ավելի շարժուն է, ուստի այդ բնագավառի տերմինները նույնպես ավելի կենսունակ են ու մեծ մասամբ կերտվում են մայրենի լեզվի ընձեռած բառակազմական միջոցներով:

* * *

Վերջին տասնամյակների ընթացքում գրականագիտությունն ապրում է իր զարգացման մի նոր փուլ, առաջացել և առաջանում են նոր բնագավառներ (ինչպես՝ կինոյի և հեռուստատեսության մասին գրականությունը):

Հանդես եկող նոր երևույթները կյանքի են կոչում նոր պատկերացումներ ու հասկացություններ, որոնք, իրենց հերթին, պահանջ են ներկայացնում նոր բառային դրսևորումների՝ տերմինների: Գրականագիտական իրակությունների մասին անցյալի գիտելիքների խորացումը և նրանց նոր իմաստավորումը երբեմն անհամաձայնություն են առաջացնում հնում գոյություն ունեցող հասկացությունների համալիրի հետ:

Ավանդաբար գործածվում են բազմաթիվ տերմիններ՝ հաճախ ստանալով այլ իմաստ, ուստի առաջանում են տվյալ տերմինների բազմիմաստություն և զուգահեռ ձևեր:

Ժամանակակից հայ գրաքննադատական գրականության մեջ առատորեն գործածվում են մի ժամանակ հնացած համարվող գրականագիտական տերմիններ, որոնք կիրառությունից աստիճանաբար դուրս են մղում իրենց օտար համարժեքները, ինչպես՝ ֆնառալան (լիրիկական), կատակերգություն (դրամեդիա), ռդրեգություն (տրագեդիա) և այլն: Կամ՝ հաշառակը, երևան են գալիս անհարկի, չհիմնավորված նորաբանություններ, նոր տերմիններ՝ ստեղծելով անորոշ վիճակ գրականագիտական տերմինաբանության մեջ, նաև անորոշություն որոշ գրականագիտական հասկացությունների ըմբռնման մեջ, որի հետևանքով առաջանում է շփոթություն համապատասխան տերմինների գործածության ժամանակ:

Արտասահմանյան որոշ բանասերներ առաջ են քաշում այն դրույթը, որի համաձայն այնքան մի գիտություն լոկ սահմանված տերմինաբանություն է: Այսպիսի պնդումը, իհարկե, ունի ձևական իմաստ, սակայն կասկածից վեր է, որ լավ սահմանված տերմինների համակարգ անհրա-

ժեշտ է յուրաքանչյուր գիտաճյուղի համար և, անշուշտ, նրա արդյունավետ զարգացման պայմաններից մեկն է:

Գիտության այս նպատակն անհրաժեշտ է, որը պահանջում է, առաջին հերթին, փոխըմբռնում: Եթե ամեն մի հոգևածագիր, ուսումնասիրող ինքնակամ և ազատորեն նոր իմաստներ ներմուծի ցանկացած տերմինի բովանդակության մեջ, անխուսափելիորեն կառաջանա տերմինի բաղմամաստություն, հետևաբար խառնաշփոթություն՝ նրա գործառության ոլորտում:

Գրականության պատմության, քննադատության և տեսության հարցերը շոշափող գրականության մեջ գործածվում են բազմաթիվ տերմիններ, որոնց պարզորոշ, հստակ բացատրությունը, սահմանումը չի ձևակերպված, ինչպես՝

Արձակ տերմինը, թվում է, թե շատ հասկանալի է, թե՛ գիտական և թե՛ գրական լեզվում ունի ճիշտ և որոշակի կիրառություն, սակայն բառարաններում բացատրվում է տարբեր ներպ և գիտական որոշակի սահմանում շունի: Ս. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում» արձակ բառի տաղաչափական, գրականագիտական իմաստը բացատրված է այսպես՝

Տաղաչափության պահանջներից ազատ, ոչ տաղաչափորեն գրված: Հկո. ոտանավոր, տաղաչափական:

Ինչպես տեսնում ենք, բացատրված է արձակ տերմինի ածականական կիրառությունը: Իսկ «Գրականագիտական տերմինների համառոտ բառարանում» բացատրված է միայն դոյական իմաստը.

Արձակ, պոզա—գեղարվեստական երկ, որ շարադրված է սովորական, ազատ կազմություն ունեցող, և ոչ թե շափական, շափածո խոսքով:

«Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում» թեև կրկնվում է Ս. Մալխասյանցի բացատրությունը, բայց ավելացված է մի նոր, հավաքական իմաստ:

2. ա., գ. Տաղաչափական պահանջներից ազատ, ոչ-շափածո (գրվածք): 3. գ. Ոչ-շափածո գրականություն, արձակագրություն:

Արձակագրություն տերմինը բացակայում է Ս. Մալխասյանցի և հիշված գրականագիտական բառարաններում, իսկ «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում» կրկնվում է արձակ տերմինի երկրորդ նշանակության բացատրությունը, այն է՝

Արձակ, ոչ-շափածո գրականություն:

Միայն էդ. Զրբաշյանի և Հ. Մախչանյանի «Գրականագիտական բառարանում» է, որ տրված է ընդարձակ, գրականագիտական բացատրություն՝ «գրական-գեղարվեստական ստեղծագործության նառնման երկու հիմնական ձևերից (արձակ և չափածո) մեկը: Արձակի մեջ բացակայում են չափածոյի ռիթմական միավորները (ոտք, անդամ, բանաստղ, տուն), շարադրանքը զարգանում է ազատ, բնական կարգով»:

Բանաստեղծություն տերմինը բացակայում է գրականագիտական համառոտ բառարանում, իսկ Ս. Մալխասյանցի բառարանում բացատրված է.

1. Ստեղծագործություն խոսքի միջոցով, գեղարվեստորեն՝ պատկերավոր կերպով միտքը արտահայտելու արվեստ: 2. Գրականության ընդարձակ ճյուղ, որ գեղարվեստական կերպով պատկերացնում է կյանքը, արտահայտում է մարդկային հոգու գաղափարական ձգտումները: 3. Տաղաչափական գրվածք: Հկո. Արձակ: Այս վերջին իմաստը Ս. Մալխասյանցը համարում է «Անճիշտ՝ բայց հաճախված գործածություն»:

Բանաստեղծություն տերմինը ավելի ամփոփ և սեղմ է բացատրված ԺՀԼԲԲ-ում.

1. Չափածո գեղարվեստական երկ: 2. Գեղարվեստական չափածո գրվածքների ամբողջությունը:

Սակայն այս բառարանում անտեսված է մի այլ, գուցե ոչ շատ գործածական իմաստ, այն է՝ «բանաստեղծելու» իմաստը, օր. «Բանաստեղծությունը նրա տարերքն է»:

Նման ոչ որոշակի, թերի, միակողմանի բացատրություններ են տրված տարբեր բառարաններում նաև հետևյալ տերմիններին. Գրող, հեղինակ, մատենագիր, դյուցազներգություն, դյուցազներգ, էպոպեա, պատմվածք, պոեզիա, վեպ, վեպիկ, վիպակ, վիպերգություն, վիպասանություն և այլն:

Նույնպիսի երևույթ նկատվում է ոչ միայն հայ գրականագիտական տերմինների, այլև ռուսերեն տերմինաբանության մեջ: Այդ հարցը բազմիցս արծարծվել է գրական-տեսական մամուլում և բանավեճերի ընթացքում: Այստեղից բխում է հայերեն գրականագիտական տերմինների հավաքման, հետազոտման և տերմինարանի հրատարակության խնդիրը:

Գրականությունը, գրական իրավություններն ու տեսակները հաջ-
բանասիրության մեջ վաղուց են դարձել հետաքրքրության և ուսումնա-
սիրության առարկա:

Գրերի գյուտից հետո ստեղծվեցին թարգմանական ու ինքնուրույն
բազմաթիվ արժեքավոր աշխատություններ՝ նվիրված կրոնի, փիլիսո-
փայության, տրամաբանության, դավանաբանական տարբեր խնդիրների
և գիտության այլ ճյուղերին վերաբերող հարցերի քննությանը:

Ինչպես հայտնի է, դեռ հին հույները ամենից առաջ ու խոր զբաղ-
վեցին գրականության ու նրա տեսության հարցերով: Սակայն նրանց
երկերում գրականության իրավություններն ու համապատասխան տեղ-
միջնները ուսումնասիրվում էին քերականության, ճարտասանության
հարցերը քննելիս:

Գրականությունը (մատենագրությունը) ընդգրկում էր գրավոր ար-
տահայտված ամեն ինչ՝ փիլիսոփայության, քերականության, կրոնի,
պատմագրության, ճարտասանության խնդիրները ներկայացնող ու քննող
աշխատությունները, թղթերը: Ուստի գրականագիտական հայերեն առա-
ջին տերմինները հանդես են գալիս նախ՝ ճարտասանական և քերակա-
նական թարգմանական ու ինքնուրույն երկերի մեջ:

ՀԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ
ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՆՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

V դարում Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի կրտսեր աշակերտ-
ներն սկսեցին հունարենից թարգմանել քերականության, ճարտասանու-
թյան, փիլիսոփայության և արվեստի վերաբերյալ բազմաթիվ երկեր,
դասագրքեր և մեկնություններ:

Թարգմանական աշխատանքին զուգընթաց, գրվեցին նաև ինքնու-
րույն երկեր և մեկնություններ, որոնց հեղինակները ստեղծեցին ու մշա-
կեցին գիտության լեզու, համապատասխան գիտաճյուղերի տերմինա-
բանություն:

Գիտելիքների հետագա զարգացմանը նպաստող նպատակներ
էին դպրոցական ուսուցումը, ճարտասանական արվեստի մշակումը,
գրականության և բանասիրության առօրյա կարիքների բավարարումը:

Նման նպատակ էր հետապնդում «Գիրք Պիտոյից»-ը⁷: Ուստի հա-
յերեն առաջին գրականագիտական տերմինները գրանցված են մեր մշա-
կույթի մի քանի տարբեր բնագավառների հիմնաքարը դնող մեծ պատ-
մահոր կողմից:

Հայերեն առաջին գրքերից է «Գիրք Պիտոյից»-ը: Հեղինակը իր աշակերտին ճարտասանական ուսումը ավանդելուց հետո, նրան վարժեցնելու նպատակով, հարկ է համարում օրինակներ կազմել և ավելացնել հունարեն բնագրում եղածին, իսկ գրքի վերնագիրը հունականի նմանությամբ դնել «Պետք» կամ «Պիտոյից»:

Գիրքը բաղկացած է տասը ճառից կամ գրքից, որոնց վերնագրերն իսկ հետաքրքրություն են ներկայացնում քննվող հարցի տեսակետից (պետք, խրատ, եղծումն, հասարակ տեղի, ներքողյան, պարսավ, բաղդատություն, բարառնություն, արտասանություն և գրություն): Այս հասկացություններն ու գրականագիտական իրավությունները քննության առարկա են դարձել միայն ճարտասանության տեսանկյունից, որպես ճարտասանական ձևեր: Հեղինակը նոր օրինակներ է բերում շրջապատող իրականությունից և բացատրում աշակերտին, սակայն այդ օրինակներն իրենց ոճով ու գրելաձևով շատ են տարբերվում հույն և լատին մատենագիրների ճարտասանական կանոններից: Գրքի մասերի վերնագրերն իսկ թվարկումն են այն տերմինների, որոնք մեզ համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում, քանի որ վերաբերում են նաև գրականագիտությանը:

Այսպիսով՝ հայ դպրության առաջին իսկ երկերում գործածված են գրականագիտական մի շարք տերմիններ: Փորձ է արվել սահմանելու ներքող, համեմատություն, բարառնություն և այլ հասկացություններ:

Պիտոյից գրքում թեև գրականագիտության տեսանկյունից չեն քննվում հիշված տերմինները, այնուամենայնիվ նա գրականագիտական տերմինների առաջին աղբյուրներից է, ուր գրանցված են մեզ հետաքրքրող բնագավառի հնուց ավանդված բազմաթիվ տերմիններ:

Գրականագիտական տերմինաբանության ստեղծմանն ու հարցստացմանը նպաստել են նաև քերականական երկերի թարգմանությունը և ձեռնարկների ստեղծումը: Ժամանակի քերականական աշխատությունները նույնպես մեծ արժեք են ներկայացնում տրամաբանության, փիլիսոփայության, արվեստի, գրականության և ընդհանրապես հայ հին մշակույթի պատմության համար:

Մեզ հասած առաջին ամբողջական քերականական աշխատությունը Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայերեն թարգմանությունն է, որի թարգմանչի և հետագայում՝ մեկնիչների կողմից ստեղծվեց ու մշակվեց քերականական տերմինաբանությունը⁸, թեև մինչ այդ հայերը ունեին քերականական որոշ գիտելիքներ:

Մինչև Թրակացու քերականության թարգմանությունը «քերականություն» հասկացության համար գործածվում էր դպրություն բառը, հետագայում հունաբան հեղինակները այն փոխարինեցին քերականու-

քյուն բառով, իսկ դպիր, որ գործածվում էր նախապես «քերական»-ի իմաստով, հունարան հեղինակների երկերում փոխարինվեց ֆերթոլ բառով, որն ստացավ «քերական» և «բանաստեղծ» իմաստները:

Հնում ֆերականությունը շատ ավելի ընդարձակ բովանդակություն ուներ, այն ընդգրկում էր բուն քերականությունից բացի նաև բանասիրությունը և տաղաչափությունը:

Դպիրները՝ գրագետները ուսուցանում էին դպրություն՝ գրագիտություն: Աշակերտները գրել սովորում էին մոմած տախտակի վրա գրչի սուր ծայրով քերծելով-գրելով տառերը, որը յուրացնելուց հետո ջնջում էին: Այստեղից էլ ֆերել, ֆերական, ֆերականություն բառերը առնչվում են գիր, գրական, գրականություն բառերին: Դրականությունը նախապես նշանակել է գրավոր արտադրանք, գրվածքների՝ գրքերի ամբողջությունը:

Հայ հին քերականները, հետևելով հույների օրինակին, ֆերականություն բառը ստուգաբանել են «գրականություն»՝ գիր բառը բխցնելով ֆերել բառից, որից և ծագում է ֆերական և ֆերթոլ (քերդոլ) բառերի գործածությունը մեկը մյուսի փոխարեն:

Մինչև Դիոնիսիոս Թրակացու «Արվեստ քերականության» թարգմանությունը, «քերական» նշանակությամբ գործածվել են դպիր և գրամատիկոս բառերը, իսկ «քերականություն» իմաստով՝ դպրություն:

Թրակացու քերականությունը բաղկացած է բազմաթիվ գլուխներից ու հատվածներից, որոնցից գրականագիտության համար հետաքրքրական են «Յաղագս վերծանութեան», «Յաղագս հագներգութեան» և «Յաղագս ոտից» հատվածները:

Թրակացու քերականության հայերեն, թարգմանության մեջ հանդիպում են հունարեն համապատասխան գրականագիտական տերմինների հետևյալ պատճենումները. շարագրոլ (արձակագիր, մատենագիր, վիպագիր), շարագրած (շարագրություն, գրվածք, գիրք, պատմագրություն, մատենագրություն), շարագիր (նշանագիր, տառ), ենթադատություն (խոսքի իմաստը արտաբերելու հետ բաղդատելը), ռըբերգություն (եղերերգություն), կատակերգություն (ուրախ և ծիծաղելի բովանդակությամբ թատերագրական ստեղծագործություն), դամբանական (տխուր, թախծալի քնարական բանաստեղծություն), առլ (բազմաթիվ իմաստներով՝ երգվող պատմվածք, ոտանավոր), առլ (գեղարվեստական ստեղծագործության, ոտանավորի), ֆնարական ֆերդություն, ֆերթություն, ֆերթոլություն (բանաստեղծական ճյուղ); խանդաղատական (խանդաղատանքով, գուրգուրանքով լի, գթալի, թախծալի խոսքի, երգի մասին), հագներգություն (քերթված, տաղ, վեպ), հագներգոլ (վիպերգական բանաստեղծություններ քերթող երածիշտ կամ ասմունքող)՝

Թրակացու երկը քանի որ հունարենի քերականություն էր, և այն-
տեղ խոսվում էր հունարենին վերաբերող քերականական, լեզվական
հարցերի մասին, ուստի որոշ իմաստով դժվարհասկանալի, երբեմն և
անմատչելի էր հայ աշակերտների համար: Այդ իսկ պատճառով Թարգ-
մանիչը և հետագա դարերում ապրած, այսպես կոչված, մեկնիչները
(Դավիթ փիլիսոփա, Անանուն մեկնիչ, Ստեփաննոս Սյունեցի, Գրիգոր
Մագիստրոս, Համամ Արեւելցի) ջանում են հունական բնագրի Թարգմա-
նության իրենց մեկնությունների մեջ բացատրել այն իրակությունները,
որոնք չեն սահմանված հույն հեղինակի կողմից և ավելի հասկանալի
դարձնելու համար բերում են օրինակներ ու կապում հայերենի հետ:

Մեկնիչներից առաջինը՝ Դավիթը, հունարեն էպոս բառը Թարգմա-
նել է առաջ և տվել է սահմանումը: Վերջինս համընկնում է հույն հեղի-
նակների սահմանմանը, որոնք գրական սեռերը մեկնաբանելիս հիմնը-
վում էին Դիոնիսիոսի վրա: Դավիթի սահմանումը կրկնում են հետագա
հայ մեկնիչները՝ հավելումներով կամ լրացուցիչ բացատրություննե-
րով և օրինակներով:

Հոմերյան էպոսը երգել և տարածել են «Հոափսողները», որոնց եր-
գած երգերը կոչվում էին «Հոափսողիա», որ հունարեն բառացի նշա-
նակում էր «գավազաններգություն», իսկ Դավիթը հայերեն Թարգմանու-
թյունը հարմարեցրել է հունարենի բովանդակությանը և համապատաս-
խանաբար Թարգմանել հագնեբզություն և հագնեբզող:

Դավիթը խոսում է նաև «քերթողական արվեստի» մասին: Իսկ Մով-
սես Քերթողը ավելին՝ տարբերում է միմյանցից ֆեթրություն, ֆեթրողու-
թյուն և շարագրություն իմաստները: Քերթությունը վերաբերում էր
հատկապես չափածո երկերին՝ անկախ նրանց բովանդակությունից (դի-
ցաբանական թե պատմական): Վերջինները դիտվում էին որպես սեռա-
յին առանձնահատկություններ և նրանց տրվում էր առանձին անվանում:
Շարագրությունը վերաբերում էր արձակ երկերին, առավելապես Աստ-
վածաշնչին, իսկ ֆեթրողությունը ուներ ավելի ընդարձակ բովանդակու-
թյուն և համանիշ է ֆեռականությանը, որը պետք է զբաղվի չափածո և
արձակ երկերի ուսումնասիրությամբ, ուրեմն՝ քերթությունն ու շարա-
գրությունը քերթողության ուսումնասիրության առարկան են:

Հստ Մովսես Քերթողի՝ ֆեթրող նշանակում է նա, ով գիտե խոսքի
մասերը, դեմքերը և լեզուն: Ուրեմն, նախ նշանակել է այսօրվա իմաս-
տով «քերական», իսկ «բանաստեղծ» նշանակությամբ համապատաս-
խանում է հունարեն պոետես բառին:

Թրակացու քերականության մեջ հիշվում է «զքնարական քերդու-
թյուն ներդաշնակապես», ուր ֆեռական տերմինը հունարենի բառացի
Թարգմանությունն է, իսկ արտահայտությունն ամբողջությամբ՝ գուսա-

նական երգերն է ակնարկում: Օրինակ՝ Ստեփաննոս Սյունեցին «քնարական քերթության» տակ հասկանում էր գուսանական երգերը:

Երգիչ բառի «բանաստեղծ» իմաստը գալիս է հին ժամանակներից, որովհետև ինչպես հույների, այնպես էլ հայերիս մեջ սկզբնապես երգն ու երաժշտությունը անանջատ են հանդես եկել: Երգիչը միաժամանակ ստեղծագործող, բանաստեղծ էր: Սակայն, ըստ Դավթի, ֆեառական բանաստեղծությունը կամ ֆեթրությունը կազմում էր փիլիսոփայության մասը, որի բաղկացուցիչ մասերի մեջ դասվում էին («Գիրք սահմանաց») թվաբանությունը, երկրաչափությունը և աստղաբաշխությունը, որոնց ազգակից գիտակարգ էր համարվում երաժշտությունը, քանի որ դրանց հիմքում ընկած էր քանակը:

Ըստ Ստեփաննոս Սյունեցու՝ քերականությունը միայն ուղղագրության և ուղղախոսության ուսուցման միջոց չէ, այլև գրական ստեղծագործական աշխատանքի անհրաժեշտ նախապայման: Գրականությունն ու քերականությունը գտնվում են փոխադարձ կապի, փոխազդեցության մեջ: Քերականության մեջ կանոնների բացատրությունը կատարվում է գրական լավագույն երկերի հիման վրա, իսկ քերականությունը գրողին, ստեղծագործողին սովորեցնում է լավ, անսխալ գրել:

Սյունեցու կողմից գրականություն բառը ստանում է իմաստային շատ լայն ընդգրկում՝ մոտենալով ֆիլոլոգիա (բանասիրություն) իմաստին, որովհետև գրականությունը ոչ միայն գրական բոլոր երկերի ամբողջությունն է, այլև դրանց իմացումն ու քննությունը, իսկ քերականության իմաստը նեղանում է, այն գիտակցվում է որպես լեզվի ուսումնասիրություն, քանի որ Թրակացու աշխատության քերականական հարցերը քննող բաժինները Սյունեցին համարում է գրականության (բանասիրության) բաժիններ:

«Զրուցագրություն ըստ ներգոյս քերդողական եղանակս» բաժնում Սյունեցին խոսում է գրական տեսակների մասին: Նա կարևոր է համարում ոչ միայն «եղյալ»՝ իրական, այլև «ոչ եղյալ»՝ անիրական պատմությունները և ըբստ պիտակության, հագնեբգության և փոխաբերության» տարբերում առասպելների երեք տեսակ: Խոսվում է ողբերգություն, կատակերգություն, տաղ, ֆեառական ֆեթրություն, խանդաղառական, դամբանական, եկեղեցական և այլ տերմինների մասին, ուր հանդես է գալիս քնարերգության, ճարտասանության և քերականության փոխազդեցությունը: Սյունեցին նշում է վերոհիշյալ գրական տեսակների գործադրումն ու տարածվածությունը հայկական միջավայրում: Գիտնականները, քերականները ավելի ուշ շրջանում նույնպես անդրադարձել են գրական տեսակների և գրականագիտական այլ հարցե-

րին, ինչպես՝ Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Երզնկացին, Առաքել Սյունեցին և այլք:

Գրիգոր Մագիստրոսը նույնպես պահպանում է քերականության լայն ըմբռնումը և քերականությունը նույնացնում է գրականության հետ, իսկ Հովհաննես Երզնկացին տարբերում է ոչ միայն ֆեթուրյուն (բանաստեղծություն), ֆեթուրյուն (լեզվի ծանոթություն, խոսքի մասերի ուսմունք), շառագուրյուն (արձակ) հասկացությունները, այլև քերականությունը՝ բերթողությունից: Քերականությունը բերթողության գործադրումը, կիրառումն է գրականության մեջ, այսպես է պատկերացնում Երզնկացին քերականության և գրականության կապը: Իսկ Առաքել Սյունեցին քերականությունը կապում է երաժշտության ու ճարտասանության հետ: Նա պարզաբանում է նաև այն հարցը, թե ինչու է քերականությունը նաև առասպելաբանություն կոչվում:

Տաղաչափության տերմինների ստեղծումն ու զարգացումը նույնպես կապվում է մեր դպրության հին շրջանի հետ, քերականական աշխատությունների, առանձնապես Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության թարգմանության և մեկնությունների հետ:

Թրակացու Քերականության թարգմանիչը ջանացել է քերականական գիտելիքների հետ զուգահեռաբար հայ ընթերցողին ծանոթացնել հունական դասական տաղաչափության տարրերին ու արվեստին (հավելվածի «Յաղագս ոտից» հատվածում): Այս հատվածի թարգմանության ընթացքում նա թարգմանել ու կերտել է հայերեն տաղաչափական տերմիններ՝ դրանով հիմք դրել նաև հայերեն տաղաչափության տերմինաբանության:

Մեզ հետաքրքրող հատվածը վերնագրված է «Յաղագս ոտից», որովհետև հունական տաղաչափության համակարգի հիմքը վանկն է, որի թվով որոշվում էին տաղաչափության միավորները՝ «ոտքերը»:

Թրակացու Քերականության թարգմանիչ՝ հունարենից թարգմանած, պատճենած նամ կերտած տաղաչափական տերմիններն են՝ ոտք (տաղաչափության միավոր), համբույր (հերվանկ ոտք, քառամանակ), ստեղն (եռավանկ ոտք, քառամանակ), մեծասառ, մեծավերջ, անգայտ, վերջառանջ, ֆոդաբուր, ֆոդաշավտ, հավեղ, ավարտեղ, ներգե, սոնք:

Թրակացու Քերականության թարգմանիչ կերտած գրականագիտական և տաղաչափական բազմաթիվ տերմիններ գործածական են նաև ժամանակակից գրականագիտության մեջ:

Գրիգոր Մագիստրոսը նույնպես զբաղվել է տաղաչափության հարցերով: Նա համեմատության մեջ է դնում հունական և արաբական տաղաչափությունը և հանգում այն եզրակացության, որ տաղաչափու-

թյան օրինաչափությունը, որպես ներդաշնակության արտահայտության մի ուրույն ձև, իր մեջ պարունակում է մաթեմատիկական տարրեր:

Հին շրջանում հայ իրականության մեջ քնարական գերթությունը առավելապես եղել է կրոնական բովանդակությամբ (շարականներ), իսկ աշխարհիկ բանաստեղծությունը ներկայացնում էին գուսանական երգերը (հայրեններ): Մինչև XIV դարը հունարենից գեղարվեստական երկեր չէին թարգմանվում, միայն «Գիրք սահմանաց»-ի մեջ բերված են Թեոդինեսի բանաստեղծությունները: Հույն դասական հեղինակները մոտք են գործել հայ գրականության մեջ Փիլոն Եբրայեցու, Նոննոսի երկերի թարգմանությունների միջոցով, ուր հիշվում են Հոմերոսը, Հեսիոդոսը, էսքիլոսը, Եվրիպիդեսը, Պինդարոսը:

Այսպիսով, «Գիրք Պիտոյից»-ի հեղինակը և Թրակացու քերականության թարգմանիչն ու մեկնիչները քննեցին տարբեր ու բազմաթիվ հարցեր և ըստ անհրաժեշտության ստեղծեցին գրականագիտական առանձին բաժինների (գրական տեսակների, բանաստեղծական արվեստի, տաղաչափության) հայերեն տերմիններ, որոնցից շատերը պահպանվել և ավանդաբար անցնելով՝ գործածական են նաև այժմ: Այդ աշխատանքը արվում էր, գրականագիտությունը դիտելով քերականությունից չանջատված բնագավառ, որից բխում է ժամանակին գործածված տերմինների բազմիմաստությունը: Բանասիրական, այդ թվում և գրականագիտական տերմինաբանությունը որպես ինքնուրույն համակարգ առանձնացավ միայն քերականությունը բանասիրությունից անջատվելուց հետո:

Դրականագիտությունը, որպես առանձին և ինքնուրույն գիտաճյուղ, ուսումնասիրության նյութ է դառնում հատկապես XIX դարում:

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Ռուս իրականության մեջ ավելի շատ փորձեր են արվել գրականագիտական տերմինների բառարան կազմելու ուղղությամբ: Դեռ XIX դարի առաջին քառորդում լույս է տեսել Ն. Ֆ. Օստրոլոպովի «Словарь древней и новой поэзии» բառարանը երեք հատորով:

Տասը տարի անց հրատարակվում է «Опыт литературного словаря» աշխատանքը, որի մեջ գրականագիտական տերմինների շարքում բացատրվում են նաև լեզվաբանական ու քերականական հասկացություններ: Սակայն այս բառարանը չի կարելի համեմատության մեջ դնել նախորդի հետ: Օստրոլոպովի հիշված բառարանը ցայսօր չի կորցրել իր պատմական արժեքը:

1925 թ. լույս է ընծայվում «Словарь литературных терминов» բառարանը, որն արտացոլում էր այդ շրջանում գրականության ու գրականագիտության տերմինաբանության ասպարեզում տիրող անկայունության ու խառնաշփոթությունը: Բառահոգվածները կազմող հեղինակների տեսական տարածայնություններն իրենց կնիքն են դրել տերմինների բացատրությունների ու սահմանումների վրա:

1940 թ. հրատարակվեց Ա. Պ. Կվյատկովսկու «Словарь поэтических терминов» բառարանը: Լայն տարածում գտավ 1951 թ. հրատարակված Լ. Ի. Տիմոֆեևի և Ն. Վենգրովի «Краткий словарь литературоведческих терминов» բառարանը, որը վերահրատարակվեց 1952 թ.: Այս բառարանը թարգմանվել է շատ ժողովուրդների լեզուներով՝ ՍՍՀՄ-ում և արտասահմանում: Նման և նույն նպատակը հետապնդող բառարան 1961 թ. լույս է տեսել Կիևում (Վ. Մ. Լեսիկ և Օ. Ս. Պոլիկեց, Короткий словник літературознавчих термінів):

1974 թ. լույս տեսավ Լ. Ի. Տիմոֆեևի և Ս. Վ. Տուրաևի կազմած ու խմբագրած «Словарь литературоведческих терминов» ընդարձակ բառարանը, որը պարունակում է 600-ից ավելի տերմին:

Այս բոլորին կարելի է ավելացնել սովետական առաջին «Литературная энциклопедия»-ում (1926—1939 թթ., հրատարակությունը չի ավարտվել), Մեծ և Փոքր հանրագիտարաններում, երեք հատորանոց հանրագիտական բառարանում (1953—1955 թթ.) և 9 հատորանոց «Краткая литературная энциклопедия»-ում (1962—1978 թթ.) տեղ գտած գրականագիտական իրակություններին վերաբերող բառահոգվածները:

Մեծ թվով գրականագիտական տերմինների տեղեկատվություն և բառարաններ են հրատարակվել արտասահմանում, հատկապես 50-ական թթ. և վերջին տարիներին: Այդ բազմաթիվ և տարբեր ծավալի տեղեկատվությունն ու բառարանները, ներառյալ նաև ռուսերեն տերմինարանները, հետապնդում են ուսուցողական նպատակներ, որոշ դեպքերում տալով նույնիսկ տվյալ տերմինի ծագման և զարգացման պատմությունը, հաճախ նշում են տերմինի տարբեր գործածությունները, բայց ոչ տվյալ բնագավառի տերմինների կանոնավորման, միօրինակացման նպատակով¹⁰:

Հայ իրականության մեջ մինչ այդ գրականագիտական տերմինների բառարան հրատարակելու փորձ չի արվել, ուստի Լ. Տիմոֆեևի և Ն. Վենգրովի «Գրականագիտական տերմինների համառոտ բառարանի» հայերեն հրատարակությունը առաջին փորձն է. այն ռուսերեն երկրորդ հրատարակությունից որոշ հավելումներով և կրճատումներով փոխադրել են Հ. Հայրապետյանը և Գ. Պարիսը՝ միջնակարգ դպրոցի աշակերտների

համար որպես ձեռնարկ: Այս բառարանի հրատարակումը շատ օգտակար գործ էր, որովհետև դա իր տեսակի մեջ առաջինն է մեղանում: Հեղինակները, անշուշտ, շնորհակալ գործ են կատարել, փոխադրելով այս բառարանը, որը նրանք ոչ միայն թարգմանել են, այլև մասամբ իրենց սեփական, հեղինակային խոսքն են ավելացրել: Բացի բառացանկում կատարած փոփոխություններից (ավելացրել են հայ մատենագրությանն ու գրականությանը առանձնահատուկ երևույթներ արտահայտող տերմիններ), նրանք փոփոխել, այսպես ասած, հայացրել են նաև բառահոլմածները, որը և պետք է համարել հայերեն բառարանի առավելություններից ամենահիմնականը՝ ուսերեն բնագրի համեմատությամբ¹¹:

Ավելի մեծ ուշադրության է արժանի 1972 թվականին լույս տեսած էդ. Զրբաշյանի և Հ. Մախանյանի կազմած «Գրականագիտական բառարանը»՝ Զրբաշյանի ընդհանուր խմբագրությամբ:

Բառարանի շատ սեղմ բնութագրումը տրված է «Երկու խոսքում», ուր կարդում ենք. «Ներկա բառարանը պարունակում է գրականագիտության առավել կարևոր և հաճախակի հանդիպող տերմինների բացատրությունը և ներկայացնում է գրականության տեսության, իբրև գիտության, հիմնական հասկացությունների համակարգը»:

Բառարանն ընդգրկում է շուրջ հինգ հարյուր տերմին ու հասկացություն, որոնք բացատրված են հիմնականում հայ գրականության նյութի հիման վրա, և հասցեագրված է 8—10-րդ դասարանների աշակերտներին, սակայն լինելով այս կարգի առաջին ինքնուրույն գործը հայ իրականության մեջ, կարող է օգտակար լինել նաև ընթերցող լայն շրջաններին: Մի շարք բառահոլմածներ կրում են հանրագիտարանային բընույթ, գրական որոշ իրավություններ, հասկացություններ ունեն զուգահեռ անվանումներ: Ուստի հայ գրականագիտական տերմինների միօրինակացման նպատակով տողերիս հեղինակը կազմել է տերմինարանի նախագիծ վերը հիշված գրականագիտական բառարանի հիման վրա, ուր փորձ է արվում զուգահեռ տերմիններից ընտրել մեկը, տալ հասկացության սահմանումը և ուսերեն համարժեքը:

1980 թ. լույս տեսավ էդ. Զրբաշյանի և Հ. Մախանյանի կազմած «Գրականագիտական բառարանի» երկրորդ, լրացված և վերամշակված հրատարակությունը:

Հեղինակները բառարանի բառացանկը համալրել են շուրջ երեք տասնյակ բառահոլմածով՝ ժամանակակից գրականագիտության նորագույն հասկացություններով ու տերմիններով, օրինակ՝ երկաշառ, էկրանավորում, էսսե, շեշտակում, պատմողի կերպար, ռիթմական արձակ, տիպարաճանկան կապեր և ընդհանրություններ և այլն: Աշակերտների և ընդհանրապես ընթերցողի գրականագիտական գիտելիքները հարստաց-

ներու նպատակով ներմուծված են գրականության հին, ինչպես նաև հետագա շրջանին վերաբերող հասկացություններ և տերմիններ, որոնք դուրս էին մնացել բառարանի առաջին հրատարակությունից, ինչպես օրինակ՝ այնդոս, բարդ, բուֆոնդ, գեոգրիկներ, էսպարեսիոնիզմ, միենգերգեր, պրաստդիա, ռոկոկո, ստրուկտուրալիզմ, տետրալոգիա, ֆարլիո և այլն:

Սույն գրականագիտական բառարանի մեծ արժանիքն այն է, որ հեղինակները գրականագիտական հասկացությունները բացատրում են հիմնականում հայ գրականության նյութի հիման վրա, զուգահեռներ են անցկացնում բացատրվող գրական իրավության և հայ գրականության մեջ նրա դրսևորման ձևերի միջև: Ավելին՝ նրանք ջանացել են ներկայացնել հայ գրականությանը և ժողովրդական բանահյուսությանն առանձնահատուկ գրադան ըմբռնումներն ու գրական տեսակների անվանումները:

«Գրականագիտական բառարանը» կոչված է լրացնելու միջնակարգ դպրոցում գոյություն ունեցող այն բացը, որ հնարավոր չէ դասավանդել գրականության տեսության հատուկ առարկա, ուստի պարունակելով գրականագիտական առավել կարևոր և հաճախակի հանդիպող տերմինների բացատրությունը, բառարանը ներկայացնում է գրականության տեսության, իբրև գիտության, հիմնական հասկացությունների համակարգը և կարող է կատարել ձեռնարկի դեր:

Գրականագիտական տերմինաբանության կարգավորման և նորմավորման մեջ մեծ դեր ունի Հայկական սովետական հանրագիտարանը, որը հրատարակվում է 1974 թվից: Հանրագիտարանը պետք է իր վերջնական խոսքն ասի գրականագիտական տերմինների ճշգրտման և նորմավորման, գոյություն ունեցող զուգաբանությունների վերացման գործում:

Հիշատակության արժանի է Ֆ. Հ. Խլղաթյանի կազմած «Ոճաբանական տերմինների բառարան-տեղեկատուն» (Երևան, 1976), որն «ամփոփում է հին և նոր ժամանակների հայ քերականագիտության, ճարտասանության, գրչության արվեստի, գրականագիտության մեջ գործածված այն բոլոր տերմինները, որոնք ոճաբանական բնույթ ունեն կամ առնչվում են դրան»:

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ XX ԴԱՐԱՍԿՋՐՈՒՄ

Տակավին անցյալ դարի երկրորդ քառորդում գրական ժանրերի, տաղաչափության և ոճագիտության բազմաթիվ հարցեր զբաղեցրել են հայ մտավորականներին:

Մի թիվ բարյան վարդապետ էդուարդ Հյուրմյուզյանը աշակերտության պահանջները հոգալու, նրանց գրականագիտական գիտելիքներ հաղորդելու նպատակով, գրել է այս ասպարեզում առաջիններից հայ իրականության մեջ «Առձեռն բանաստեղծություն» ձեռնարկը¹²։ Գրքում հարցու պատասխանի ձևով խոսվում է գրականագիտական հարցերի մասին. գրական իրակությունները բացատրվում են, ունեն հարուստ ցուցադրական նյութ հունական, եվրոպական և հայ գրականությունից։ Վերջում տրված է անվանացանկ, որը փաստորեն գրականագիտական տերմինների ցանկ է (շուրջ 50 անվանում)։

Գիրքը կազմված է ըստ դասերի. տրվում է հարցը, օրինակ՝ «Զի՞նչ է տաղաչափություն», ապա պատասխանը՝ «Բան բաղկացնալ շափամբ ոտից կամ վանկից» (1)։

Տաղաչափական, ոճագիտական, գեղագիտական և այլ իրակությունները ներկայացվում և ուսուցվում են ոչ լրիվ դասակարգված ձևով, թեև ներքին որոշ դասակարգում նկատվում է։ Այսպես օրինակ՝ սկզբում բացատրվում են տաղաչափական տերմինները (ոտ, չափ, անդամ, շեշտ, հանգ, ամանակ, հարաշեշտ և նախաշեշտ բառեր և այլն)։

Մի շարք ոճագիտական տերմիններ բացատրելուց հետո (բացադարձություն, բացականչություն, փոխաբերություն, նմանություն և այլն) խոսվում է վսեմի, վսեմության մասին, տրվում է գեղեցիկի սահմանումը, ապա վսեմի և գեղեցիկի տարբերությունը, բանաստեղծական (քերթողական) լեզվի և ճարտասանական լեզվի տարբերությունը և այլն։

Հաճախ հարցը փոխվում է խնդրանքի, օրինակ. «Տո՛ւր ինձ և օրինակս ինչ շափազանցութեան քերթողականս» և ապա պատասխանում է, օրինակներ է բերում, երբեմն էլ ձևակերպում կամ բացատրում. «Այն՝ զոր քնարու կամ այլովք նուագարանօք մարթ է երգել. և կոչի սա տաղ կամ գանձ. և քառեակ աղգք են սորա» (91)։

Գրական ժանրերից բացի, տարբերակված են նաև նրանց ենթատեսակները, օրինակ՝ տաղերի տեսակներից բարոյական և իմաստասիրական տաղեր, խնջայֆի, հանդիսից տաղեր կամ երգեր և այլն։

Դյուցազնական վեպի պայմաններն է համարում «միությունը», այսինքն՝ սյուժեի միասնությունը, ապա «ամբողջությունը»։ Ինչպես տեսնում ենք, խոսվում է նաև ստեղծագործության ներքին կառուցվածքի և նրա մասերի միասնության մասին։ Գնահատելով գրողի արվեստը, հեղինակը զուգահեռներ է անցկացնում Հոմերոսի և Վիրգիլիոսի ստեղծագործությունների միջև, այսպիսով՝ դուրս գալով գրական ժանրերի տեսության քննության սահմաններից, Հյուրմյուզյանը աշակերտներին տեղեկություններ է տալիս հունահռոմեական և արևմտաեվրոպական անվանի հեղինակների մասին. հրապարակի վրա եղած կարծիքները վերա-

շարադրելով՝ նա հայտնում է իր կարծիքը, որը հաճախ չի համընկնում ալլոց կարծիքներին: Գաղափար է տրվում ժամանակի և տեղի միասնության մասին, ողբերգության մասերի՝ արարվածների, բովանդակության, գործող անձերի վերաբերյալ: Սեղմ և դիպուկ բնորոշումներ են տրվում առանձին ազգային գրականություններին, գրողներին. շարադրված են ողբերգության և կատակերգության կանոնները, նշվում է, թե ո՞ր ժանրը ի՞նչ տաղաչափությամբ է գրվում և այլն:

Հետաքրքրական են հեղինակի բնորոշումները. օրինակ՝ Բենաբա-նուրյունը բնորոշում է այսպես. «դատել ինչ գրատրական ըստ կիրթ ախորժակաց, և ընտրել զհանգամանս յատարելութեանց նորա և թերութեանց» (189), իսկ «ախորժակք մտաց», այսինքն՝ ճաշակը ինչպես են կրթում հարցին պատասխանում է. «մտադիր վերծանութեամբ քաջաց բերթողաց, և խորազնին տեսութեամբ ընտիր օրինակաց» կրթում են «մտաց ախորժակք» (188), ապա թվում է պայմանները, հարցերը, պահանջները, որ քննադատը պետք է ներկայացնի քննարկվող բերթությանը, ըստ ժանրերի:

Փորձում է գրականության պատմության շրջանաբաժանում կատարել, տարբերակելով՝ «հինք կամ նախնիք» և ժամանակակիցները «արդիք»:

Ամբողջ դասընթացը ամփոփված է 27 դասերի մեջ: Շատ գնահատելի են հեղինակի ջանքերը հին և եվրոպական հեղինակների ստեղծագործություններից մեջբերվող հատվածները իր իսկ թարգմանությամբ տալու ուղղությամբ, քանի որ դրանց մի մասը անմատչելի էր ընթերցողին՝ հայերեն թարգմանության բացակայության պատճառով:

Հյուրմյուզյանը առաջիններից էր, որ ի մի բերեց գրականագիտական, հոետորական տերմինաբանությունը, որից սերվում են ոճագիտական բազմաթիվ տերմիններ և փորձեց սահմանել, բացատրել դրանք աշակերտներին մատչելի ձևով, սակայն, ցավոք սրտի, լեզվի՝ գրաբարի պատճառով ձեռնարկը մատչելի էր սահմանափակ թվով ընթերցողներին:

Գնահատելի է նույն հեղինակի «Առձեռն ճարտասանություն» ձեռնարկը¹³: Այս գիրքը ևս հարց ու պատասխանի ձևով տեղեկություններ է տալիս ճարտասանության տարրերի (ալլաբանություն, ալեիլադրություն, բաղդատություն, բացականչություն, բացադարձություն, դիմառություն, խելամտություն, հակադրություն, մակածություն, հառաջաբանություն, նկարագրություն, նմանություն, շրջաբանություն, չափազանցություն, վերջաբան, փոխաբերություն, փոխանունություն, փոխառություն և այլն, շուրջ 100 տերմին) մասին: Հասկանալի է, որ որոշ տերմիններ հանդիպում են նաև «Առձեռն բանաստեղծության» մեջ, 11 տերմին (ալլաբանություն, անեծք, դիմառություն, նկարագրություն, նմանություն, շրջա-

բանություն, չափազանցություն, փոխաբերություն, փոխանունություն)։

Այն տերմինները, որոնք հանդիպում են երկու ձեռնարկներում, օրինակ՝ այլաբանություն, որը հնուց դիտվել է որպես ճարտասանության տարր, «Առձեռն բանաստեղծություն» գրքում չի բացատրվում, հարց էլ չի տրվում, իսկ ճարտասանության գրքում հարց է տրվում և պատասխանում է. «Բան ի բազում փոխաբերութեանց հիւսեալ. որպէս Շնորհալոյ այլաբանելն զվախճան եղբօր իւրոյ Գրիգորի կաթողիկոսի օրինակաւ նաւարկութեան» (56) և բերում է մեջբերում-օրինակը, իսկ «Առձեռն բանաստեղծության» մեջ հարցի փոխարեն խնդրում է «Տո՛ւր ինձ օրինակս այլաբանութեան քերթողականս», ապա պատասխանում է։

Բացատրվում են դիմառնություն, անեծք, երգիծանություն, խելամտություն, նմանություն, չափազանցություն, փոխանունություն և այլ ոճագիտական իրավություններ։ Օրինակ՝ «Զի՞նչ է դիմառնություն» հարցին պատասխանում է. «Նոյնպէս բացակայ կամ վախճանեալ անձանց, և կամ անշունչ և անզգայ իրաց մարդկօրէն խօսք» (76), իսկ «Առձեռն բանաստեղծության» մեջ՝ «Իմաստունն փոխանակ ասելոյ՝ թէ հուրն ոչ ևս այլէր, ասէ. «Երբեմն ընտանենայր բոցն, զի մի՛ այրիցէ» (75)։

Երգիծանությունը «Դժնդակ հեգնութիւն. զոր օրինակ. Վա՛հ որ քակէիր զտաճարն, և զերիս աւուրս շինէիր զնա. ապրեցո զքեզ, եթէ որդի ես Աստուծոյ՝ է՛ջ ի խաչէդ» (54), կամ՝ խելամտությունը «Ոչ ինչ ընդհատ ի փոխանունութենէ վարել զմասն փոխանակ բոլորի, զնիւթ փոխանակ իրին, զսեռ ընդ տեսակի, զեզական ընդ յոգնականի, և որ սոցին սակի ձևք» («Առձեռն ճարտասանություն», 51—52)։

Բերենք մի քանի համեմատություն երկու գրքերից.

Հ. Կարևոր իցէ քերթողի նկարագրութիւն

Պ. Նկարագրութիւն ոչ միայն կարևոր է յոյժ քերթողի՝ յամենայն ազգս քերթութեանց խառնեալ, այլ և ցոյց մեծ է հզօր երևակայութեան նորա և նովաւ հանճարք մեծամեծք զանազանին ի չափավորացն.

(«Առձեռն բանաստեղծություն», 62)։

Հ. Զի՞նչ է նկարագրութիւն

—. Յայտ յանդիման առաջի աշաց կացուցանել զիրն ստորագրութեամբ.

վասն որոյ պարտ է առաջի առնել զիրաքանչիւր մասունս իրին, զյարակից հանգամանրս, զպատճառս՝ այլովքն հանդերձ.

(«Առձեռն ճարտասանություն», 79)։

Այս ձևով բացատրվում, ուսուցվում են ոճագիտության բազմաթիվ տարրեր։

Բերենք մի քանի օրինակ ևս. «Հ. Զի՞նչ է դերանուևութիւն կամ շըր-
ջաբանութիւն»։ — Փոխանակ անուան ուրուք ա՛յլ ինչ հասարակ անուն
սեփականել։ Զոր օրինակ՝ փողն տարսոնեան, այսինքն՝ Պաւղոս» (Առ-
ձեռն ճարտասանություն, 58), իսկ «Առձեռն բանաստեղծության» մեջ.
«Տո՛ւր ինձ օրինակս շրջաբանութեան քերթողականս» Պ. Սաղմոսերգուն
փոխանակ ասելոյ (Սղմ. Հէ) թէ որդիք Եփրեմայ քաջ պատերազմողը
փախեան ի պատերազմէ, ասէ. Որդիք Եփրեմի, լիաձիգք և պնդաձիգք,
յաւուր պատերազմի կապարճս դարձուցին» («Առձեռն բանաստեղծու-
թյուն», 55)։

«Հ. Մեկնեա՛ ինձ գղոսա մի ըստ միշոցէ. և նախ թէ զի՞նչ է փո-
խաբերութիւն. — Փոփոխումն նշանակութեան բառից յայլ ըստ նմանու-
թեան կամ ըստ համեմատութեան։ Զոր օրինակ Լիճ լուսոյ Դոշել զաշս»
 («Առձեռն ճարտասանություն», 48) ,իսկ «Առձեռն բանաստեղծությունում»
 «Տո՛ւր ինձ օրինակս փոխաբերութեան» «Պ. Վիրգիլ և Ովրատ փոխանակ
ասելոյ յենուզ զորթ ի ծառս, փոխաբերութեամբ ասեն ամուսնաւորել
կամ հարսնացուցանել զորթ ծառոց» (73)։ «Առձեռն բանաստեղծության»
 մեջ փոխաբերութեան վերաբերյալ առանձին հարց չկա, այլ՝ տեքստում
 օրինակների միջոցով բացատրվում է այսպես. «Եւ Ովրատիոս տօգոյն
 կոչէ զմահ, ի ձե փոխանունութեան տալով մահու զհանգամանս մեռե-
 լոյ կամ զդիական. և ոչ անդ զկայ առեալ, յաւելու ի ձե դիմառնութեան
 քերթողաբանել՝ զի նովին ոտամբ հարկանէ տօգոյն մահ զարքունիս և
 զհիւղ. զոր ի ճարտասանական ճառս արուեստակութիւն համարելի է»
 (59)։ «Փոխանունութիւն է յորժամ պատճառք դնին փոխանակ գործոյ,
 կամ գործ փոխանակ պատճառի, կամ պարունակեալ փոխանակ պա-
 րունակելոյն, և կամ հակառակն նորին, կամ ժամանակն փոխանակ
 անցից, և կամ սոցին սակի փոխադրութիւնք» («Առձեռն ճարտասանու-
 թյուն», 50)։

Նույն հեղինակը «Առձեռն դիցաբանութիւն կամ առասպելախառն
 վեպք զղից և զդիցադանց» գրքում¹⁴, որը դիցաբանության դասագիրք
 է, նախորդների նման դասերի, հարց ու պատասխանի միջոցով շարա-
 դրում է հունական աստվածների մասին առասպելները, սակայն հայկա-
 կան զուգահեռ անվանումների ու պաշտամունքների առկայության դեպ-
 քում նշում է նաև հայկական անվանումը, ինչպես օրինակ՝ Անահիտ-
 Արտեմիս, Արամազդ տես՝ Դիոս, իսկ Աֆրոդիտեի մասին խոսելիս նշում
 է «Ափրոդիս ըստ Յունաց, Վենուս ըստ լատինացոց, և ըստ Հայումս
 Աստղիկ» (39—40) կամ՝ «Ո՞ր էր Արտեմիս, Արտեմիս ըստ Յունաց, Տիա-
 նա ըստ լատինաց, և ըստ Հայումս Անահիտ» (31), «Բազումք եղեն Հե-
 րակղէսք քաջամարտիկք, որպէս և մերս Վահագն վասն մեծամեծ քա-
 ջութեանցն կոչի Հերակղէս» (75)։

Այս գրքում մեզ հետաքրքրում է նաև «Զի՞նչ են առասպելք» հարցի պատասխանը, որով հեղինակը տալիս է առասպելի բացատրությունը. «Կեղծիք կամ յօդուածոյ վէպք զդից, որ և դիցաբանութիւն կոչի»:

«Հ. Ուստի՞» սկիզբն առին առասպելք.

Պ. Յանցից երեւեւաց՝ որ անցին յետ ջրհեղեղին յառաջին դարս, ի ցրուել որդւոց Նոյի յայլ և այլ կողմանս երկրի» (7):

Ամբողջ գիրքը շորս կարգ է, որի մեջ ամփոփված է 16 գլուխ:

Մեզ համար արժեքավորը և Հյուրմյուզյանի ծառայությունն այն է, որ նա առաջիններից էր, որը համախմբեց, մասամբ դասակարգեց մեզ հետաքրքրող բնագավառի տերմինները, որոնց ճնշող մեծամասնությունը կիրառվում է ժամանակակից գրականագիտության մեջ:

Հյուրմյուզյանի դասագրքերը, ասվեց, որ գրված են գրարարով և հրատարակվել են Վենետիկում, հետևաբար չէին կարող մատչելի լինել արեւելահայ աշակերտության համար: Ուստի ժամանակը և ուսումնական գործը պահանջ էին ներկայացնում նման ձեռնարկներ ունենալու նաև արեւելահայերեն: Եվ ահա անցյալ դարի վերջին, Թիֆլիսում, 1894 թվին լույս տեսավ Հ. Ճաղաբեգյանի «Բանահյուսության տեսություն» գիրքը, որը համակարգված մի ձեռնարկ է արվեստի, ոճագիտության, բանասիրության տեսության, գրականության տեսության առարկաների:

Այս հեղինակի ըմբռնմամբ՝ «Բանահյուսությունը անդրանիկ գեղարվեստն է. ժամանակով նա ամենից առաջ է երևան եկել» (7). «Սա յուր մեջ ամփոփում է մյուս բոլոր գեղարվեստների միջոցները: Բանահյուսության զենքը՝ մարդկային խոսքը, միևնույն ժամանակ թե՛ ձայն է և թե՛ պատկեր» (9):

Բանահյուսությունն ասելով հեղինակը նկատի ունի ամբողջ մատենագրությունը, որովհետև նա գրում է. «Բանահյուսության արդյունքները երկու մասի են բաժանվում՝ բանախոսական և բանաստեղծական» (11):

Բանախոսականը իրական կյանքի ու դեպքերի մասին պատմող գրականությունն է (Խորենացի, Փարպեցի, Սրվանձտյան, էմին, Պատկանյան և այլք). ինչպես տեսնում ենք, դեռևս պարզորոշ սահմանադրում չկա. պատմագրությունը, բանասիրությունը և բանագիտությունը դիտվում են որպես միևնույն բնույթի գիտություններ: Դրանք հակադրելով գեղարվեստական գրականությանը և բանաստեղծ-ստեղծագործողին, գրողին, քանի որ տակավին չեն տարբերակվում բանաստեղծն ու վիպասանը, գրում է. «Իրականությունից ուժգին տպավորվելով, բանաստեղծն յուր երևակայության ուժով ստեղծում է մի նոր աշխարհ՝ իդեալական աշխարհ»¹⁵, և բերում է Պոռչյանի, Սունդուկյանի, Բաֆֆու, Գամառ-Քաթիպայի, Պարոնյանի անունները:

Բանահյուսությունը (գրականությունը) հեղինակի ըմբռնմամբ ամ-

փոփում է ժողովրդի «բոլոր բանավոր և գրավոր վաստակները» (14): Հեղինակը գիտակցաբար է գործածում բանահյուսություն տերմինը, քանի որ «գրականություն բառը գաղափարը ամբողջովին չի արտահայտում» (14), որովհետև «Դա միայն գրավոր վաստակներն է ընդգրկում»:

Հեղինակը տարրորոշում է բանահյուսության բաղկացուցիչ մասերը, այդ նպակցությամբ նա գրում է, որ բանահյուսության տեսությունը որոշում է լեզվի օրենքները, լեզուն որպես «խոսուն գեղարվեստի զենք», որով զբաղվում է ոճի տեսությունը. «Բանախոսական վաստակների օրենքները» ուսումնասիրում է բանախոսության տեսությունը, բանաստեղծական վաստակների օրենքները վերաբերում են բանաստեղծության տեսությանը:

Ոճի տեսության բաժնում ոճը բացատրվում է այսպես. «Որևէ հեղինակի խոսքի բնավորությունը, լեզվի առանձնահատկությունները, արտահայտության այն եղանակը, որ միայն նրան՝ այդ հեղինակին է հատուկ, կոչվում է ոճ» (16), և ապա տարբերակում է լեզուն ոճից, «Լեզուն իրանով այն նյութն է ներկայացնում, որից հեղինակն յուր ոճն է կաղմում» (16), լեզուն ընդհանուր է, իսկ ոճը՝ անհատական, «յուրահատուկ է մի հեղինակի»: Ապա ոճի մեջ տեսնում է երկու կողմ՝ տրամաբանական և գեղարվեստական: «Տրամաբանական կողմը խոսքի իմաստն է, գեղարվեստականը՝ ձևը» (17):

Խոսքի պարզությունը խաթարվում է հնարանության, նորաբանության, օտարաբանության, բարբառային, ժողովրդախոսակցական, տեխնիկական կամ մասնագիտական բառերի անտեղի գործածությունից:

Հեղինակը փորձում է բացատրել, սահմանել հետևյալ ոճագիտական հասկացությունները՝ հնաբանություն, նորաբանություն, օտարաբանություն, հուսարանություն, լատինաբանություն, ժողովրդական բառեր, տեխնիկական կամ մասնագիտական բառեր: Խոսում է ոճի առանձնահատկությունների, տեսակների, նախապայմանների մասին, օրինակ. «Ժողովրդական գրքերը աչքի են ընկնում ոճի պարզությամբ, իսկ մասնագիտական աշխատությունները, որոնք նշանակվում են բարձր դրությունների և պատրաստված ընթերցողների համար՝ ոճի ճշտությամբ» (24): Գեղարվեստական տեսակետից ոճից պահանջվում է երաժշտականություն և պատկերավորություն: Որպես երաժշտականության նմուշ բերված են Մ. Նալբանդյանից և Հ. Հովհաննիսյանից քառատողեր:

Տարբերում է սահուն ոճ, անհարթ, անտաշ ոճ, իսկ խոսքի կաղմության տեսակետից ոճը լինում է՝ հակիրճ, պարբերական և խոսակցական: Պարբերական ոճը ավելի գործածական է վարդապետական գր-

վածների մեջ» (29), իսկ «հակիրճի և պարբերականի մեջտեղն է բռնում խոսակցական ոճը» (29):

Ոճի տեսութայան բաժնի մեջ է մտնում տաղաչափությունը: «Բառերի կապակցությունից առաջանում է խոսքի երկու տեսակը՝ արձակ և շափածո կամ ոտանավոր» (29—30): Այս առիթով սահմանում է «խոսքը, որի մասերը շափով և թվով կոչված են, կոչվում է ոտանավոր»: «Ոտանավոր խոսք կազմելու արվեստը կոչվում է տաղաչափություն», իսկ «խոսքը, որի մասերը շափերի կամ թվերի տակ չէ, արձակ խոսք է կոչվում», այնուհետև տարրորոշում է երեք տեսակ տաղաչափություն՝ շափական, շեշտական կամ ձայնական և վանկական, ապա բացատրվում են յուրաքանչյուրն առանձին և բերվում են համապատասխան ցուցադրական օրինակներ հայ բանաստեղծներից:

Այս բաժնում բնականաբար խոսվում է տաղաչափական տերմինների մասին (հանգ, ոտք, հատած, վանկ), ոտքերի տեսակների (մեծասար, մեծավերջ, ստեղն, քողաղոտ և վերջատանջ), ոտանավորի տեսակների (հանգավոր կամ հանգական, անհանգ ոտանավոր), հանգի տեսակների (տկար, շափավոր, ճոխ, անանջատ, հյուսյալ, ընդհատ, գրկախառն, տարածամ հանգեր):

Ոճի պատկերավորության համար «հարկավոր են մակդիրներ, փոխակերպություններ և շրջաբանություններ» (45),—գրում է հեղինակը: Մակդիրների «նպատակն է» նպաստել խոսքի պատկերավորությանը: Այնուհետև խոսվում է փոխակերպություն, փոխաբերություն, այլաբանություն, փոխանունություն, խելամուտություն, չափազանցություն, հեզություն տերմինների մասին որպես ոճագիտությանը վերաբերող հասկացությունների անվանում, մինչդեռ, ինչպես տեսանք, Հյուսիսային դեռևս ճարտասանության մեջ էր քննում:

Շրջաբանությունը այնպիսի արտահայտություն է, որն արտահայտում է հեղինակի զգացմունքները, շեղվում խոսքի սովորական տրամաբանական կարգից. շրջաբանության տեսակներն են՝ դիմառությունը, բացադաժությունը, կրկնությունը, լուծությունը, հակադրությունը:

Բանախոսության տեսություն բաժնում խոսվում է շարադրության (այսօրվա ըմբռնմամբ՝ խոսքի) մասին. «Մի որևէ առարկայի մասին մտքերի կարգավոր արտահայտությունը, լինի դա գրավոր, թե բանավոր, կոչվում է շարադրություն» (54), որը կազմված է ներքին կողմից՝ բովանդակությունից, արտաքին՝ փոխաբերական՝ մտքերի արտահայտության եղանակից (55): Երկի թեման անվանում է բնաբան, օրինակ՝ «Հեղինակի որոշած հայեցողության կետը կամ այն դադափարը, որ շարադրության հիմք է ընդունված, բնաբան (թեմա) է կոչվում» (54):

Ճաղարեքայանը ավելի պարզ ու մատչելի ձևով է բացատրում գրականագիտական իրականությունները, օրինակ՝ «Տարեգրությունը պատմության նախնական ձևն է» (68), «Պատմական հիշատակարան կոչվում է այն նշանավոր անցքերի նարգավոր պատումը, որոնց ինքը հեղինակը ականատես է եղել» (69), «Այն վաստակները, որոնց մեջ բացատրվում են նշանավոր մարդու ամբողջ կյանքը (ծննդից մինչև մահ) կազմող անցքերը, կոչվում են կենսագրություն» (72) և այլն:

Որոշ խառնաշփոթություն է նկատվում, երբ գրականագիտական իրողություններից բացի քննության առարկա են դառնում նաև այլ բնագավառների վերաբերող հարցեր: Օրինակ՝ խոսվում է գիտության մասին, որը շատ ավելի ընդարձակ իմաստային բովանդակություն ունի, և այն բացատրվում է այսպես. «Սխտեմատիկական բացատրությունն այն ամեն ճշմարտությունների կամ օրենքների, որոնք ընդգրկում են միատեսակ առարկաների նամ երևույթների ամբողջ դասը, ամբողջ ցեղը, կոչվում է գիտություն», հետո անդադարառնում է գիտության մասնաճյուղերին ու նրանց ուսումնասիրության ոլորտներին:

Այսբանից հետո միայն տրվում է «Բանաստեղծության տեսություն» բաժինը, որը բռնում է ամբողջ դասընթացի կեսը:

«Բանաստեղծական բոլոր վաստակները երեք կարգի են բաժանվում՝ վիպական, ֆեարական և դրամատիկական» (90): Վիպականի դեպքում «անկախ հեղինակի անձնական զգացումից—մենք ծանոթանում ենք արտաքին աշխարհի երևույթների և առարկաների հետ: Արտաքին աշխարհը հեղինակը բացատրում է մի անցքի միջոցով. իսկ բանաստեղծության մեջ պատկերացումն այն ամենի, որոնք հեղինակի մեջը չեն, այլ դուրսը՝ կոչվում է վիպական» (90):

Ճաղարեքայանը նկատի չունի սեռը, ինչպես հասկանում ենք այսօր: Քանի որ նա շարունակում է՝ «Քնարական բանաստեղծությունը բանաստեղծի ներքին աշխարհը, հոգեկան տրամադրություններն է երևան հանում» (91), իսկ «եթե բանաստեղծական վաստակի մեջ գործողություններով հանդես է գալիս մարդու կոիվն այն խոչընդոտների դեմ, որոնք նրա ձգտումների առաջն են դուրս գալիս, կոչվում է դրամատիկական» (91): Վերջինիս բնորոշ գիծը «կոիվն» է, այսինքն՝ հակադիր ուժերի պայքարը:

Սակայն միևնույն ստեղծագործության մեջ «կարող են լինել քնարական, վիպական և դրամատիկական տարրեր» (91):

Ապա ուսումնասիրության նյութ են ծառայում քնարական բանաստեղծության տեսակները, դրանք են՝ ներքող, երգ, եղբերեգ և երգիծաբանություն:

Ներքողն ունի իր ենթատեսակները, կախված այն բանից, թե

ո՞ւմ են գտվերգում: Օրինակ՝ «եթի երգի մեջ արտահայտվում է անսահման հարգանք, խոնարհամտության և նվաստության կրոնական ջերմ զգացմունք, կոչվում էր օրհներգություն» (97), իսկ այն երգը, որի մեջ «արտահայտվում էր խնդրություն՝ հետևանք մի նշանավոր հաղթության» կոչվում էր հաղթական երգ, կամ՝ «երբ երգի մեջ զգացմունքի հետ արտահայտվում էր և բարոյական-խրատական միտք, նա կոչվում էր փիլիսոփայական կամ հորացիոսյան երգ» (97) և այլն: «Մի որևէ նշանավոր անձնավորության մասին գրված ներբողը ուղերձ է ասվում» (98):

Խոսվում է երգի տեսակների մասին, սակայն անվանումները դեռևս կայուն չեն (պանդխտության, սիրային և այլ երգեր), ժողովրդական երգերի նմանությամբ (կարճ) գրվել են «գեղարվեստական երգերը», որոնք հայտնի են անակրեոնյան անունով:

Նվերերգը վշտի զգացմունք էր արտահայտում, իսկ այն, որ «հայրենասիրական զգացմունքներ էր գրգռում», դյուցազնական էր կոչվում (102):

Վիպական բանաստեղծության գլխավոր տեսակներն են՝ առասպել, հեփիաթ, վիպերգ, առակ, հովվերգ, պառերգ, ֆերիված, վիպակ և վեպ կամ վիպասանություն:

Հեփիաթը առասպելի փոփոխված ձևն է, առասպելի հերոս աստվածները այստեղ հասարակ մահկանացուներ են, սակայն դրանցում գերբնականը, բնության աստվածացման երևույթը պահպանվում է:

Քերթված կամ դասական վեպ է կոչում «բանաստեղծական այն վաստակը, որի նյութը ազգային կյանքի մեջ պատահած նշանավոր մի դեպք է, որտեղ երևում է ամբողջ ժողովրդի մասնակցությունը» (118): Օրինակ՝ «Թլիականը» և «Ողիսականը», հետագայում դրանց նմանությամբ հոռմեական բանաստեղծ Վիրգիլիոսը գրեց «էնեականը» (121):

Որոշ ձևակերպումներ լրիվ չեն, սպառիչ չեն, օրինակ՝ վեպը բացատրվում է հետևյալ կերպ. «Վիպական այն վաստակը, որտեղ ներկայանում է մարդկային որևէ կիրք յուր զարգացման ամբողջ ընթացքում» (125), իսկ վիպակի մեջ. «կիրքը հանդես է գալիս յուր զարգացման մի որոշ շրջանում» (125): Վեպի մեջ հերոսը զարգացում է ապրում, փոխվում է, իսկ վիպակի մեջ մնում է նույնը. սրանք իհարկե պարզունակ բացատրություններ են: Մերենցի «Երկունք Թ՝ դարուն» համարում է վիպակ, որովհետև նրա հերոսներ Հովնանն ու Գուրգենը վիպակի վերջում նույն մարդիկն են: Նշում է, որ մեզանում «սովորություն է դարձել թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին վեպ ասել» (126):

«Բանաստեղծը վեպի հերոսի մեջ մարմնացնում է մի ամբողջ դասակարգի բնորոշ գծերը, նրա աշխարհայեցողությունը, զգացմունքները,

մտքերը, ձգտումները, սովորությունները և այլն: Այդպիսի հերոսը Խիպ է կոչվում» (127), իսկ «Հանգամանքների բարդվելը, որ արգելք է լինում գլխավոր հերոսի ձգտումներին, կոչվում է հանգույց», «ամբողջ անցքի նպաստավոր կամ աննպաստ վերջավորությունը կոչվում է լուծումն» (128): Ինչպես նկատելի է, շատ շի տարբերվում ժամանակակից սահմանումներից, «Գրականագիտական բառարանում» կարդում ենք՝ «Հանգույց-սյուժեի բաղադրամասերից մեկը, որից սկիզբ է առնում բառերի շարժման գործընթացը» (ԳԲ, Երևան, 1980, 177) և «Լուծում, հանգուցալուծում-գրական երկի սյուժեի բաղադրամասերից մեկը: Լուծումը կերպարների փոխհարաբերության զարգացման զագաթնակետին հաջորդող փուլն է, երբ պատկերվող դեպքերն ու գործողությունները հանգում են իրենց ավարտին» (ԳԲ, 143):

Բանաստեղծ բառի «բան ստեղծող», «ստեղծագործող» իմաստն է հաստատում հետևյալ օրինակը, Ճաղարբեգյանը գրում է՝ «Դրամատիկական բանաստեղծը (թատերագիրը)», այսինքն՝ «պոետ» իմաստին զուգահեռ անցյալ դարավերջին տակավին գործածվում էր «ստեղծագործող» իմաստով ևս:

Նույն պատկերն է ներկայացնում բանաստեղծություն բառը, օրինակ, նա գրում է. «Դրամատիկական բանաստեղծությունն անձնավորությանց բնավորությունը գործողություններով է արտահայտում» (133) և այլն:

Նախաբանի փոխարեն գործածում է «կանխաբան», որը սակայն չմտավ հետագա գրականագիտական տերմինների համակարգի մեջ, օրինակ՝ «Երբեմն վաստակը սկսվում է կանխաբանով, որտեղ բացատրվում է հերոսի դրությունը մինչև նրա դրամատիկական դրության մեջ ընկնելը» (133):

Առասպել է անվանում, հավանաբար, ֆաբուլան, որը ձևակերպում է այսպես. «Բոլոր գործողությունների ամփոփումը, բոլոր գործողություններն ի միասին առած՝ առասպել է կոչվում» (133), «Առասպելը բազմաթիվ միջադեպերից է կազմված» (135):

Ճաղարբեգյանը զավեշտակաճի փոխարեն գործածում է ծիծաղական բառը: Օրինակ. «Նոր ողբերգության մեջ մարդ գործ ունի յուր կրքերի և շրջապատող հանգամանքների հետ, որոնք մարդուն ողբերգական և կոմիկական դրության մեջ կարող են դնել, որոնց մեջ սարսափելին ծիծաղականի հետ խառն է» (145—146):

Ինչպես նկատելի է, անցյալ դարավերջին, նաև XX դարասկզբին գրականագիտական բազմաթիվ տերմինների կիրառությունը կայունացած չէր, այդ է հաստատում նաև Հ. Առախեյանի՝ 1907 թ. Թիֆլիսում

լույս տեսած «Զեռնարկ տարրական արամաբանության, հոգեբանության և բանահյուսության», ազգային դպրոցների պետքերի համար ձեռնարկը: Առաջաբանում նշվում են օգտագործված աղբյուրները. Սմիր-նովսկու բանահյուսության տեսությունը, Ֆիլոնովի բանահյուսության դասագիրքը, Գարագաշյանի համառոտ փիլիսոփայությունը և Այտըն-յանի «Քննական քերականություն արդի հայերեն լեզվի» գրքերը, նաև՝ Լիվանովի «Учебный курс теории словесности», С. Петербург, 1905:

Առաքելյանի սույն ձեռնարկի երկրորդ մասն է կազմում «Տարրերք բանահյուսության»-ը: Վերջինս բնորոշվում է այսպես. «Բանահյուսու-թյունը գիտություն չէ, այլ արվեստ» (էջ 69), որն է՝ «խոսքերի հյուսումն» (70):

Քանի որ հեղինակը օգտվել է նաև օտար աղբյուրներից, ուստի գործածում է բազմաթիվ օտարաբանություններ, սակայն փակագծված տալիս է նաև հայերեն համարժեքը կամ՝ հակառակը: Օրինակ, «խոսքի գրավոր կամ տպագրական արտադրությունների ամբողջությունն, որոնց մեջ արտահայտվում է որևէ ազգի մտավոր կյանքը, կոչվում է գրականություն (literature)» (71), իսկ «այն ամենը, ինչ որ ստեղծել է մարդ-էլային բանը (խոսքը, լուրս) թե բերանացի արտահայտված (օրինակ՝ առակներ, երգեր, հեքիաթներ) և թե գրավոր կամ տպագրությամբ—կոչ-վում է բանահյուսություն» (71):

Այստեղ նույնպես բանաստեղծություն բառի իմաստային սահման-ները որոշակի չեն. բանաստեղծություն է անվանում Բաֆֆու «Ջրաբերդ» ստեղծագործությունը:

Առաքելյանը նույնպես թեմայի նշանակությամբ գործածում է բնաբան բառը (111), սակայն դրան համազոր է նաև թեմա օտար բառը, ինչպես. «իր շարադրության համար թեմա կամ բնաբան է ընտ-րել «Արարատյան դաշտը» (111):

Անհաջող է հառակազիծ բառի գործածումը «ստեղծագործության պլան» իմաստով, օրինակ՝ «Այն կարգը, որով մենք շարադրում ենք, բացատրում ենք մեր մտքերը, կոչվում է շարադրության հատակագիծը (պլան)» (113): Այժմ պլան բառի ճարտարապետական իմաստն ար-տահայտելու համար գործածվում է հառակազիծ հայերեն համարժեքը, սակայն որոշ դեպքերում պլանը մտել է մեր բառաշարի մեջ «չափաքա-նակ», «նախագծված ծրագիր» և այլ իմաստներով:

Առաքելյանի գործածած բազմաթիվ տերմիններ հետագայում չրել են փոփոխություններ, բերենք մի քանի դեպքեր, օրինակ՝ վիպասա-նա՝ ածականը կազմվել է վիպասան բառից և վերաբերում է վիպասա-նին, իսկ հեղինակը այն գործածում է «ստեղծագործությանը վերաբե-րող» իմաստով, ուստի ավելի ճիշտ են վիպերգական և վիպական ձևերը:

«էպիքական քերթված (վիպասանական) կամ էպոս ... կոչվում է այն երկասիրությունը, որ բանաստեղծական ձևով խոսում է արտաքին աշխարհի դեպքերի մասին» (139):

Եպիքական օտար արմատով կազմված ածականը հեղինակը թարգմանում է վիպասանական, որը հետագայում չկայունացավ, այժմ գործածական է վիպերգական տերմինը:

Հետագա շարադրանքից երևում է, որ էպոս բառը գործածված է արդեն համարժեք վիպերգական սեռի, քանի որ տեսակների մեջ նա նշում է. ա) առասպել կամ հեքիաթ, բ) վիպասանական երգեր կամ խաղեր, գ) պատմական երգեր, դ) հանելուկներ և ե) առակներ:

Պարզ երևում է, որ տակավին բացակայում է միօրինակությունը ժողովրդական ստեղծագործությունը անվանող տերմինների կիրառության մեջ, քանի որ այդ հասկացության համար հանդիպում են մի քանի համանիշներ՝ «Ժողովրդական կամ բանավոր էպիքական արտադրություններ, ժողովրդական բանաստեղծություն» (139):

Հեֆիաթն ու առասպելը նույնացված են, օրինակ՝ նա գրում է. «Ուրեմն՝ հեքիաթները կամ առասպելները մնացորդներ են միքեթի, այսինքն զրույցների աստվածների մասին և առասպելական էակները ծառայում են իբրև բնության երևութների և ուլթերի մարմնացումն» (141), Պուշկինի «Ձկնորսի և ձկնիկի մասին» հեքիաթը անվանում է «առասպել». օրինակ՝ «Պուշկինը իր գեղեցիկ առասպելը «Ձկնորսի և ձկնիկի մասին», որ հայերեն գեղեցիկ կերպով թարգմանել է Ղ. Աղայանը «Ոսկե ձկնիկ» վերնագրով, վերցրել է իր դայակի պատմած հեքիաթից» (144): «Եղել է և չի եղել» կամ «Կար ու չկար» բանաձևը, որով սկսվում են հեքիաթները, հեղինակը բերում է որպես ասացույց «խոսքեր, ուրոք շատ ճշգրիտ կերպով ցույց են տալիս առասպելի հատկությունը» (144):

Որոշ շփոթություն կա նաև վիպասանական երգեր կամ խաղեր հատվածում, օրինակ՝ գրում է, որ դյուցազունների մասին երգերը կոչվում են դյուցազնական կամ առասպելական, որը ամենահինն է վիպասանական բանաստեղծության մեջ, այսինքն՝ խոսքը վիպերգերի մասին է («Վահագնի» մասին երգի մի կտորը» (145), որոնք հայերի մեջ կոչվում էին նաև գուսանական երգ, քվելյաց երգ:

Չեն տարբերակվում առածն ու ասացվածք, առածը համարում է ասացվածի տեսակ, նա գրում է՝ «Առածներ կոչվում են այն կարճ, սրամիտ ասացվածները, որոնցով ժողովուրդը արտահայտում է իր կենցաղական իմաստության կամ փորձառության մասին մտքեր, դատողություններ» (47), և օրինակ է բերում «ամեն կտրը խնձոր չէ», «ամեն օր տատը գաթա չի ուտիլ», «գողն ինչ կուզի, մութ գիշեր» և այլն:

Գրականական էպոս ասելով՝ Առաքելյանը նկատի ունի գրավոր գրականությունը, որի տեսակներն են՝ առակ, պոեմա, բալլադա, իդիլիա, ռոման կամ վեպ, վեպիկ, պատմվածք (149):

Ձի տարբերակված առակախոս և առակագիր բառերի կիրառությունը, որոնց իմաստային տարբերությունը պայմանավորված է բարդության երկրորդ բաղադրիչով:

Հանդիպում են հրաշային և հրաշքային զուգաբանությունները, որոնցից առաջինը հետագայում շրնդունվեց որպես ֆանտաստիկականի թարգմանություն, ինչպես գրում էր Առաքելյանը, օրինակ՝ «հրաշային, ֆանտաստիկական տարր պետք է լինի կեղծ-կլասիկական պոեմայի մեջ» (163) և «հրաշքային, ֆանտաստիկական նյութ կա» (168), Պուշկինի «Ռուսլան և Լյուդմիլա» պոեմի մասին: Այնուհետև տարբերում է «նորագույն ժամանակի պոեմա», որն է՝ «Բանաստեղծական պատմվածք նշանավոր դեպքերի մասին ականավոր անձանց կյանքից» (165), և բերում է օրինակներ այլ ազգերից և Ս. Շահապիդի «Ալեոնի վիշտը», ինչպես և իս. Աբովյանի «Վերք Հայաստանին»:

Գրում է, որ պոեմները հաճախ շեն երևում, որովհետև նրանց նյութը իր բովանդակության մեջ է առել «ժամանակակից էպոսի ամենատարածված տեսակը—րոմանը» (167—168):

Բալլադ օտար բառը թարգմանում է պարբեր (169). «մեղանում ժողովրդական աշուղների երգերը սազով նույնպես կազմում են բալլայի մի ոչ մշակված ձև» (169):

Առաքելյանի գրքում հաճախ ենք հանդիպում օտար տերմինների, որոնց հայերեն համարժեքը նույնպես հաճախ նշվում է, օրինակ՝

ալլեգորիական կամ այլաբանական (98)

պրոպոպոպեա կամ կերպարանացումն (101)

անտիթեզ կամ հակադրություն (102)

սիլլաբիքական կամ թվական (105)

տոնիքական կամ շեշտավոր, շեշտյալ տաղաչափություն (105)

մետոնիմիա կամ անվանափոխություն (95)

կրիտիկա կամ քննադատություն (135)

իդիլիա կամ հովվերգ (171)

րոման կամ վեպ (176)

լիրիկական նկամ քնարերգական (191)

լիրիկներ կամ քնարերգուհիներ (205)

հիմն (օրհներգ) կամ կրոնական օղա (213)

սատիրա կամ երգիծաբանություն (216)

տրագեդիա կամ ողբերգություն (230)

կոմեդիա կամ կատակերգություն (243)

պրոզա կամ պրոզաիկական բան (110) և այլն:
Նկատվում է և հակառակը՝ նախ հայերենը, ապա օտար ձևը. օրինակ՝ ոճ կամ ստիլուս (le stylus) (78) կամ՝ հայերենը բերում է որպես թարգմանություն օտար բառի, օրինակ.

թեորիա (տեսություն) (74)

իրոնիա հեգնություն (99)

սինեկդոխա հոնարեն նշանակում է ըմբռնողություն (96)

հիպերբոլա բառացի՝ չափազանցություն (96)

ալլեգորիա հոն. թարգմ. ալլաբանություն (96)

սարկազմ (դառն հեգնություն) (101)

մետրիկական (չափական) (105)

քորեյ (պարառական) (106)

դակտիլ (մատն) (106)

ամֆիբրախի (շուրջը կարճ) (107)

անապեստ (հետ խփել) (107)

պրոզայիկ (արձակ գրող) (114)

թեմա (thème, բնաբան) (114)

օբյեկտիվ (առարկայական) (117)

սուբյեկտիվ (անձնական, ենթակայական) (117)

պաթետիկական (կրքային) (129)

բուկոլիկներ (հովվական) (173)

օբյեկտիվականություն (առարկայականություն) (149)

էկլոգներ (ընտիր) (173)

պաստորալներ (պաստոր—հովիվ բառից) (174)

օդա (ներբող) (199)

էլեգիա (եղերերգ) (199)

սատիրա (հրգիծաբանություն) (199)

էպիգրամա (կծու հեգնություն) (199)

մոնոլոգիական (մենախոսական) (226)

մոնոլոգ, այսինքն խոսակցություն ինքն իր հետ (226)

ակտեր (actus—գործողություն) (227) և այլն:

Հանդիպում են նաև դեպքեր, երբ հայերեն տերմինը գործածելիս փակագծված կամ առանց փակագծերի նշվում է նաև օտար ձևը, ինչպես օրինակ՝

արխայականություն (archaïsme) (81)

նորաբանություններ (néologisme) (83)

օտար խոսքեր կամ բարբարոսություններ (barbarisme) (96)

նույնանշան (synonime) նաև (սինոնիմ) (86)

հոմանուն (homonime) (86)

մակդիր (էպիտետ) (92)
 ալլախոսութիւն (տրոպ) (92)
 կերպար (ֆիգուրա) (92)
 հանգանակ կամ նշանադրոշմ (simbole) (95)
 դիմողութիւն (ապոստրոֆ) (101)
 տաղաչափութիւն (versification) (104)
 հատած (caesura, կտրում եմ) (107)
 հանգ կամ բիթմոս (107)
 բարոյախոսութիւն (մորալ) (114)
 ժամանակագրութիւն (annales, քրոնիկոն) (115)
 կենսագրութիւն (biographie) (121)
 գովաբան—պանեգիրիկ (121)
 վերլուծողական (անալիտիկական) (128)
 բաղադրական (սինթետիկական) (128)
 ներբողական ճառեր կամ պանեգիրիկներ (131)
 ալլաբանական (ալլեգորիական) (147)
 հաղթական երգ կամ էպիկիկա (206)
 բարոյախոսական դրամաներ կամ մորալիտետներ (258)
 քննադատական հոգովածներ կամ կրիտիկա (135)
 բանաստեղծութիւն կամ պոեզիա (138)
 հիշատակագրեր կամ հիշատակարաններ (mémoires) (116)
 խոսակցական կամ դիալոգիական (225)
 կանխաբան (պրոլոգ) (227)
 վերջաբան (էպիլոգ) (227)
 կոմեդիայի առարկան (սյուժետը) կամ ֆաբուլան (247) և այլն:
 Օտարաբանութիւններ, որոնց հայերեն համարժեքը դեռևս չկա, նա
 գործածում է օտար ձևը և նշում փոխաստու լեզվի գրութիւնը, օրինակ՝
 կալամբուր (calambour) (86), նեկրոլոգ (nécrologie) (132) և այլն:
 Նկատելի է մի երևույթ, որ Առաքելյանը հաճախ է գործածում տեր-
 միններ, որոնք ենթակայական դերբայով կազմված գոյական անուններ
 են, օրինակ՝ սինեկդոխա թարգմանում է ըմբռնողութիւն (96). կամ՝
 կրկնողություն, լսողություն, դիմողություն (ապոստրոֆ) (101—103),
 խրատողական (150), նմանողական պոեմներ (162), վերլուծողական-
 անալիտիկական (128), հասկացողություն (111) «հասկացութիւն»
 իմաստով, իրողապես (110) և այլն:

Բերված բառերից ու տերմիններից այժմ գործածական են կրկնու-
 թյուն, խրատական, վերլուծական կարճ ձևերը. ըմբռնողությունը (սի-
 նեկդոխա չընդունվեց, այժմ չի գործածվում այս իմաստով, հետագա-

յում գործածությունից դուրս մնացին նաև հետևյալ տերմիններն ու բառերը. տիպիական (176), դիալոգիական (225) և ֆիքեկտային տեսարաններ (257), քեռեռեռական կերպով, սիստեմատիկական (74), լոգիկական (79), պատկերական (80), արխայական խոսքեր (81), պրոգնիկական (110), պատերիկական (129), գրականական (179), սարկաստիկական (99), ֆանտաստիկական (258) և այլն:

Ժամանակակից հայոց լեզուն պահպանեց —ական վերջածանցով կազմված կարճ ձևերը՝ տիպական, գրական և այլն: —ական վերջածանցավոր որոշ բառեր իրենց տեղը զիջեցին —ային ածանցով կազմված ձևերին, օրինակ՝ պատկերական > պատկերային, կենցաղական > կենցաղային և այլն:

Առաքելյանի գործածած մի շարք բառեր հետագայում կրեցին որոշ ձևափոխություն, բերենք մեկ օրինակ.

«Րոման կամ վեպ կոչվում է մի էպիկական արտադրություն, որ ներկայացնում է հասարակական կյանքի գեղարվեստական պատկերը, բանաստեղծի ստեղծած տիպիական անձնավորությունների կյանքի և գործունեության պատմությունը» (76):

Երգիծաբանական ածականը կազմված է երգիծաբան բառից, իսկ Առաքելյանը գործածում է «երգիծական» իմաստով, օրինակ՝ «Ասպետականը ծաղրելու նպատակով Սերվանտեսը գրեց «Դոն Կիխոտը» և հիմք դրեց երգիծաբանական լոմանի» (181), այժմ գործածական է երգիծական ձևը:

Որոշ մակբայների մակբայակերտ վերջածանցները նույնպես կրել են փոփոխություններ, ինչպես օրինակ՝ տիպուհեն նկարագրել (186) այժմ գործածական չէ, պատմականապես (74) այժմ գործածական է պատմականորեն, ինչպես նաև հետևյալ բառերը. պատկերական են (84) այժմ՝ պատկերավոր. հանրամարդկային նշանակության (194) այժմ՝ համամարդկային. երգիծաբանությամբ բառը գործածված է որպես ստեղծագործության տեսակ և որպես երգիծանք, օրինակներ. «Սատիրան կամ երգիծաբանությունը լինում է խիստ և մեղմ կամ թեթև» (216) և Ռ. Պատկանյանը իր «Ճիմերթ» երգիծաբանության մեջ ներկայացնում է մեզ մի հարուստ» (217—218) և այլն: «Նախաբանի» իմաստով գործածում է կանխաբան (պրոլոգ) (227), որը հետագայում դուրս մնաց գործածությունից: Բնավորական գծեր (85) այժմ՝ բնորոշ, խոսվածք (83) այժմ՝ ասացվածք չամ դարձվածք և այլն: Նկատենք, որ Առաքելյանը գործածում է՝ պրոգայիկ (արձակ գրող) (110), ուրեմն դեռևս գործածական չէր արձակագիր բառը: Homonime օտարաբանությունը թարգմանում է հոմանուն, իսկ sinonime-ը՝ նույնանշան (86): Անտիթեզը

Թարգմանում է հակադրություն (102), քեմայի իմաստով, ինչպես իր նախորդները, գործածում է բնաբան բառը (111) և այլն:

Բերված օրինակները ցույց են տալիս ներկա դարի սկզբին գրականագիտական տերմինային համակարգի ոչ լրիվ մշակված լինելը, դեռևս նկատվում էր խառնաշփոթություն այդ ասպարեզում:

Քննված ուսումնասիրություններից բացի, տաղաչափական, ոճաբանական տարրերի մասին, այս կամ այն առիթով, նախնադան տվյալներ, տեղեկություններ կան նաև այլ գործերում (հոգվածներ, քերականության դասագրքեր և այլն), որոնցից հիշատակելի է Վրթաճես Չալքիլանի գրաբարի քերականությունը: Վերջինս վերամշակել է Արսեն Այաթընյանը¹⁰: Մեզ հետաքրքրող «Քերականական ձևերու վրա» գլուխը ավելացրել է Այաթընյանը: Այստեղ խոսվում է գրության այլևայլ ոճերի մասին, որոնք են՝ պարզ, զարգարուն, շրջուն, պեռն, ճոխ, խրթին և այլն, և այլն: Իսկ «քերականական ձևերն» են՝ շրջումն, գեղշումն, ավելադուրքումն, առտուլութումն և բակառութումն: Ոճական տարրերի մասին խոսելիս բերվում են բազմաթիվ օրինակներ: Հիշատակելի են նաև Արաճես Տիրոյանի հոգվածները ասորական և հայկական տաղաչափության վերաբերյալ, Հ. Թիրյաֆյանի, Ս. Գասպարյանի, Հ. Գուրգենի հայկական տաղաչափությանը նվիրված գործերը և այլն¹⁷:

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ

XIX դարի երկրորդ կեսից հայ իրականության մեջ երևան են գալիս նաև ուսումնասիրություններ՝ նվիրված հայ դպրության (ինչպես ոմանք անվանում են մատենագրություն, ոմանք էլ՝ գրականության պատմություն) հարցերին, ընդգրկելով առանձին շրջաններ կամ սկզբից մինչև XIX դարի վերջերը՝ ուսումնասիրողների ապրած օրերը:

Հայ գրականության պատմության մեջ առաջիններից է Մոսկվայի լազարյան ձեմարանի դասախոս, հմուտ բանասեր Մկրտիչ Էմինի «Վէպը հնոյն Հայաստանի» աշխատությունը. այն, ինչպես երևում է վերնագրից, ընդգրկում է միայն հին շրջանի, այն էլ Հին Հայաստանի բանավոր ստեղծագործության այն մասը, որը պահպանվել է Մովսես Խորենացու և մի քանի այլ պատմիչների երկերում: Էմինը քննության է առնում մի քանի անվանումներ, որոնք թեև դեռ չեն գիտակցվում որպես գրականագիտական տերմիններ, սակայն առաջին փորձերն են սահմանելու, բացատրելու տվյալ սեռային, տեսակային անվանումները, որոնք մեզ համար ստանում են տերմինի նշանակություն:

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում քննության ենթարկվող տեր-

մինների նշանակությունը պարզելու համար և նրանց զարգացման պատմությունը տալիս, որպես համեմատության առաջին եզր, ընդունել ենք Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» երկհատոր բառարանը, որը փաստորեն առաջինն է XIX դարում և ամփոփում է նախորդ շրջանի գրավոր հայերենի գրեթե ամբողջ բառապաշարը՝ իր իմաստներով ու բացատրություններով և բավականին հարուստ սկզբնաղբյուրներից քաղված վկայություններով:

Մկրտիչ էմինը, հիշված աշխատության մեջ, փորձում է ստուգաբանել և հանգամանորեն քննել մի շարք բառեր, հին դարերից ավանդված մի քանի անվանումներ, որոնցից մի քանիսը ստացել են տերմինի նշանակություն, ինչպիսիք են՝ վեպ, վիպասան, երգ վիպասանաց, պատմական երգ, ազգային երգ, զուսան, առասպել կամ առասպելիք, գույց, երգ քվելյաց, ցույց և այլն:

Նույն ժամանակ մի այլ գաղթօջախում Վիեննայի մխիթարյան միաբան Հ. Գաթրընյանն աշխատում էր «Պատմություն մատենագրության հայոց» աշխատության վրա¹⁸: Հեղինակն իր գրքի տպագրության ընթացքում հնարավորություն է ունեցել ծանոթանալու էմինի աշխատությանը, վերջինս անվանելով «ընտիր գործք»: Քանի որ Գաթրընյանի քննարկած հարցերը ավելի բազմազան են, հետևաբար իր աշխատության մեջ նա խոսում է բազմաթիվ հասկացությունների և տերմինների մասին, ինչպես՝ պատրաստություն (ներածություն), մատենագրություն կամ գրագիտություն, մատենագրության պատմություն, գրականություն, մակաբերություն կամ համեմատություն, առակ, բանաստեղծություն, վիպագործություն, ֆնարական, հագներգու, մրմունջք, չափականություն, քվականություն, համեմատականություն, պարբերություն, հակադրական եղանակ, բաղադրական, հավասարագուր անդամներ, նմանություն, փոխաբերություն, այլաբանություն, բանադատություն և այլն:

Գաթրընյանը շոշափում է տաղաչափության, գրականության տեսության որոշ հարցեր և տալիս մի քանի հասկացությունների, տերմինների բացատրությունը, երբեմն և սահմանումը:

Վենետիկում 1865 թվականին լույս է տեսնում Գ. Զարեհանալյանի «Պատմություն հայերեն դպրությանց» երկհատոր ծավալուն աշխատության առաջին հատորը՝ «Հին մատենագրությունը», որպես ուսումնական ձեռնարկ ազգային վարժարանների համար: Այս հատորը վերահրատարակվել է և քանի որ երրորդ հրատարակությունը լույս է տեսել 1897 թվին, սրա քննությանը կանգրադառնանք հետո:

Նույն թվականին Թիֆլիսում լույս է տեսնում Ս. Պալասանյանի «Պատմություն հայոց գրականության» աշխատության առաջին հատորը՝ նվիրված բանավոր գրականության ուսումնասիրությանը:

Աշխատութեան նպատակն է «ցույց տալ Հայոց գրականութեան, ուրեմն և կյանքի ծագումը, աճիւն ու զարգանալը և զանազան փոփոխութիւնների տակ ընկնելը սկզբից մինչև մեր օրերը»¹⁹:

Հեղինակը ծանոթ է հրապարակի վրա եղած համապատասխան հայերեն և օտար գրականութեանը, անգրադառնալով դրանց՝ երբեմն հակադրում է արտահայտված կարծիքներին, ասում իր խոսքը տրվելու հարցի վերաբերյալ: Նրան հայտնի էին Սուբիաս Սոմալյանի «Շրջան Հայաստանի գրականական պատմութեան» աշխատանքը, 1829 թ. լույս ընծայված Վենետիկում՝ իտալերեն թարգմանությամբ, 1826 թ. կայացրեցին հրատարակված Կ. Ֆ. Նեյմանի «Քննություն հայոց գրականական պատմութեան վրա» գերմաներեն լեզվով, Ս. Նազարյանցի «Беглый взгляд на историю гайканской литературы до конца XIII столетия», հրատարակված 1844 թ. Կազանում և նույն տեղում 1846 թվին լույս տեսած նրա «Обозрение истории гайканской письменности в новейшие времена», որոնք Պալասանյանը թարգմանել է՝ «Հարևանցի հայեցվածք հայկական գրականութեան պատմութեան վրա մինչև ԺԳ դարու վերջը» և «Երագիր պատմութեան գրականութեան Հայոց նոր ժամանակներումը»²⁰: Ս. Պալասանյանը ծանոթ է և Մ. Էմինի «Վէպը հնոյն Հայաստանի» ուսումնասիրութեանը:

Սոմալյանն իր աշխատութեան մեջ օգտագործել է Չամչյանի Պատմութեան մեջ եղած տեղեկությունները, իսկ Նազարյանցն ու Նեյմանը մեծ չափով օգտվել են Սոմալյանի աշխատութիւնից: Պալասանյանին ծանոթ էր նաև Գաթրճյանի «Պատմություն մատենագրութեան հայոց» աշխատանքը:

Պալասանյանի աշխատութիւնը մեզ համար ավելի ուշագրավ է, քան Զարբհալանյանի մեծածավալ աշխատանքը, քանի որ առաջինը քննութեան է առնում բազմաթիւ գրականագիտական տեսական հարցեր, իսկ Զարբհալանյանը տալիս է գրականութեան սոսկ պատմութիւնը, հիմնականում հեղինակների կենսագրութիւնը, գլխավոր երկերի բովանդակութիւնը և մնացած ստեղծագործութիւնների թվարկումը, գրականագիտական, տեսական գրեթե ոչ մի հարց նա չի շոշափում:

Հայ իրականութեան մեջ նշանակալից երևույթ էին հայտնի հրապարակախոս Ս. Նազարյանցի հոգվածները, որոնք շոշափում և հաճախ բարձրացնում էին ժամանակի համար մշակութային կարևոր և հրատապ հարցեր: Նազարյանցի բազմաթիւ հոգվածներից նշենք հատկապես մեկը, որի մեջ քննվում են նաև գրականագիտական հարցեր՝ նպատակով թատրոնի հետ: Դա 1860 թ. «Հյուսիսափայլ» ամսագրում տպագրված «Հայկական թատրոնը Մոսկվայի մեջ, և մի քանի խոսք թատրոնական

գործողության վերա ընդհանրապես» հոդվածն է²¹: Հոդվածագիրը գրում է դրամատիկական (թատերագրական) ժանրի մասին:

Այս հոդվածը կարևոր է նաև նրանով, որ հայ գրականության մեջ առաջին անգամ խոսվում է մասնավորապես թատերական տերմինների մասին և դրանք բացատրվում են օտար տերմինների օգնությամբ, ինչպես՝ առաք (Աֆեք), կամ գերմաներեն վառագուրաբաճություն (Aufzüge), պրոլոգոս (հառաջարան), էպիլոգիոն (միջերգություն), «էպոդոս (Աղերգություն), որ ճիշտ համեմատվում են այն բանին, որ մեք ասում ենք այժմ Բացատրություն, Շփոթություն և Դարձված» (230):

Տերմինների ընտրությունը նազարյանցի կողմից պատահական չէ, նա կատարում է հետազոտական աշխատանք և ցույց տալիս իր վերաբերմունքը:

Դրամատիկական բառի մեջ նա տարբերում է մի քանի իմաստ. կախ՝ որպես գրական և թատերական ստեղծագործություն, այսինքն՝ մի դեպքում հեղինակը գրում է գրական ստեղծագործություն՝ անկախ թատրոնի, բեմի պահանջներից, իսկ մյուս դեպքում՝ նպատակ ունենալով այն բեմադրել որպես ներկայացում: Այդպիսով, նա սահմանադատում է «թատրոնականը» «դրամատիկականից»՝ առաջնությունը տալով երկրորդին: Բացի այդ, դրամատիկական բառը նշանակում է նաև «ողբերգական», «օրինակ՝ Գյոթեի «Վերթեր» անուն գրվածքը մեծապես դրամատիկական է, առանց լինելու դրամա» (231), այսինքն՝ բովանդակությունը ողբերգական է, սակայն թատերագրական ստեղծագործություն չէ:

Առաջին անգամ խոսվում է նաև թատերագրական ստեղծագործության տաղաչափության մասին:

Հիշելով օտար ազգերին հատուկ տաղաչափական ձևերը (գերմանական դրամային հատուկ է հնգոտնյա յամբական տողը, իսպանականին՝ չորսոտնյա սպոնդեական տողը, ֆրանսիականին՝ ալեքսանդրյան տողը, որը գործածել են նաև գերմանացիք), գտնում է, որ հայերենին շատ հարմար է «հայոց տասն կամ տասներկուտնյա տողը», որովհետև «տասնհինգոտնյանը պիտո է անշափ ծանրաշարժ կացուցաներ սրտի զեղմունքի ընթացքը» (233):

Հետևելով նազարյանցի լեզվին, պարզ է դառնում, որ գրական շատ իրակություններ դեռ չունենին իրենց հայերեն անվանումը, չկային կալուն, միասնական տերմիններ: Հանդիպում են զուգաբանություններ, ինչպես՝

դրամատիկական բանաստեղծություն և քառոնական գրվածք
թատերագրական երկ, հանդես (228) և թատրոնական հանդես (229)

դրամատիկական բանաստեղծ (231), թատրոնական բանաստեղծ (112) և դրամատիֆոս (229)

դրամատիկական լեզու և թատրոնական լեզու (232)

թատրոնական հրապարակ (235), թեատրոնական բեմ (100)

թատրոնաբեմ (236) և թեատրոնաբեմ (113) և այլն:

Հեղինակը կատարում է որոնումներ, նոր իրակությունների անվանումների թարգմանություն, օրինակ՝ սկզբնակետ և վերջակետ (228), գործողության միջոցը (Անտր-Ակտերը), շարժական զարդարանք (դեկորացիոնը) (229), միանձնախոս պատմություն, խոսակցություն երկուսի մեջ (231), տրամախոսություն (դիալոգ) (188), արվեստական (տեխնիկական) բառեր (366), դրամատիկական ախորժակ զարթեցնել լսողների մեջ (231), մակագրել (231) վերնագրել, փիլիսոփայական նաշակագիտություն (233), պատմերգություն, բնաբերգություն, բնառական (գոյականի առումով), դրամայի ներքին և արտաքին ընթացք (235), միջնադարյան ասպետանշակ բանաստեղծություն (236), կատակերգական և ողբերգական խաղարկություն, երգիծաբանություն (104), Հոմերոսի տաղերգություն (186) և այլն:

Հետագա ուսումնասիրողները մեծ ուշադրություն հատկացրին հայ գրականության ամբողջական պատմություն ստեղծելու գործին՝ ի մի բերելով հայերեն անգիր գրականության պատմողիկներից սկսած մինչև անցյալ դարի վերջին ստեղծված գրական երկերը: Այդ տեսակետից շնորհակալ աշխատանք է կատարել Ս. Պալատանյանը: Օգտագործելով նախորդների փորձը՝ նա գրեց հայ գրականության պատմություն, որի միայն առաջին հատորը հրատարակվեց:

Պալատանյանի աշխատությունը օգտագործել է Միսնսարյանն իր «Քնար հայկական» ժողովրդական երգերի ժողովածուի առաջաբանում՝ նույնությամբ բերելով երգերին վերաբերող հատվածը:

Վենետիկի մխիթարյան միաբան Գ. Զարբնանյանը հսկայական գործ է կատարել այս ուղղությամբ. նա երեք հատորների մեջ ամփոփել է հին ու նոր մատենագրության և թարգմանությունների պատմությունը: Զափազանց մանրակրկիտ մի աշխատանք, ուր ներկայացված է հայ մատենագրությունն իր շրջաններով՝ ա. հին մատենագրություն, բ. հին թարգմանություն, գ. նոր մատենագրություն:

Առաջին հատորը նվիրված է մատենագրության ուսումնասիրությանը, որն ընդգրկում է մինչև XIII դարը, այսինքն՝ նախադրային շրջանից մինչև միջին դարերը: Երկրորդ հատորը նոր շրջանի գրականության պատմությունն է և ընդգրկում է XIV դարից մինչև հեղինակի ապրած օրերը՝ XIX դարի կեսը: Երրորդ գիրքը վերաբերում է այլ լե-

զուններից կատարված թարգմանություններին՝ V դարից մինչև XIII դարը:

Գ. Զարբհանալյանի մեծածավալ աշխատանքը արժեքավոր է հայ գրականության պատմությունն ուսումնասիրելու տեսակետից: Յավոք, այն նույնքան հետաքրքրություն չի ներկայացնում գրականագիտական տերմինները քննելու համար, քանի որ, ինչպես հեղինակն է գրում, իր նպատակն է «ընդհանուր պատմական տեղեկություն մը ավանդել մեծ մատենագրաց և անոնց գրվածոց վրա, առանց ուզելու քննադատական տեսություններ ծանրացնելու այնպիսի գրվածք մը, որուն գլխավոր կիրառությունը ավելի վարժարանաց մեջ սովորողներուն համար էր»²²:

Գ. Զարբհանալյանի աշխատությունն իր տեսակի մեջ առաջինն էր, քանի որ նրա նախորդները՝ Հ. Գաթերճյանն ու Ս. Պալասանյանը վերը նշված ուսումնասիրություններում չէին ընդգրկում ամբողջ հայ գրականությունը: Իսկ Գ. Զարբհանալյանը ի մի հավաքեց, թեև առանց համապատասխան բանասիրական քննության, և ընթերցողին ներկայացրեց հայերեն գրված ամեն մի թուղթ, փոքր ու մեծ ծավալի թե՛ կրոնական, թե՛ պատմական, փիլիսոփայական ու այլ գիտական երկեր և նրանց հեղինակներին: Գ. Զարբհանալյանի աշխատանքը հին ու միջնադարյան հայ մատենագրության մի ինքնատիպ տեղեկատու է, ուր մեծ ուշադրություն է նվիրված գործիչների կենսագրություններին, թողած ժառանգությանը, երկերի բովանդակությանը:

Գ. Զարբհանալյանի աշխատությունից հետո, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի նույն ընդգրկումով, լույս է տեսնում Եղիշե Դուրյանի «Պատմություն հայ մատենագրության» գիրքը՝ նույնպես աղգային վառ-ժարանների համար:

Այս աշխատությունը տարբերվում է նախորդից նրանով, որ համակարգված է, նրանում առաջ են քաշվում բաղմամբիվ բանասիրական հարցեր, տեքստը մասնատված է վերնագրերով՝ համապատասխան հարցադրմամբ: Ե. Դուրյանը ևս խուսափում է տերմինների սահմանումից, սակայն հաճախ փորձում է բացատրել առանձին գրականագիտական իրավություններ ու հասկացություններ, որոշ տերմիններ: Նա գործառության մեջ դրեց որոշ գրականագիտական սեռերի ու տեսակների անվանումներ ու տերմիններ:

1893 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ Վահան վարդապետ Տեր-Միքայելի ուսումնասիրությունը՝ նվիրված անգիր, բանավոր գրականությանը: Այն հագեցված է հարուստ նյութով և ունի հավելված՝ առակների ժողովածու:

Քանի որ աշխատությունն ընդգրկում է միայն բանավոր գրականու-

թյունը, ապա հեղինակը քննության նյութ է դարձրել բանավոր գրականության առանձին սեռեր ու տեսակներ, ինչպես՝ քվեյյաց երգեր, առակ, խաղերգեր, տաղերգ, առասպել, անեծքներ, առածներ, առեղծված կամ հանելուկ, ջայլ, ողբ, լալոն (պանդխտի ողբը), դարիպական լալոններ, վիճակ (Համբարձման տոնին երգվող), մաղթերգ, օրոհներ, տանտաններ, շարերգ, ողբերգ, գով (մահվան ողբ, հանգուցյալի վրա երգվող ողբ), առակագիր, առակախոս, բարոյավեսպիկներ, առակախոսություն, գուսներգություն, ցուցք և այլն:

Սույն աշխատանքը աղագրական բնույթի մի ուսումնասիրություն է և հայկական ժողովրդական ծեսերի ժամանակ կատարվող երգերի հավաքածու:

Անցյալ դարի արևմտահայ փայլուն մտածողներից էր Արփիար Արփիարյանը, որը ժամանակին կրթոտ կերպով արձագանքում էր գրական ամեն մի ուշագրավ երևույթի: Շատ հետաքրքրական է նրա «Պատմություն ժԹ դարու Թուրքիո հայոց գրականության» աշխատությունը: Ինչպես երևում է վերնագրից, հեղինակն ուսումնասիրության նյութ է դարձրել մի որոշակի ժամանակաշրջանի հայ գրականության միայն արևմտահայ հատվածը:

Ա. Արփիարյանն առաջիններից էր, որ հատուկ ուշադրության է արժանացնում գեղարվեստական գրականությունը, այդ մասին նա գրում է. «Գեղարվեստական, կամ ինչպէս կրնանք ըսել՝ «գեղակրական» — էսթետիք — գրականությունը» իր քննած 1850—1889 թթ. ժամանակաշրջանում «գրեթե գոյություն չէ ունեցած»²³, դա ավելի մաքառման գրականություն էր: Թեև շատ քիչ են գրականագիտական տերմինների բացատրություններն ու սահմանումները, սակայն հետաքրքրական են հեղինակի հայտնած մտքերը գրականագիտական հարցերի, գրական սեռերի ու տեսակների վերաբերյալ:

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՆՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

XX դարում ավելի է աճում հետաքրքրությունը գրականության և նրա պատմության նկատմամբ: Բավական է նշել այն փաստը, որ դարասկզբին լույս ընծայվեցին Լեոյի, Հ. Աճառյանի, Լ. Մանվելյանի և Վ. Փափազյանի հայ գրականության պատմության ձեռնարկները: Այլևս չենք խոսում գրականագիտական հարցեր քննող ուսումնասիրությունների, ընթացիկ մամուլի էջերում նոր գրական երկերը ներկայացնող բաղմամբիվ հոդվածների ու գրախոսությունների մասին:

Մինչև նշված մեծածավալ աշխատությունների հրատարակումը, հիշատակելի են Բ. Խալաթյանցի գրքույկը հայ ժողովրդական դյուցազնական վեպի և Ե. Շահագիրի հանգամանալից ուսումնասիրությունը Մ. Նալբանդյանի «Աղցմիթի» և Խ. Գալֆայանի մասին:

Բ. Խալաթյանցը քննության է ենթարկում ժողովրդական վեպի՝ դյուցազնավեպի և ընդհանրապես ժողովրդական ստեղծագործության մի շարք հարցեր:

Բերենք Բ. Խալաթյանցի գործածած տերմիններից մի քանիսը և որոշ արտահայտություններ²⁴. դյուցազնական գրույցներ, վարիանտներ, հեֆիաթներ, երգեր, ասողներ (4), նաղլներ, աշուղներ, հանելուկներ (5), գուսաններ, բանաստեղծական արտահայտիչներ (գուսանների մասին), ժողովրդական երգեր, դյուցազնական հեֆիաթներ, սիրահարական երգաբանություններ, արևելյան առասպելներ (6), հեֆիաթածե վարիանտներ, դյուցազնական վիպասանությունների շափը և ձևը, գեղարվեստական մշակում, նախերգ (7), շափավոր նախադասություններ, ուտանավորի ձև, արձակ պատմություն, վանկերի հավասար շափ (8), առասպել, առասպելաբանություն (56) և այլն:

Դարասկզբին «Լուսմա» ամսագրում տպվեց Երվանդ Շահագիրի ծավալուն մի ուսումնասիրությունը, ուր հանգամանորեն պատմվում է Խորեն արք. Գալֆայանի կենսագրությունը, վերլուծության են ենթարկվում նրա գրական ստեղծագործությունները, հատկապես «Վարդենիք» ժողովածուն, որի առիթով Մ. Նալբանդյանը գրել է իր «Աղցմիթը»: Այդ աշխատանքը հետագայում հրատարակվել է առանձին գրքով, որի վերջում զետեղված է Մ. Նալբանդյանի «Աղցմիթը»:

Գրքի մեծագույն մասը նվիրված է Գալֆայանի անձնավորության և ստեղծագործության վերլուծությանը, սակայն ուսումնասիրողը արքեպիսկոպոսի ստեղծագործության տեսական, գրական ուղղության և կրած ազդեցության առիթով անդրադառնում է Լամարթինի, Հյուգոյի ստեղծագործությանը, ռոմանտիզմի և կեղծ-դասական ուղղության հարցերին:

XX դարի անդրանիկ գրականության պատմությունը բազմավաստակ պատմաբան, բանասեր Լեոյի աշխատանքն է. այն ընդգրկում է միայն արևելահայ գրականությունը «սկզբից մինչև մեր օրերը»: Լեոյի այս աշխատությունը առաջինն էր իր բնույթով: Նախորդ նման աշխատությունները ընդգրկում էին կամ ամբողջ հայ գրականությունը՝ անկախ ժանրից և բնույթից (Զարհանալյան), կամ գրականության պատմության որոշ ժամանակաշրջան (Գաթրճյան, Պալասանյան), կամ գրականության որոշակի ճյուղ (Էմին, Խալաթյանց) և կամ՝ գրականության մի հատվածը (Արփիարյան):

Լեոն անձամբ հավաքել է արևելահայերեն գրական երկերի, նրանց հեղինակների վերաբերյալ նյութերը և ստեղծել արևելահայ գրականությունն պատմությունը, ինչպես արևմտահայ գրականության համար արդեն կատարել էր Ա. Արփիարյանը:

Ինչպես գրում է հեղինակը, իսկապես կես դար առաջ դեռ չկար այդ բաժանումը՝ ռուսահայ և թուրքահայ գրականություն:

Այս աշխատանքն ընդգրկում է կեսդարյա մի ժամանակաշրջան և փորձում է «ռուսահայոց» գրականության մի թուլցիկ տեսությունը ամփոփել»²⁵:

Լեոյի գրքի լույս տեսնելուց երկու տարի անց հրատարակվեց մեծանուն հայագետ, լեզվաբան Հ. Աճառյանի «Հայ նոր գրականության պատմության» առաջին պրակը: Ի տարբերություն նախորդի, հեղինակի նպատակն է ընդգրկել նոր շրջանի ամբողջ հայ գրականությունը՝ թե՛ արևելահայ, և թե՛ արևմտահայ. «Հայոց նոր գրականության մասին թեև մասնական աշխատություններ շատ կան, բայց մի ամբողջական գրվածք չկար մինչև այժմ»²⁶, ուրեմն նպատակը հայ գրականության «ամբողջական» պատմություն ստեղծելն է:

Օգտագործել է նախորդների նմանատիպ աշխատությունները (նույնիսկ նույնությամբ բերելով առանձին հատվածներ) և ամեն մի բաժնի սկզբում նշել աղբյուրները: Ուսումնասիրության ոլորտի մեջ մտել են միայն մահացած գրողների երկերը, իսկ ժամանակակից հեղինակները և գրաքննության կողմից արգելված ստեղծագործությունները քննելը հեղինակի նպատակից դուրս է: Հետևաբար սույն աշխատանքն էլ (անկախ հեղինակի կամքից) չի կարող լիակատար համարվել:

Ընդհանուր տեսության մեջ քննվում են լեզվի, հայ գրականության երկու հատվածների սկզբնավորման, ապա զարգացման ուղիները: Հեղինակի եզրակացությունն է՝ «արևելյան գրականությունը ապրել է մեր հայրենիքի ներկա կյանքով, իսկ արևմտյան գրականությունը հեռու հայրենիքից՝ նորա անցյալ կյանքով»²⁷:

Նոր գրականության պատմությունը Հ. Աճառյանը սկսում է Մխիթար Սեբաստացուց՝ շրջանը վերնագրելով «կեղծ դասական գրականություն», որի ներկայացուցիչներն են Վենետիկի և Վիեննայի մխիթարյան միաբանները (Զամչյան, Ինճիճյան, Ավգերյան, Քաջունի, Արսեն Բագրատունի, Ալիշան, Գարազաշյան, Այտընյան և ուրիշներ):

Ինչպես տեսնում ենք, Աճառյանը, Զարհանալյանի պես, նկատի ունի ընդհանուր գրականությունը, բանասիրությունը, պատմագրությունը, բնական գիտությունները և այլն: Նա Լեոյի նման չի առանձնացնում միայն գեղարվեստական երկերը, գեղարվեստական գրականու-

թյունը: Գիրքն ընդգրկում է XVIII դարից սկսած (Սեբաստացի) մինչև Գրիգոր Օտյանը (1887 թ.) ընկած ժամանակահատվածը: Ուսումնասիրվող հեղինակները շատ չեն, բայց նրանց կենսագրությունները ներկայացված են բավականին հանգամանորեն, կատարվում են ընդարձակ մեջբերումներ:

Գրականագիտական տերմինների բովանդակությունը դեռևս պարզորոշված չէ, օրինակ՝ գրականություն նշանակում է ընդհանրապես որևէ լեզվով գոյություն ունեցող ամբողջ գրականությունը, մատենագրությունը և, մասնավորապես, գեղարվեստական գրականություն և այլն (62):

1909 թ. Թիֆլիսում հրատարակվեց ժամանակի մամուլում («Լուսմա», «Մշակ», «Արձագանք») ցրված Գաբեգին Ենգիբարյանի գրականագիտական հոդվածների, աշխատությունների ժողովածուն²⁸: Հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում գրական երկերը՝ ըստ բովանդակության և կերպարների վերլուծության: Այստեղ ավելի հաճախ են հանդիպում մեզ հետաքրքրող տերմինների բացատրություններ: Գ. Ենգիբարյանը փորձում է բացատրել, բնութագրել առանձին գրական ուղղություններ, սեռեր:

1909 թ. Ալեքսանդրապոլում լույս տեսավ Լևոն Մանվելյանի «Ռուսահայ գրականության պատմություն» աշխատության Ա գրքույկը: Հ. Աճառյանի, Լ. Մանվելյանի և Վ. Փափաղյանի աշխատանքները նախատեսված էին դպրոցական կարիքների համար, պատրաստվում էին համարյա միաժամանակ: Թեև Աճառյանի առաջին հատորը լույս էր տեսել դեռ 1906 թ., սակայն նրա վերջին մասերը հրատարակվելիս (1912 թ.) արդեն հրապարակի վրա էին Վ. Փափաղյանի գրքի առաջին մասը (1907 թ.) և Լ. Մանվելյանի Ա, Բ, Գ, Դ պրակները (1909—1911 թթ.):

Լ. Մանվելյանի աշխատությունը, «իբրև ուսասցայ գրականության համակարգված պատմություն, առաջին փորձն է մեզանում»²⁹: Սակայն հայտնի է, որ Լեոյի գիրքը հրատարակվել է ավելի վաղ: Հեղինակը քննում է որոշակի խնդիրներ և մեզ հետաքրքրող հարցում նման է նախորդներին՝ չի տալիս առանձին գրական ժանրերի սահմանումներ, վերլուծություններ: Միայն երբեմն հանդիպում է այս կամ այն տերմինի բացատրություն:

Թիֆլիսում լույս է տեսնում Վրթանես Փափաղյանի ստվարածավալ աշխատությունը³⁰ «Պատմություն հայոց գրականության» ընդհանուր վերնագրով, որն ունի փակագծված ենթավերնագիր ևս՝ (Բանահյուսության պատմություն) սկզբից մինչև մեր օրերը: Ապա նորից փակագծերում հեղինակը բացահայտում է աշխատության ընդգրկած ծավալը՝ (բանավոր գրականություն, հին, միջին և նոր դարեր, նորագույն շրջան —

ռուսահայ և թուրքահայ գրականություն), իսկ գրքի վերջում կցել է «Հավելված՝ նմուշներ հին և միջնադարյան գրականությունից»։ Տիտղոսաթերթից իսկ հայտնի են դառնում աշխատության ընդգրկած մեծ ժամանակաշրջանը և քննարկված խնդիրների բազմազանությունը։

Վ. Փափազյանի գիրքը ամենաընդարձակը, ամենածավալունն է նախասովետական շրջանում լույս տեսած նման աշխատություններից։ Իր նախորդների հետ համեմատած նա ավելի հաճախ է տալիս գրական երևույթների, սեռերի բացատրություններ, երբեմն սահմանումներ. հնարավորին չափով նաև գործածված տերմինների ստուգաբանությունը։

Արևելահայաստանում քաղաքական համեմատաբար նպաստավոր պայմանների շնորհիվ գրականությունը և դպրոցական գործը ավելի մխիթարական վիճակում էին, քան Արևմտահայաստանում, սակայն, չնայած քաղաքական և տնտեսական աննպաստավոր պայմաններին, հայ մտավորականությունը ջանում էր ամենաանհրաժեշտն ունենալ։

1913 թ. Մարզվանում Գագիկ Օզանյանը հրատարակում է «Պատմություն հայ լեզվի և բանահյուսության» աշխատությունը։ Հեղինակն օգտվել է Հ. Աճառյանի և Լեոյի համապատասխան գործերից։ Այս գրքում ևս բանահյուսություն, գրականություն, մատենագրություն, բանաստեղծություն տերմինների արտահայտած հասկացությունները դեռևս տարրորոշված, որոշակի չեն։

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունը նոր հորիզոններ բաց արեց ոչ միայն Ռուսաստանի ժողովուրդների, նրանց թվում նաև հայ ժողովրդի քաղաքական-տնտեսական կյանքում, հեղաշրջելով նրանց հոգևոր կյանքը և մշակույթի, գրականության ու արվեստի բովանդակությունը։

Նոր թեմատիկան, նոր գաղափարներն ու ստեղծագործական նոր մեթոդը անհրաժեշտաբար կիրառության մեջ դրին նոր տերմիններ, գրականագիտական նոր արտահայտություններ, ինչպես՝ ռեալություն-պրոլետարական գրականություն, բովանդակությամբ սոցիալիստական և ձևով ազգային, կոշ-բանաստեղծություն, պոետ-ագիտատու, նախկինում, ագիտկա, ձախ գոեհկաբաններ, սինթետիկ արվեստ, տեխնիցիզմ, պլակատային սխեմատիզմ, գոեհիկ սոցիալոգիզմ, սոցիալիստական ռեալիզմ, ռեալիստական վեպ, պատմա-հեղափոխական վեպ, պատմա-հեղափոխական թեմատիկա, պատմա-հեղափոխական դրամա, սովետական դրամա, սովետական դրամատուրգիա, ֆալսեպիա-

կան թեմա, կինոդրամատուրգիա, սցենար, սյուժետային հանգույցներ, պոլեմիկական ուղղություն և բազմաթիվ այլ բառեր:

Եթե նախասովետական շրջանում հայ գրականությունը, ապա և գրականագիտությունը զարգանում էին մայր հայրենիքից դուրս, ապա սովետական կարգերի հաստատումից հետո Հայաստանը դարձավ հայ գրականության և ընդհանրապես մշակութային կյանքի կենտրոն: Գեղարվեստական գրականությունը և արվեստները սկսեցին զարգանալ նոր, նպաստավոր պայմաններում, պետական օժանդակությամբ և հովանավորությամբ: Այդ գործում մեծ դեր խաղաց գրական ժուռնալիստիկան, որն օժանդակում էր գրական նոր կադրեր աճեցնելու, նրանց գաղափարապես դաստիարակելու ու կոփելու, գրականության տեսության առանձին հարցեր լուծելու, նոր ուղղություն մշակելու, ուսս պրոլետարական գրականության առաջավոր գաղափարները մասսայականացնելու գործին:

Գեղարվեստական ժուռնալիստիկան ավելի մատչելի լինելով ընթերցող լայն զանգվածներին, վերջիններիս հաղորդակից դարձնելով նոր գրական երկերին, ոչ միայն դաստիարակում էր մասսաների գեղագիտական ճաշակը, գրական նոր երևույթները զգալու, գնահատելու ընդունակությունը, այլև նպաստում էր գրականագիտական բառապաշարի ներթափանցմանը գրավոր և բանավոր խոսքի մեջ:

Սովետական գրականության սկզբնավորման, ձևավորման շրջանում սովետական գրողների գաղափարական դաստիարակման, մարքսիստական գեղագիտական սկզբունքները յուրացնելու, անցյալի գրականության, արվեստի հարուստ ժառանգությունը գնահատելու ու առողջ ավանդույթները շարունակելու, նոր գրականության զարգացման ճիշտ ուղիներ մշակելու ու կարգավորելու, նրա հեռանկարներն ու նպատակները որոշելու գործում մեծ ու արդյունավետ աշխատանք է ծավալում մարքսիստական գրաքննադատությունը: Այն ղեկավարում է ժամանակի գրական պայքարը: Այդ պայքարի՝ գրական քաղաքականության հիմք են ծառայում Վ. Ի. Լենինի, Ս. Շահումյանի, Ս. Սպանդարյանի, Լև Մյասնիկյանի գրականագիտական հոդվածները, որի արտահայտությունն են գրական-կուսակցական մամուլում ծավալված գրական բանավեճերն ու գրական քննադատությունը:

Հայ առաջին մարքսիստ գրականագետ Ա. Մյասնիկյանի հետ միասին գրականության առօրյա և տեսական հարցերին նվիրված հոդվածներով հանդես են գալիս մի շարք այլ մարքսիստ քննադատներ: 20-ական թվականներին գրաքննադատության և գրականագիտության ասպարեզում իրենց շնորհակալ դերն են կատարում լուսժողկոմ Ասքա-

նաղ Մռավյանը, պատմաբան ու գրականագետ Աշոտ Հովհաննիսյանը, գրականագետ Արտաշես Կարինյանը, մարքսիստ հրապարակախոս Հայկ Գյուլիքըրյանը, քննադատ ու թարգմանիչ Պողոս Մակինցյանը, գրականագետներ Յուլա Խանզադյանը, Հարություն Սուրխաթյանը, գրականության պատմաբան Արսեն Տերտերյանը և ուրիշներ:

«Գրական դիրքերում» հանդեսը դառնում է նոր գրականության ու գրաքննադատության՝ օրգան, որի էջերում հանդես են գալիս ժամանակի գրողներն ու գրաքննադատները: Գրական ընթացքին ուղղություն էին տալիս նաև սովետական գրողների համագումարները:

Ինչպես ուսւ, այնպես էլ հայ գրականագիտության մեջ զգացվում էր նոր գրականության մեթոդի էությունն արտահայտող համապատասխան անվանում, տերմին ունենալու հարցը, երևան են գալիս նոր գաղափարախոսության հետ կապված մի շարք անվանումներ, ինչպես՝ պոլեմալական ռեալիզմ, հերոսական ռեալիզմ, հեղափոխական ռումանտիզմ, դիալեկտիկական մատերիալիստական մեթոդ և այլն:

Հայ գրականության և՛ գրաքննադատության սովետական շրջանը տարբերվում է նախորդ շրջաններից նրանով, որ նախկին տարերային, անհատների ձեռքին ու նրանց քաղաքական տրամադրություններին ենթակա գրական գաղափարախոսությունը այժմ ղեկավարվում է կոմունիստական կուսակցության և հովանավորվում սովետական կառավարության կողմից:

Այս տեսակետից նշանակալի է որոշ պարբերականների հիմնադրումը, ինչպես՝ «Գրական թերթը» Երևանում, «Խորհրդային գրողը» Բաքվում, «Արշավ» հանդեսը Թիֆլիսում, հատկապես «Նորը» և «Նոյեմբեր» գրական-գեղարվեստական, գրաքննադատական և քաղաքական-հասարակական հանդեսները Երևանում:

Մամուլում ծավալված մի բանի թեժ բանավեճերից հետո 1934 թ. տեղի ունեցավ Հայաստանի սովետական գրողների անդրանիկ համագումարը, ուր քննարկվեցին սոցիալիստական ռեալիզմի, կյանքի ու գրականության փոխհարաբերության, գրականության և գրական լեզվի զարգացման նոր ուղիներն ու հրատապ հարցեր:

Հայ գրականության թեմատիկան միանգամից փոխվեց Հայրենական մեծ պատերազմի և ետպատերազմյան տարիներին:

Պատերազմի ժամանակաշրջանում առանձնապես թափ առավ հրապարակախոսությունը: Գեղարվեստական խոսքը, հրապարակախոսությունը դարձան զենք գրական աշխատողների ձեռքում, որոնք ամբողջ սովետական ժողովրդի հետ լծվեցին ֆաշիզմի դեմ մղվող սրբազան պայքարին:

Այս տարիներին զարգացան հրապարակագրության տեսակները, օրինակ՝ ռազմականը, նամակ-ղիմում, կոչ, ուղեձ, դիմում և այլն, զարգացավ հատկապես ակնարկի ժանրը:

Գրականագիտությունն ու գրական քննադատությունը նույնպես ձեռք են բերում հրապարակախոսական հատկանիշներ. նշանակալի են Ա. Տերտերյանի՝ հայրենասիրության թեմային նվիրված հոդվածներն ու աշխատությունները և այլոց հոդվածները:

Լույս ընծայվեց Մանուկ Աբեղյանի «Հայոց հին գրականության պատմության» առաջին հատորը: Գրական մամուլում հանդես եկան գրականագետներ Ա. Ասատրյանը, Ռ. Զարյանը, Է. Թոփչյանը, Ա. Ինճիկյանը, Տ. Հախումյանը, Ս. Հարությունյանը, Հ. Մելիքյանը, Ս. Մելիքսեբյանը, Մ. Մկրչյանը, Հ. Մուրադյանը, Ռ. Վարդապետյանը և ուրիշներ:

Պատերազմի տարիներին բազմաթիվ ճակատային գրողների ստեղծագործություններն առաջին անգամ հրատարակվում են ճակատային թերթերում: Ինչպես և հետագա շրջանում գրականության զարգացմանն ու լայն մասսայականացմանը մեծ օժանդակություն է ցուցաբերում մամուլը, «Գրական թերթը», հատկապես «Սովետական գրականություն» ամսագիրը, իրենց էջերում առաջին անգամ հրատարակելով փոքրածավալ գեղարվեստական երկեր:

Հայրենական պատերազմի և հետագա՝ ետպատերազմյան տարիներին մամուլում և ապա մենագրություններով հանդես եկավ գրաքննադատությունը, որն ստեղծեց կամ վերստին գործածության մեջ դրեց բազմաթիվ տերմիններ ու տերմինային արտահայտություններ, ինչպես. մարտակոչի պոեզիա, ռազմակոչային ֆեարեբություն, ռազմականչային պոեզիա, հրապարակախոսական բանաստեղծություն, խրամատային կյանքի թեմա, ռազմանակատային ֆեարեբություն, մարտակոչային երգ, ռազմական մարտանկարներ, ասֆային պատում, բիկունֆային ռազմեբականեր, ռազմանակատային էսֆիզներ, գեղարվեստական ակնարկ, ռազմանկար, զինվորական հիշատակարան, ռազմական թեմատիկա, ռազմական վեպ, սովետահայ պատմավեպ, դասական պատմավեպ, ավանդական պատմավեպ, պատմական նովել, հակաֆաշիստական դրամատուրգիա, ռազմական ակնարկ, պատերազմական ակնարկ, պատերազմական պատմվածք, խրամատի թեմա, (հ)ետպատերազմյան սովետահայ գրականություն, վիպաշար, հուշագրություն-խոստովանություն, երգիծական մանրապատումներ, բանասիրական գրություններ, խոնական մանրապատում, գեղարվեստական հրապարակախոսություն, ներբողեբություն, ներբողագրական ռեպրանություն, կի-

նագրութիւն, արկածային վիպակ, գիտաֆանտաստիկական վեպ, կեն-
ցադագրական պատմվածք, արկածային երկ, նոթագրական-հրապարա-
կախոսական գրականութիւն, սիրերգակ, անկոնֆլիկտ ֆնարերգութիւն,
շափածո պատմվածք-խրատ, սովետահայ նովել, սովետահայ վիպագրու-
թիւն և այլն, և այլն:

Վերը հիշված գրականագետների դերը շատ մեծ է հայ գրականա-
գիտական տերմինաբանութիւնը զարգացնելու, այն միօրինակացնելու,
ճշգրտելու գործում, սակայն ավելի հանգամանորեն ուզում ենք խոսել
Մանուկ Աբեղյանի տերմինաշինական աշխատանքի մասին, քանի որ
նա առաջինն էր, որն ստեղծեց հայ գրականութեան գիտական պատմու-
թիւնը և փորձեց տարբերակել ու սահմանել բազմաթիւ գրական տե-
սակներ, կանոնավորել զուգահեռ տերմինների կիրառութիւնը:

Գրականութեան պատմութեան, տաղաչափութեան և գրականագի-
տական բազմաթիւ հարցեր շոշափող նրա ուսումնասիրութիւնները
միաժամանակ արտացոլում են գիտնականի տերմինաշինական աշխա-
տանքը, որին զուգընթաց նա գործուն մասնակցութիւն է ունեցել հայե-
րեն մասնագիտական տերմինաշինութեանը, ճշգրտմանն ու կանոնավոր-
մանը: Նա մասնակցել է գիտութեան առանձին ճյուղերի տերմինների
բառարաններ կազմելու և հրատարակելու գործին:

Գրականագիտութիւնը և հայ գրականութեան պատմութիւնը այն
հիմնական բնագավառներից են, ուր բազմակողմանիորեն ու խորութեամբ
դրսևորվել են մեծանուն գիտնականի պրպտուն միտքն ու ուսումնասիր-
վող նյութի խոր իմացութիւնը: Քանի որ նա ուսումնասիրութեան է են-
թարկել տարբեր դարաշրջանների (առավելապես հին և միջին) հայ
գրական զանազան տեսակներին պատկանող ստեղծագործութիւններ՝
գրական ուղղութիւնների հետ կապված, հետևաբար նրա երկերում կի-
րաւորող գրականագիտական տերմինաբանութիւնն էլ ընդգրկում է բազ-
մազան ենթաճյուղեր, ինչպես՝ գրականութեան տեսութեանը, պարբե-
րացմանը, համակարգմանը, գրական ուղղութիւններին, դպրոցներին,
սեռերի, տեսակների, ոճագիտութեան, տաղաչափութեան ոլորտներին
վերաբերող տերմիններ: Դրա հաստատումն են նրա բազմաթիւ աշխա-
տանքները՝ նվիրված ժողովրդական ստեղծագործութեան տեսակների
քննութեանը. «Դավիթ և Մհեր» (1889), «Հայ ժողովրդական առասպել-
ները Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մեջ» (1899), «Ժողովրդական
խաղեր» (1904), «Հայ ժողովրդական վեպը» (1908), «Շարականների
մասին» (1912), «Համառոտութիւն հայ ժողովրդական վեպի և հին
գրականութեան պատմութեան» (1923), «Հին գուսանական ժողովրդա-
կան երգեր» (1931), «Հայոց միջնադարյան առակները և սոցիալական

հարաբերությունները նրանց մեջ» (1935), «Գուսանական ժողովրդական տաղեր, հայրեններ և անտունիներ» (1940), «Ժողովրդական խաղիկներ» (1940), «Հայոց հին գրականության պատմություն» (1944—1946) և այլն:

Սույն ուսումնասիրության առաջին մասում խոսվել է հայ գրականագիտության, հայ գրականության պատմագրության մասին, որոնք նախորդել են Մ. Աբեղյանի ուսումնասիրություններին, հետևաբար պարզ է, թե ինչպիսի դժվարությունների պետք է հանդիպեր նա և որպիսի քննադատական մոտեցում ցուցաբերեր արդեն գործառության մեջ գտնվող տերմինների նկատմամբ, երբ վերջինների կիրառությունները տակավին որոշակիորեն սահմանադատված չէին:

Մ. Աբեղյանը գրական անվանումները գործածում է ոչ միայն ուղիվ անվանական տերմիններ, այլև պարզաբանում է նրանց տերմինային բովանդակությունը, քննում և որոշում զուգահեռ տերմինների կիրառությունները, տարբերակում բազմիմաստ տերմինների նշանակությունները. այդ առումով նա քննության նյութ է դարձրել գրականություն. դպրություն, բանաստեղծություն տերմինները, որոնք նախորդների երկերում գործածվել են որպես համանիշներ, ապա անդրադարձել է անգիր, բանավոր, բերանացի գրականություն անվանումներին և գործածել բանահյուսություն տերմինը, այդ առիթով խոսել է նաև ժողովրդական մակդիրի մասին, որի կիրառությունը բանահյուսություն բառի հետ համարում է ավելորդ:

Մ. Աբեղյանի կողմից ճշգրտված գրականագիտական տերմիններից են նաև գրույց, վեպ, առասպել, վիպասանք, հայրեն և բազմաթիվ այլ անվանումներ, որոնց կիրառություններից նա, պատմականորեն քննելով, բնորոշում է մեկը:

Դժվար է գերազնահատել Մ. Աբեղյանի կատարած դերը նաև հայ տաղաչափության, մասնավորապես տաղաչափական տերմինների ճշգրտման գործում: Ի մի բերելով այդ բնագավառում նախորդ շրջանում կատարված ուսումնասիրությունները, Մ. Աբեղյանը ստեղծեց ամփոփ և մնայուն մի գործ, որի հիման վրա կամ այն ուղեցույց ունենալով, հետագայում հրապարակվեցին առանձին բանաստեղծների տաղաչափությանը կամ տաղաչափության հաղցերին նվիրված հոդվածներ ու աշխատանքներ:

Քննվող որոշ թվով տերմինների առայժմ կայունացած չլինելու պատճառով ուսումնասիրողը հաճախ հարկադրված է լինում հայերեն տերմինի կողքին նշել նաև օտար տերմինը և հակառակը, ինչպես՝ արձակ (պրոզա), հնչաբանական (ֆոնետիկական), քորեյական (մեծասար,

տրոբե) ոտքեր, յամբական (մեծավերջ) ոտքեր, դակտիլական (ստեղն) ոտքեր, քողաղոտ (ամֆիբրաքոս) ոտքեր, քողաբորբ (ամֆիմակրոս) ոտքեր, դիտրոբեոս (երկմեծասար) ոտքեր, դիյամբ (երկմեծավերջ) ոտքեր, դադար, հանգիստ (պաուզա), ստեղն (դակտիլ), ժողովրդական վիպ (էպոս), գլխաբան (ակրոստիխ) և այլն:

Երբեմն բերվում են լատինատառ օտար համարժեքները ևս, ինչպես հորանջ (hiatus), հատած (cesure), տողանց(enjambement), ոգել, ձայնիլ (scander) և այլն:

Հիմնական տերմինների մի մասը ստուգաբանված է, իմաստաբանական քննության առնված, ինչպես՝ տաղաչափություն, տակտ, ոտ, ոխ, տող, ոտանավոր, վերածնություն, բան, բանֆ, կցուղ, սաղմոս, կարգ, կանոն, շարական, շարակնոց, դարձ, կրկնակ և այլն:

Մ. Աբեղյանի դերը մեծ է հայ գրականագիտական տերմինաշինության գործում նաև այն պատճառով, որ նա գիտական բնույթ տվեց մինչ այդ գործառության մեջ եղած մի շարք անվանումների: Նա համակարգեց դրանք, պարզաբանելով և ապա սահմանելով գրականագիտական բազմաթիվ հասկացություններ: Նա հստակություն մտցրեց բազմաթիվ գրականագիտական տերմինների արտահայտած իրակության, նրա ենթատեսակների իմաստային նրբերանգների սահմանումների մեջ:

Գրականության տեսության ուսումնասիրման ասպարեզում թարմ, նոր խոսք է ակադեմիկոս Էդ. Մ. Զրբաշյանի «Գրականության տեսություն» ձեռնարկը՝ նախատեսված բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների և գրականության ուսուցիչների համար, որն արդեն ունեցել է հինգ հրատարակություն:

Մարքսիստական-լենինյան գաղափարախոսության դիրքերից քննելով գրականագիտական հարցերը, հեղինակը կատարել է գրականագիտության գիտական պարբերացումը, համակարգումը: Արվեստը և տեսակներից մեկը հանդիսացող գրականությունը դիտվում է որպես հասարակական գիտակցության ձև: Գիտության ժամանակակից մակարդակով ներկայացվում են գրականագիտությունը իր բաժիններով, գրականության տեսության բնույթն ու խնդիրները, խոսվում է գրականության ժողովրդայնության, կուսակցականության, հասարակական նշանակության մասին: Բազմաթիվ հարցեր, հայ գրականագիտության մեջ, առաջին անգամ են արծարծվում:

Գրական տեսակների անվանումներ հանդիպում են հայ դպրության տակավին առաջին իսկ երկերում, ուստի հայ գրականագիտական տերմինների կիրառումը, ապա և նորերի կերտումը վերաբերում են հին ժամանակներին:

Անցած տասնհինգ դարերի ընթացքում ձևավորվել ու զարգացել են հայ գրականագիտական միտքը, նրա արտահայտման միջոցները՝ տերմինները. հետևաբար հայ գրականագիտական տերմինաբանությունը միատարր չէ, ժամանակի ընթացքում նրա կազմում առաջացել են տարբեր շերտեր:

Գրականագիտական տերմինաբանության մեջ ժամանակագրական առումով կարելի է տարբերակել ավանդական և ժամանակակից շերտեր:

Ավանդական, այսինքն ավանդաբար մեզ հասած գրականագիտական տերմինները, սկսած V դարից, կիրառվել են և դանադան փոփոխությունների ենթարկվել: Տարբեր ժամանակաշրջաններում, զարգացման տարբեր փուլերում գրականագիտության մեջ առաջացել են նոյ հոսանքներ, նորանոր երևույթներ, որոնք անհրաժեշտաբար արտացոլվել են տերմինաբանության համակարգում, առաջացնելով համապատասխան շերտեր:

Նկատելի է, որ ավանդական տերմինների հնագույն շերտը կազմում են ժողովրդական ստեղծագործության, ինչպես կոչում էին հները՝ բանավոր գրականության տեսակների անվանումները, որոնց մեծ մասը գործածական է մեր օրերում, ինչպես օրինակ՝ անեծի, առասպել, առակ, ասացված, ավանդություն, արձակ, բանաստեղծ, երգ, գրույց, լալյուն, կատակերգություն, մանրապատում, նմանություն, ողբ, ոն, շափ, պատկեր, պատմություն, պատումն, վեպ, վիպասան և այլն:

Ապա՝ գրավոր և թարգմանական գրականությանը վերաբերող հետևյալ տերմինները՝ գրիչ, գրչություն, դպրություն, երգարան, թարգմանություն, մատենագրություն, շարագրություն, ներքողական, ռդրեգություն, վերնագիր և այլն:

Այնուհետև՝ ավանդական տերմինների շարքը համալրվում է հետագա դարերում կատարված թարգմանություններից ներմուծված հասկացությունների անվանումներով, ինչպես օրինակ՝ հսկաներգություն, նոխագերգություն, ֆերթոլ և այլն:

Նոր շրջանում, XIX դարի վերջին և, հատկապես, XX դարի սկզբում՝ եվրոպական գրականության ու գրականագիտության զարգացման նոր փուլում, հարստանում է նաև հայ գրականագիտական տերմինաբանու-

թյունը՝ փոխառված գրական իրակությունների անվանումներով, ինչպես օրինակ՝ անեկզոտ, բելետրիստիկա, դրամատուրգ, էլեգիա, լեգենդ(ա), լիրիկ, կոմեդիա, հումոր, մելոդրամ(ա), մոտիվ, մուսա, պիես(ա), պոեմ(ա), պոեմ, պոեզիա, պրոզա, սատիրա, ստիլիստիկա, ռեալիզմ, ռեալիստ, ռոմանտիկ և այլն:

Մեծ թիվ են կազմում նաև նոր գրական տեսակների ու հասկացությունների հայերեն անվանումները, ինչպես օրինակ՝ ակնաբեկ, անհատակաճություն, արարված, գլխավոր հերոս, գործող անձինք, գործողություն, երգիծարանություն, թատերգություն, մանկական երգեր, մեծախոսություն, վեպիկ, պատմվածք, թատերգակ, նորավեպ, նորավիպագիր, վիպագրողուհի, վիպասանուհի, ցայգերգ, բնաբերգու և այլն:

Ավանդական տերմինների որոշ մասը հետագայում ենթարկվել է իմաստափոխության կամ դուրս եկել գործառությունից: Այսպես, վեպ հին տերմինը սկզբնական շրջանում ուներ բանավոր ստեղծագործության տեսակի նշանակություն, որ պահպանվել է մինչև այսօր (բանագիտության մեջ), սակայն անցյալ դարում՝ եվրոպական վեպի զարգացման հետևանքով իր որոշ գծերի նմանությամբ այն ստացավ նոր իմաստ ևս և կիրառվում է որպես գեղարվեստական վեպի (роман) անվանում: Նախագերգություն տերմինի, որը բառացի թարգմանությունն է հունարեն tragoidia բառի, ներքին պատճառաբանությունը հետզհետե թուլանալով այլևս անհասկանալի դարձավ և փոխարինվեց ռըբերգություն տերմինով:

Ասել բայը ժամանակակից գրական լեզվում չի գործածվում նախկին «պատմել» նշանակությամբ, սակայն նրա հիմքից կազմված ասացող տերմինը գործածական է բանագիտության մեջ, իսկ խոսակցական լեզվում կենսունակ են այդ արմատով կազմված հարադիրները՝ հեֆիաթ ասել, երգ ասել և այլն:

Հայ գրականագիտական տերմինաբանության մյուս շերտը՝ ժամանակակից տերմիններն են: Այս շերտի առաջացումը և հարստացումը կապված է գրականության և գրականագիտության նոր, սովետական փուլի, մասնավորապես մարքս-լենինյան գաղափարախոսության հետ:

Ժամանակակից գրականագիտական տերմինաբանությանը առանձնահատուկ է հոսանքների, ուղղությունների, ստեղծագործական մեթոդների, գրական նոր տեսակների, կինոյի ու հեռուստատեսության հետ կապված նոր գրական իրակությունների անվանումների, ըստ անհրաժեշտության փոխառում և օտար տերմինների հայերեն համարժեքներ կերտելու հակում:

Էպոպե(ա), թեմա, կոմեդիա, մետամորֆոզ, կլասիկներ, կոսմոպոլիտ, կոսմոպոլիտիզմ, միստիցիզմ, պասկվիլ-վոդեկիլ, սենտիմենտալիզմ, սիմվոլիստ, սյուժե(տ), վոդեկիլ, տրագեդիա, ռեցենզիա, ռեցեն-

գեւեալ, ֆելիետոն, ֆելիետոնիստ և այլ փոխառութիւններ զործառութեան հետ զուգընթացաբար դրանք թարգմանվել են, կերտվել են հայերեն համարժեքները, ինչպես օրինակ՝ ծանոթութիւն (կոմենտարներ), դասական գրողներ (կլասիկներ), կերպարանափոխութիւն (մետամորֆոզ), կատակերգութիւն (կոմեդիա), կոսմոպոլիտութիւն (կոսմոպոլիտիզմ), մանրավեպ, գիշերերգ, ֆնարերգակ և այլն: Բերված հայերեն տերմինները դուրս են մղել սկզբնական շրջանում զուգահեռաբար գործառուղ օտար տերմինները: Սակայն երբեմնի հայերեն նորաբանութիւնների մի մասը չդիմանալով ժամանակի քննութեանը, դուրս մնաց գործածութեան ոլորտից՝ տեղը զիջելով օտարաբանութիւններին, ինչպես օրինակ՝ դպրոցական—սխոլաստիկ, բարի ծիծաղ—հումոր, նյութ—թեմա, իրապաշտ—ռեալիստ, խորհրդապաշտ—սիմվոլիստ և այլն: Վերջին ելույթ, իրապաշտ, խորհրդապաշտ տերմինները թեև այժմ հանդիպում են գրականութեան մեջ, սակայն վերջնականապես տերմինացված չեն:

Վերջին տասն-քսան տարիների ընթացքում գիտութեան և արվեստների զարգացման համապատասխան գիտական և թե գրականագիտական տերմինների համակարգը հարստացավ այնպիսի տերմիններով, ինչպիսիք են՝ կինոգրութիւն, կինոդրամատուրգ, կինոդրամատուրգիա, կինոնովել, կինոպատմվածք, կինոսցենար, կինովեպ, ռադիոպիես և այլն:

Ժամանակակից գրականագիտական տերմինաբանութեանը յուրահատուկ է նաև հարակից գիտութիւնների տերմինային համակարգից փոխառութիւն կատարելը: Այս երևույթը կար նաև հնում. ձևավորվող գրականագիտական տերմինային համակարգը լրացվում է ճարտասանութիւնից, քերականութիւնից, փիլիսոփայութիւնից, իսկ նոր ժամանակներում շարունակելով փիլիսոփայութիւնից, լեզվաբանութիւնից, նաև գեղագիտութիւնից, ապա տեխնիկայի, կիրքեռնետիկայի զարգացման հետ կապված նաև բնական ու ճշգրիտ գիտութիւններից փոխառված հասկացութիւններով ու տերմիններով, ինչպես օրինակ՝ իմպրեսիոնիզմ, իմաթիեիզմ, մոդեռնիզմ, նեոռոմանտիզմ, կոդա և այլն:

Ժամանակակից հայ գրականագիտական տերմինաբանութեան մեջ կարելի է առանձնացնել շերտեր՝ հաշվի առնելով մի այլ հանգամանք, թե հայոց լեզվի դարավոր գոյութեան ընթացքում, նրա զարգացման տարբեր փուլերում ի՞նչ տեղաշարժեր են տեղի ունեցել գրականագիտական տերմինների համակարգում:

Այսպես, առաջինը ընդհանուր հայերեն գրական տերմինների շերտն է, որը գործառութեան մեջ է հնագույն ժամանակներից, հայերենի բոլոր փուլերում, օրինակ՝ առած, առակ, առասպել և այլն:

Երկրորդ շերտը գրաբարից ավանդված տերմիններն են, որոնց մի

մասը գործառության մեջ է, կենսունակ են և նրանց արտահայտած գրական հասկացություններն ու իրակությունները, ինչպես՝ բանաստեղծ, երգ, կառակերգություն և այլն, իսկ մի մասը ներկայումս ունի պատմական նշանակություն, ինչպես օրինակ՝ Բվելյաց երգեր, վեպ, վիպասանք (հին իմաստով), գողթան երգեր, բուլք, վարձագրություն և այլն:

Երրորդ շերտը միջին դարերին հատուկ գրական տեսակների անվանումներն են, ինչպես օրինակ՝ բալլա, խաղ, խաղիկ, հայրեն(ներ), լալուն և այլն:

Գրականագիտական տերմինաբանության մեջ գործածական են արևմտահայերեն գեղերգ, թատերգակ, հեգեաբան և այլ բառ-տերմիններ:

Բարբառային բառ-տերմինները հասկանալի պատճառներով շատ չեն, այս շերտում իրենց զգալ են տալիս հարևան ժողովուրդներից անցած գրական, առավելապես բանավոր գրականությանը բնորոշ տեսակների օտար անվանումներ, ինչպես օրինակ՝ մաքիներ, աշուղ, բայաթի և այլն:

Հինգերորդ շերտը կազմում են նորակազմությունները. այս շերտը զարգացման հեռանկարներ ունի և հարստանում է հայոց լեզվի ներքին ու արտաքին միջոցներով՝ սեփական բառակազմությամբ և նոր տերմինների փոխառությամբ:

Կրկնությունից խուսափելու նպատակով սեփական բառակազմական միջոցներով տերմինակերտման հարցը այստեղ չենք քննի, այդ մասին հանգամանորեն կխոսվի գրականագիտական տերմինների բառակազմական վերլուծության բաժնում:

Օտար բառերի փոխառումը բնորոշ է հայ գրականագիտական տերմինաբանության զարգացման բոլոր փուլերին: Սակայն պետք է տարբերակել հնագույն և նորագույն փոխառյալ տերմինները:

Հայ գրականության ձևավորման փուլին բնորոշ է հին լեզուների՝ հունարենի և լատիներենի գրական իրակությունների, հասկացությունների անվանումների թարգմանության կամ պատճենման միջոցով հայերեն տերմիններ կերտելը:

Միջին դարերում պատմական, սոցիալական գործոնների հետևանքով արեւելյան հարևան և նվաճող ժողովուրդների գրական անվանումներ ներթափանցեցին հայ գրականագիտական տերմինաբանության համակարգը, ինչպես օրինակ՝ արաբերենից՝ բեյթ, գազել, տավթար > դավթար, կաֆա, մուխամմազ, ռուբայի (հոգն. ռուբայաթ), սուրան, պարսկերենից՝ դաստան, դյուբեյթ, թուրքերենից՝ աշուղ, պղբերչարենից՝ բայաթի և այլն:

Գրականության մեջ հանդիպում են նաև գասիտե, գյոզալլամա, զին-
շիլլամա, թասլիբ, քաղալա, ղազել, դիվանի արևելյան ժողովուրդների
գրական, երաժշտական, տաղաչափական տեսակների անվանումներ,
որոնք ունեն սոսկ անվանական, ճանաչողական նշանակություն և չեն
մտնում հայ գրականագիտական տերմինային համակարգի մեջ:

Նոր շրջանում փոխառություններն առավելապես եվրոպական լե-
զուներից են, վերջին շրջանում այդ իրականացվում է ուսաց լեզվի միջ-
նորդությամբ, ինչպես օրինակ՝ ալեգորիա, ալիտերացիա, անախրո-
նիզմ, անտացիա, բիրլիոգրաֆիա, գրադացիա, դրամատուրգիա, էլե-
գիա, էպիգրաֆ, էպոպեա, էսքետիկա, իդիլիա, իմպրովիզացիա, ինս-
ցեներովկա, ինտերմեդիա, իրոնիա, լիրիկա, միֆոլոգիա, մոնոգրաֆիա,
պաուզա, պերիպեթիա, պոեզիա, պրոզա, սիտուացիա, ստիլիզացիա,
տրիլոգիա, ցիտաա, ֆաբուլա և այլն:

Գոհունակությամբ պետք է նշել, որ այս օտար բառերի շարքը, որ
քաղված է «Գրականագիտական բառարանից» (Երևան, 1980 թ.), ար-
դեն զգալիորեն բեռնաթափվել է, և օտար տերմինների մեծ մասը իր
տեղը զիջել է հայերեն համարժեքներին: Բառարանում դրանց տեղ է
տրվել պարզապես «ընթերցողին նշողմնորոշելու և բառերի ծագումը
բացատրելու համար»:

Սովետական Միության ժողովուրդների լեզուներից փոխառվում են
գրականության, բանահյուսության տեսակների անվանումներ, ինչպես
օրինակ՝ բայան կամ բոյան, բիլինա, շաստուշկա (ուսներեն), ալին
(ղաղախ.), բախշի (թուրքմեն., ուզբեկ.), կոբզա (ուկրաիններեն) և
այլն:

Գրականագիտական տերմինների համակարգում թեև առանձին նը-
կատելի շերտ չեն կազմում, սակայն կիրառության մեջ եղել են նաև
հապավումներ, որոնցից հիշենք մի քանիսը, օրինակ՝ Ռապա—Պրոլե-
տարական գրողների ուսաստանյան ասոցիացիա (Российская ассо-
циация пролетарских писателей), որից կազմվել է հայերեն ռապա-
կաններ անվանումը, այդ «ասոցիացիայի անդամներ» նշանակությամբ:
Այնուհետև կազմվեցին հայերեն պրոլետգրողներ—պրոլետարական
գրողներ, պրոլետկոլտ—պրոլետարական կուլտուրա և այլ հապավում-
ներ:

Հապավումները գրականագիտական տերմինաբանության մեջ
կենսունակ չեն և շատ անշան թիվ են կազմում:

Գիտական տերմինաբանությունը բառակազմության տեսանկյունից դիտելիս նկատելի է բառակազմական միջոցների և կաղապարների բազմազանությունը ընդհանուր լեզվի համեմատությամբ: Սակայն յուրաքանչյուր լեզու ունի տերմինակերտման իր յուրահատուկ աղբյուրներն ու միջոցները, որոնք պայմանավորված են կրող ժողովրդի պատմական և լեզվի զարգացման գործոններով:

Հայ գրականագիտական տերմինակերտման աղբյուրները հիմնականում երկուսն են՝ ներքին և արտաքին:

1. Տերմինակերտման ներքին աղբյուրները հայոց լեզվի բառազանձի շերտերն են և բառակազմական միջոցները:

Գրականագիտական տերմինաբանությունը ձևավորվել ու զարգացել է գրաբարի, միջին հայերենի և, հատկապես, արդի հայերենի բառապաշարի հիմքի վրա: Տերմինակերտման մեծ հնարավորություններ է ընձեռում ժամանակակից հայերենն իր ճկուն բառակազմությամբ:

Գրականագիտական տերմինների համակարգի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տերմինակերտումը կատարվում է բառաիմաստաբանական, ձևաբանական և բառաշարահյուսական միջոցներով:

ա) բառաիմաստաբանական միջոցը հնարավորություն է տալիս նոր տերմիններ կերտել ընդհանուր լեզվի բառերը տերմինացնելու ճանապարհով. այս դեպքում ընդհանուր լեզվի սովորական բառը տերմինացվելով ստանում է որոշակի իմաստ և մտնում գրականագիտական տերմինային համակարգի մեջ: Միաժամանակ հայոց լեզվի համակարգում նրա հիմնական իմաստին ավելանում է նոր՝ տերմինային նշանակություն: Այս ուղիով են առաջացել մի շարք տերմիններ, ինչպես օրինակ՝ ակնաբեկ, անդամ, աստիճանավորում, առձակ, բանաստեղծություն, դադար, զույց, թուրք, հանգույց, ողբ, ուտ, տուն, փոփրացում և այլն:

Սովորական բառերի տերմինացումը կատարվում է իմաստափոխության տարբեր ձևերով. տեղի է ունենում նշանակության նեղացում կամ ընդլայնում:

Առաջին դեպքում ընդհանուր գործածական բառը տերմինացվում է, իսկ երկրորդ դեպքում՝ գրականագիտական տերմինը ապատերմինացվում է:

Տերմինացվում են ոչ միայն հայերեն ընդհանուր բառերը, այլև հայերեն և օտար հատուկ անունները, առավելապես անձնանունները,

ինչպես օրինակ՝ բայրունիզմ, հոմերական ոտանավոր, օնեգիւյան տուն և այլն:

բ) Ձևաբանական միջոցներից է ածանցումը, որը բավականին կենսունակ է նաև գրականագիտական տերմինակերտման մեջ:

Գրականագիտական տերմինների կերտման գործում հայոց լեզվի ոչ բոլոր ածանցներն են կիրառվում և ո՛չ հավասարապես:

Ինչպես հայոց լեզվում, այնպես էլ գրականագիտական տերմինաբանության մեջ ածանցումը իրականացվում է նախաածանցների և վերջածանցների միջոցով:

Նախածանցներից կենսունակ են ան-, առ-, բաղ-, բաց-, եեր-, ընդ-, հակ-, համ-, մակ-, ներ-, շար-, պար-, ստ-, վեր-, տար-, փոխ-:

Վերջածանցներից գրականագիտական տերմինակերտման մեջ ավելի կենսունակ են հետևյալները.

գոյականակերտ -ած, -աված(f), -ածու, -ակ, -անf, -առ, -առան, -իչ, -յակ, -յուն, -ող, -ոն, -ուկ, -ույթ, -ույկ, -ույց, -ունջ:

Առավել կենսունակ են -ալի, -ային, -ական, -իկ, -յա, -յալ, -յան, -ավոր, -ուն վերջածանցները:

Օգտագործվում են նաև այլ վերջածանցներ, որոնք բերվածների համեմատությամբ չնչին թվով տերմիններ են կազմում⁸¹:

գ) Բառաշարահյուսական միջոցով կերտվում են գրականագիտական բարդ տերմինները, տերմինային բառակապակցությունները և հապավումները:

Հայոց լեզվի առավելություններից ու յուրահատկություններից է բառաբարդումը, որը հնարավորություն է տալիս այլ լեզուների՝ բառակապակցություններով արտահայտված բազմաթիվ տերմիններ հայերեն թարգմանել մեկ բարդ բառով, ինչպես օրինակ՝ առակագիրf, բառապաշար, բարդառնյա (ոտանավոր), բարդավայիկ, գրաֆենադատություն, սիրերգ, երկաշար, վիպաշար, հոդվածաշար և այլն:

Որոշ թվով գրականագիտական տերմիններ, որոնք ռուսերենում չեն թարգմանվում, օտար փոխառություն են, հայոց լեզվի բառակազմական ճկունության շնորհիվ թարգմանվում են, ինչպես՝ բազմաշաղկապություն (полисиндетон), բանագրություն (плагиат), ետերգություն, եռագրություն (трилогия), ծածկանուն (псевдоним), կատակերգություն (комедия) և այլն:

Գրականագիտական բարդ բառ-տերմինների գերակշռող մասը բաղկացած է երկու արմատ-բաղադրիչներից, որոնք ընդունում են նաև ածանցներ: Գրականագիտական բարդ տերմինները ածանցվում են թե՛ նախածանցներով և թե՛ վերջածանցներով, որոնք հանդես են գալիս նաև միաթամանակ:

Նուարմատ բարդ տերմինները ավելի պակաս թիվ են կազմում, իսկ բազմարմատ բարդ տերմիններ շեն հանդիպում:

Տերմին-բառակապակցությունները բաղկացած են այնպիսի տերմիններից, որոնք իրենց հերթին կարող են կազմել այլ բառակապակցություններ. նրանք երկկողմանի կապի մեջ են մտնում այլ բառերի, տերմինների հետ, ինչպես՝ գեղարվեստական գրականություն, գեղարվեստական ակնարկ և սովետահայ գրականություն:

Տերմինային բառակապակցություններում բառերը հանդես են գալիս որոշիչ և որոշյալի, հատկացուցչի և հատկացյալի փոխկապակցությամբ, ինչպես՝ մանկական գրականություն և գրականության շրջանաբաժանում:

Տերմինային բառակապակցությունների կազմում հիմնական իմաստը արտահայտում է որոշյալի կամ հատկացյալի գործառույթյամբ գոյական անունով արտահայտված տերմինը, օրինակ՝ ազատ բանաստեղծություն, ազգային բանաստեղծություն, աշխարհիկ բանաստեղծություն, արձակ բանաստեղծություն կամ՝ արտահայտության կոմիզմ, բառավերջի հանգեք, բնության երգեր, գրականության տեսություն և այլն:

Այս դեպքում գրականագիտական տերմինային բառակապակցությունները տարբերակվում են.

ա) տերմինային բառակապակցություններ, որոնց բաղադրիչները տերմիններ են կամ, ավելի հաճախ, տերմինից կազմված ածական որոշիչներ, ինչպես օրինակ՝ ցուսանական երգ, գիտաֆանտաստիկական վեպ, դիցաբանական առասպել, երկամեծի տակտ, երկավանկ հանգ, առկաց գիրք, առակի ռոմանսովոր, տողամիջի հանգեր և այլն.

բ) տերմինային բառակապակցություններ, որոնց նկազմում որոշյալը տերմին է, իսկ որոշիչը՝ համընդհանուր լեզվի բառ, ինչպես օրինակ՝ գլխավոր հերոս, բացասական կերպար, բնկնող ուրիշ, խոհական մանրապատում, հակաֆաշիստական դրամատուրգիա և այլն.

գ) տերմինային բառակապակցություններ, որոնց կազմում որոշիչ բաղադրիչը տերմին է կամ տերմինից կազմված ածական, իսկ որոշյալը՝ համընդհանուր լեզվի բառ է, ինչպես օրինակ՝ արտահայտչական միջոցներ, բազմաշաղկապ խոսք, թերավանկ անդամներ, հանգակից բաներ, հնգավանկ անդամներ և այլն:

Նորագույն հայավումները հայոց լեզվի սովետական փուլի յուրահատուկ բառակերտման միջոցներից են, որոնք բառակապակցությունների կրճատումներ են, ինչպես նշվել է, գրականագիտական տերմինակերտման մեջ անկենսունակ են:

Դրաշնագիտական տերմինային համակարգի համալրման ներքին

աւելյուններից են գրաբարը, արեւմտահայերէնը, ժողովրդախոսակցական լեզուն, մասամբ, և բարբառները:

Գրականագիտական տերմինաբանության համակարգում գրաբար բառերը հանդես են գալիս երկու ձևով.

ա) բառեր, որոնք գրաբարում գրականագիտական տերմիններ են, գրական հասկացութիւնների անվանումներ, ինչպես օրինակ՝ կառավեցութիւն, ողբերգութիւն, վեպ, վիպագիր և այլն:

բ) բառեր, որոնք գրաբարում ընդհանուր գործածական են, տերմինացվելով դարձել են գրականագիտական տերմինային համակարգի տարրեր, ինչպես օրինակ՝ ամանակ, դադար, խաղ, խաղիկ և այլն:

Արեւմտահայերենից գրականագիտական տերմինաբանության համակարգը հարստացրել են այնպիսի տերմիններ ու տերմինացված բառեր, ինչպիսիք են՝ քերթոն, քատերախաղ, նորավեպ և այլն:

Բարբառներից և ժողովրդախոսակցական լեզվի բառերից տերմինացվել և գրականագիտական տերմինների անվանակարգն են մտել ժողովրդական բանահյուսութեան տեսակների անվանումներ, ինչպես օրինակ՝ հաբրբան, ջանգլոյում, հորովել, տանտան, անտունի և այլն:

2. Տերմինակերտման արտաքին աղբյուրները օտար փոխառութիւններն են: Հայոց լեզուն գոյութեան, զարգացման պատմութեան ընթացքում միշտ էլ դիմել է օտար փոխառութիւնների նախագրային և հետագա շրջաններում:

Գրավոր գրականութեան ստեղծման օրից հայ թարգմանիչներն ու պատմիչները, մտավորականները հունարեն աղբյուրներից թարգմանութիւն կատարելիս հայերենը համալրել են հունարեն բառերով, հետագայում, պատմական իրադարձութիւնների բերումով՝ պարսկերենից, արաբերենից, թուրքերենից և եվրոպական ժողովուրդների լեզուներից: Սովետական շրջանում հայոց լեզվի փոխառութիւնները կատարվում են ռուսերենից կամ ռուսերենի միջնորդութեամբ այլ լեզուներից:

Գրականագիտական տերմինները դիտարկելիս նկատելի է, որ փոխառութիւնները միասեռ չեն, օտար տերմինները փոխառվում են տարբեր ձևով, ամբողջութեամբ՝ անփոփոխ և մասնակիորեն՝ փոփոխված:

Ուղղակի փոխառութիւնների դեպքում օտար տերմինը փոխ է առնւմ հասկացութեան հետ, օրինակ՝ էլեգիա, ուրբայի, բայաթի, ռոմանտիզմ, նատուրալիզմ, սիմվոլիզմ և այլն:

Սակայն հայերենը հակում ունի օտար տերմինները սեփական համարժեքներով փոխարինելու և հետագայում բառակազմական հնարավոր միջոցներով կերտում է հայերեն տերմիններ, ինչպես՝ նատուրալիզմ—բնապաշտութիւն, սիմվոլիզմ—խորհրդապաշտութիւն և այլն:

Մի որոշ ժամանակաշրջանում օտար և հայերեն տերմինները գործածվում են զուգահեռաբար. ի վերջո հաշիվանակում է մեկը, որը ավելի ճշգրտորեն է արտահայտում համապատասխան հասկացությունը, ունի բառակազմական մեծ հնարավորություն, բարեհնչյուն է և դյուրարտասանելի:

Մասնակի փոխառությունների դեպքում փոխառու լեզուն ընդունում է օտար բառի արմատը և ածանցում կամ բառաբարդում սեփական ածանցներով՝ նաև արմատներով, մյուս դեպքում՝ բնիկ արմատները ածանցում կամ բառաբարդում է օտար լեզվի ածանցներով կամ արմատներով:

Այս առումով՝ գրականագիտական փոխառյալ տերմինների յուրացումը կատարվում է հետևյալ ուղիներով.

ա) հնչյունական տեսակետից գրականագիտական տերմինները շատ մեծ փոփոխությունների չեն ենթարկվում, քանի որ նրանք անցնում են գրավոր աղբյուրներից: Բերենք մի քանի օրինակ.

Ֆրանս. montage, ռուս. монтаж, հայերեն մոնտաժ

Ֆրանս. motif, ռուս. мотив, հայերեն մոտիվ

հուն. ὅδῃ, ռուս. ода, հայ. օդա (ներքող)

հուն. tragōidia, ռուս. трагедия, հայ. տրագեդիա (ողբերգություն)

հուն. hyperbolē, ռուս. гиперболa, հայ. հիպերբոլ(ա) (չափազանցություն)

հուն. pathos, ռուս. пафос, հայ. պաթոս և ալլոն.

բ) ձևաբանական տեսակետից գրականագիտական փոխառյալ տերմինները ենթարկվում են հայերենի ձևաբանական օրենքներին: Այս դեպքում՝ օտար տերմինը կրում է ոչ միայն ձևաբանական փոփոխություն, այլև կորցնում է քերականական սեռի կարգը՝ համապատասխան փոխառու և փոխառու լեզուների առանձնահատկություններին:

Այսպես՝ հուն. poiēsis, ֆրանս. poésie, ռուս. поэзия ֆրանսերենում և ռուսերենում իգական սեռի բառ է, հայերենը փոխ է առել ռուսերենից պոեզիա ձևով, սակայն իգական սեռի վերջավորությունը հայերենում չի գիտակցվում գոյականի՝ սեռի կարգի բացակայությամբ պատճառով, իսկ որոշ դեպքերում այդ վերջավորությունը նույնիսկ ընկնում է, ինչպես օրինակ՝

ֆր. poēme, ռուս. поэма, հայ. պոեմա > պոեմ

ֆր. légende, ռուս. легенда, հայ. լեգենդա > լեգենդ

Ֆր. ballade, ռուս. баллада, հայ. բալլադա > բալլադ և այլն:

Մյուս դեպքում՝ օտար արմատը ածանցվում է հայերեն ածանցների, ինչպես օրինակ՝

Ֆրանս. décadentisme, ռուս. декадентство, հայ. դեկադենտություն

Ֆր. dramatique, ռուս. драматический, հայ. դրամատիկական (թատերգական)

Ֆր. dramaturgie, ռուս. драматургия, հայ. դրամատուրգիա և այլն:

Բառապատճենումները գրականագիտական տերմինային համակարգի հարստացման հիմնական միջոցներից են: Բառապատճենումներ կատարել են հնում՝ հունական, լատինական և այլ լեզուների բառերը բառացիորեն թարգմանելու միջոցով, իսկ այժմ հիմնադրված պատճենվում են ուսուցիչներ տերմինները:

Գրականագիտական տերմինային բառապատճենումները կատարվում են հետևյալ ձևով.

ա) օտար բարդ կամ ածանցյալ բառի բաղադրիչները թարգմանվում են հայերեն, օրինակ՝ անոնիմ—անանուն, գրադացիա—աստիճանավորում, պրովինցիալիզմներ—գավառաբանություններ, էլիպսիս—բացթողում, կոլորիտ—գունավորում, պաուզա—դադար, դիալոգ—բերկրոսություն, տրիտգիա—եռապատում, летописец—տարեգիր, լրիկա—քնարերգություն, կուլմինացիա—գագաթնակետ, ցեզուրա—հատած, նեկրոլոգ—մահախոսական, մոնոլոգ—մենախոսություն, պրոլոգ—նախերգանք, նեոլոգիզմ—նորաբանություն, տավտոլոգիա—նույնաբանություն, էպիլոգ—վերջաբան և այլն.

բ) օտար բառը պատճենվում է մասնակիորեն, թարգմանվում է մեկ բաղադրիչը, իսկ մյուսը փոխառվում է, ինչպես օրինակ՝ прототип—նախատիպ, текстология—տեքստաբանություն, киноповесть—կինոպատմվածք, кинороман—կինոլեպ, терминология—տերմինաբանություն և այլն:

Ավելի հաճախական է բառապատճենման առաջին տեսակը ինչպես հայոց լեզվի, այնպես էլ գրականագիտական տերմինային ընդհանուր համակարգում:

Պատճենվում են ոչ միայն բառերը, այլև տերմինային բառակապակցությունները, ինչպես օրինակ՝ авторская речь—հեղինակալիք, юмор, античная метрика—անտիկ տաղաչափություն, литературные взаимодействия—գրական փոխազդեցություններ, литературная критика—գրական քննադատություն, положительный герой—գրական հերոս, художественная литература—գեղարվեստական գրականություն և այլն:

Հայոց լեզվի բառակերտման ճկունության շնորհիվ հաճախ օտար բառակապակցությունները պատճենվում են մեկ բառով, ինչպես օրինակ՝ выразительные средства—արտահայտչամիջոցներ, литературная критика—գրաքննադատություն, плясовые песни—պարերգեր և այլն:

ԲԱԶՄԻՄԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Հայ գրականագիտական տերմինաբանությունը հանդիսանալով համընդհանուր լեզվի (հայերենի) համակարգի ենթահամակարգերից մեկը, իր մեջ կրում է ընդհանուր լեզվի որոշ առանձնահատկություններ, որոնցից են բազմիմաստությունը, համանշտությունը, համանունությունը և այլն:

Տերմինը բնորոշելիս՝ առաջին հերթին նշվում է նրա մենիմաստությունը, որն ամենացանկալին է տերմինաբանության մեջ, սակայն կան տերմինների բազմիմաստության բազմաթիվ դեպքեր:

Մենիմաստությունը ապահովում է տերմինի հստակ ըմբռնումը և անսխալ կիրառությունը: Հաճախակի են արդարացի զայրույթի արտահայտությունները մամուլում և գիտական գրականության մեջ, ուր քննադատություն կա նաև տերմինների բազմիմաստության երևույթի վերաբերյալ: Այդ հարցը մտահոգություն է պատճառում թե՛ լեզվաբաններին և թե՛ տվյալ բնագավառի, մասնագիտության ոլորտի ներշնչացուցիչներին: Սակայն տերմինների բազմիմաստությունը հաճախ հանդիպող երևույթ է, ուստի ոմանք նույնիսկ հանդուրժողություն են հանդես բերում նրա նկատմամբ, պատճառաբանելով՝ որ բազմիմաստությունը սովորաբար հանդես է գալիս միևնույն հնչյունային կազմի ունեցող բառի տարբեր գիտաճյուղային տերմինային համակարգերում, հետևաբար մեկ համակարգում առանձնապես շփոթության առիթ չի տալիս: Բազմիմաստ բառը հաճախ, որպես բաղադրիչ, հանդես է գալիս տերմինային բառակապակցության մեջ և ձեռք է բերում կոնկրետություն՝ հուշելով, թե ո՞ր տերմինային համակարգին է պատկանում: Օրինակ՝ ռոմ բառը բանաստեղծական ռոմ կամ ռոմանտիկ ռոմ նշանակացությունների մեջ կազմախոսության բնագավառից անցնում է տաղաչափության բնագավառը և երկվանկ ռոմ, եռավանկ ռոմ, քառավանկ ռոմ, հնգավանկ ռոմ, բարդ ռոմ տերմինային կապակցություններով տարբերակում բանաստեղծական ոտքի ենթատեսակները: Տուն լեզվի համընդհանուր գործածական բառը բանաստեղծական տուն կապակցության մեջ կազմում է նոր տերմինային բառակապակցություն և մտնում է գրականագիտական տերմինաբանության համակարգի տաղաչափության տերմինային ենթահամակարգի մեջ, իսկ օճեգիւնյան տուն

կապակցութեան մեջ ավելի նեղանում է և նշանակում բանաստեղծական տան մեկ տեսակը:

Այսպիսով, թեև այս դամ այն կերպ բաղմամաստ տերմինները այստեղ մեղմանում են, սակայն ամենաիրագրական վիճակը, ինչ խոսք, տերմինի մեղմամաստ լինելն է: Այդ գործին օգնելու նպատակով քննենք բաղմամաստութեան դեպքերը և նրանց առաջացման պատճառները հայ գրականագիտական տերմինաբանութեան մեջ:

Հայ գրականագիտական տերմինների բաղմամաստութեան առաջացել է հետևյալ պատճառներով. հայոց լեզվի բառակազմի համագործածական բառը ստանում է ևս մեկ նշանակություն, որը կատարվում է երկու ձևով.

1. տեղի է ունենում բաղմամաստի նեղացում, ինչպես.

Անուն—Ընդհանուր, սովորական իմաստն է՝ «հատուկ անուն», ապա «որևէ առարկայի, երևույթի անվանումը»: Այս իմաստով հանդիպում է նաև գրականագիտական գրականութեան մեջ, օրինակ՝ որպես ստեղծագործողի, հեղինակի ազգանուն. «Իր անունը կրող այսպիսի գրության» (ՉՀԴՊ, 177), կամ՝ որպես գրական ժանրի, տեսակի անվանում. «Նվագ, ցուցք, մրմունջք և այլն՝ ուրիշ անուններով երգերը, որոնք հայտնի քնարերգության տեսակներին են պատկանում» (ՍՊ, 156):

Սակայն գրականագիտության մեջ այն նաև նեղանում է, մասնավորվում որպես ստեղծագործության վերնագիր, օրինակ՝ «Անունը Կրող գրվածք» (ՉՀԴՊ, 562 և 140):

Ասացվածք—Նախապես ասացված ձևով նշանակել է ընդհանրապես «ասված խոսք, ճառ», ապա՝ խոսքի մի տեսակը, որպես գրականագիտական տերմին՝ ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության տեսակներից մեկի անվանում, օրինակ՝ «Բաղիադյանի վեպը համեմատված է ժողովրդական ասացվածքներով, համեմատություններով և երգերով» (ՉՀԴՊ, 1, 347):

Ավանդություն—Ավանդաբար անցած, ավանդված կարգ, դավանանք և այլն, ավանդույթ, ինչպես՝ «Որքան խոր թափանցենք ժողովրդական կյանքի հնության մեջ, այնքան ավելի կը տեսնենք որ ավանդությունը՝ ինչպես վիպասանական՝ այնպես և քնարական երգերի համար մեծ նշանակություն ունեն» (ՍՊ, 157): Ապա՝ որպես «բերնբերան, բանավոր պատմվող պատմություն» նույնպես ընդհանուր, չտարբերակված, օրինակ՝ «Ժողովրդական ավանդությունը կըսես թե վանքին աքլորները կը ձայնեն ճամբորդներուն» (ԱԱ, 80), իսկ հետագայում մասնավորվում է որպես գրական տեսակի անվանում, «Ժողովրդական բանահյուսության տեսակներից մեկը, փոքր ծավալի արձակ ստեղծագործություն»

(ԳԲ, 31), «ֆուկլորն ունեցել է այնպիսի էպիկական ժանրեր, ինչպես... առասպել, ավանդություն, լեգենդ» (ԳԺ, 42):

Բնավորություն—«Մարդու հոգեկան բոլոր հատկությունների ամբողջությունը, խառնվածք» կամ՝ «ընդհանրապես՝ հատկություն, առանձնահատկություն, բնույթ». ընդհանուր իմաստը նեղացել է որպես գրական կերպար (характер), օրինակ՝ «Բնավորություն է կոչվում այն գործող անձը, որն օժտված է հատկանիշների որոշակիությամբ և իր էությունը դրսևորվում է շրջապատի հետ ունեցած կապերի մեջ» (ԳԲ, 57):

Գաճճ—«Ոսկու, արծաթի թանկագին անհեղինի ամբողջություն, ունեցվածք» ընդհանուր իմաստից է ծագում «հոգևոր բովանդակության երկի անվանումը», օրինակ՝ «Նոցա փառաբանականներն ու գովասանքները հիներեն տալ կամ կացուրդ, միջիններեն գաճճ կամ ճվագ, իսկ նորերեն երգ կամ խաղ (մանի) հորջորջեցան» (ՎՎ, 2): Այստեղից էլ Գաճճաբան—գանձերի ժողովածու: «Գանձարանաց և Տաղարանաց մեջ այլ և այլ երգեր և գաճճեր կը գտնվին խաչատուր անվամբ» (ԵԴ, 60):

Գլուխ—«Մարդու, կենդանու և որոշ առարկաների մաս» նշանակության նմանությամբ մասնավորվում է որպես «ստեղծագործության՝ գրքի առանձին հատված», օրինակ՝ «Նախերգանքից հետո, առաջին գլխում, հեղինակը ընթերցողին ծանոթացնում է իր հերոսի՝ Լևոնի հետ» (ՀՆԳՊ, 2, 310):

Գործողություն—«Դրադրություն, իրադարձություն, դեպքերի ընթացք» ընդհանուր նշանակությամբ կիրառվում է նաև գրական ստեղծագործության մեջ ծավալվող իրավիճակների համար, օրինակ՝ «Րաֆֆու «Սամվել» վեպում գործողությունը ծավալվում է շորրորդ դարում» (ԳԲ, 76): Սակայն իմաստի նեղացմամբ որպես թատերական կամ գրականագիտական տերմին ավելի կիրառական է «դրամատիկական ստեղծագործության ավարտված մաս, արարված» նշանակությամբ, օրինակ՝ «Երկու գործողությամբ կատակերգություն» (ԼՄ, Բ, 116):

Գրություն—«Գրելու գործողություն, գրելու համակարգ, թուղթ, նամակ» նշանակություններին զուգահեռաբար կիրառվում էր նաև որպես «գրական ստեղծագործություն», ինչպես. «Օտյանին գրությունները երեք մասի կը բաժնվին» (ԱԱ, 43), «Գրեթե ամեն օր նրա գրություններին կարելի էր հանդիպել պոլսահայ մամուլում» (ՀՆԳՊ, 5, 675), կամ՝ «ստեղծագործելը» իմաստով. օրինակ՝ «Նոր օրենքներ սահմանեցին բոլոր բանաստեղծության տեսակների գրության համար» (ՍՊ, 34), իսկ Գ. Զարբանալյանի մի աշխատությունում հանդիպում է նաև «գրելաձև, գրելու եղանակ» նշանակությամբ, ինչպես՝ «Թե գրությունը և թե լեզուն հայտնի կադադակեն թե կամ բոլորովին անհարազատ է այս գրվածքը» (ԶՀԴՊ, 227):

Նդանակ—«Տարվա շորս մասերից մեկը» նշանակության նմանությունամբ գրաբար գրականության մեջ կիրառվել է «աշխատության» գրքի մաս» իմաստով, օրինակ՝ «խոստացած էր յոթն հղանակոք կամ գրքով ավարտել իր Պատմությունը» (ՉՀԴՊ, 344): Այժմ հնացած է, չի գործածվում այս իմաստով:

Համեմատություն—«Համեմատելը» ընդհանուր, սովորական նշանակությունից բացի գրականագիտության մեջ կիրառվում է որպես տերմին, գեղարվեստական խոսքի պատկերավորության միջոց, որը հիմնվում է երկու երևույթների նմանության նշանակության վրա: «Համեմատությունն ավելի ցայտուն է դարձնում պատկերվող երևույթի այս կամ այն հատկանիշը» (ԳԲ, 170):

Նկարագրություն—Նախորդի նման «նկարագրելը, նկարագրվածը» ընդհանուր, սովորական նշանակությունից բացի որպես գրականագիտական տերմին «գեղարվեստական խոսքի ձևերից մեկն է», նույնիսկ՝ նկարագրական ստեղծագործություն, օրինակ՝ «Մինաս Չերազի... գեղարվեստական հատվածները (ոտանավորներ և նկարագրություններ), ի մի ժողովված կան» (ՎՓ, 684):

Նվագ—Բազմաթիվ սովորական նշանակությունների հետ հին գրականության մեջ հանդիպում է «երգ» նշանակությամբ, օրինակ՝ «Նոցա փառաբանականներն ու զովասանքները հիներեն տաղ կամ կացուրդ, միջիններեն գանձ կամ նվագ, իսկ նորերեն երգ կամ խաղ (մանի) հորջորջեցան» (ՎՎ, 2): Ղ. Ալիշանի բանաստեղծությունների ժողովածուն (հինգ հատոր) վերնագրված է «Նվագք» կամ՝ «Տերյանը պայմանականորեն է ստորաբաժանել իր ներաշխարհի բանաստեղծական նվագները» (ՀՆԳՊ, 5, 424): Այս տերմինի մի այլ կիրառություն համընկնում է երգի «ստեղծագործության մաս (առավելապես շափածո)» նշանակության հետ, օրինակ՝ «Չորս նվագներից էր բաղկացած պոեման» (ՎՓ, 415):

Ողբ—Սովորական «լաց ու կոծ» նշանակությամբ զուգընթաց գործածվել է որպես գրական մի տեսակի անուն, օրինակ՝ «Դպրության այն ճյուղը, զոր հինք Զայլք և նորերն անվանեցին Գովք կամ Ողբք, զորս կեղանակեն Նղերամարք» (ՎՎ, ՄԵ): «Միջնադարում դարգանում են պոեմի շատ ուրիշ տեսակներ՝ ազգային պատմության այս կամ այն փուլը... պատկերող պոեմներ (կամ ողբեր)» (ԳԺ, 46):

Ողբերգություն—Սովորական «վիշտ, սուգ, աղետալի անցք և այլն» նշանակությունից բացի շատ տարածված է որպես թատերական ժանրերից մեկի անվանում, օրինակ՝ «Արտավազդ թագավորը ողբերգություններ էր հորինում» (ՎՓ, 434): «Ողբերգության մեջ չափաի լինեն երգիծանքի տարրեր» (ԳԺ, 13):

Չափ—Սովորական բաղմամբիվ նշանակություններից բացի կիրառվում է որպես գրականագիտական և երաժշտական տերմին, ցույց տալով «ոտանամորի մեջ ոտքերի և վանկերի քանակը մի տողում», օրինակ՝ «Ոմանք թվելիք բառիվս զթիվ կամ զչափ, զչափաբերական լինելն երգոց իմանալ չամին» (Մէ, 19): «Չափը ոտանամորի ընդհանուր ութմական ձևն է» (Մ. Ագեղյան, Տաղաշափություն, 12):

Սեռ—Բաղմիմաստ բառ է լեզվի համընդհանուր բառապաշարում, իսկ գրականագիտության մեջ կիրառվում է որպես գրական տեսակ: Օրինակ գրականության մասին «Իր սեռին մեջ առջի բերքը չէ, իրմն առջի բանի մը մասն է» (Գաթ., 10), չամ՝ «Թատերգական սեռ—գրականության երեք հիմնական բաժիններից՝ սեռերից (էպոս, լիրիկա, դրամա) մեկը (ԳԲ, 104), նաև՝ «սեռ (ժանր)» (ՎՓ, 595):

Տեսիլ—Սովորական իմաստներից բացի գործածվում է որպես «դրամատիկական ստեղծագործության մաս», օրինակ՝ «Այս արարվածի առաջին տեսիլի մեջ Անանին գիրք է կարդում» (ԳԵ, 125): «Արարված առաջին, տեսիլ առաջին» (Գաբրիել Սունդուկյան, «Պեպո», Երևան, 1971, 13):

Տիպ—Բաղմիմաստ բառ է, որի իմաստներից մեկը տերմին է դարձել գրականագիտության մեջ՝ «գրական ստեղծագործության մեջ հանդես եկող կերպար, որն աչքի է ընկնում մարդկային և հասարակական շատ լայն բովանդակությամբ» (ԳԲ, 288): «Նա ստեղծում է բնավորություններ, որոնք պետք է լինեն ժամանակի և դարաշրջանի տիպեր» (ԳԺ, 119):

Ակնհայտ է, որ ավելի հաճախական երևույթ է, երբ լեզվի համընդհանուր գործածական բառը, իսկ մեծամասամբ, բաղմիմաստ բառը, արտահայտած իմաստից բխող մի նոր նշանակություն է ստանում՝ դառնալով գրական երևույթի անվանում, այդպիսի բառերից են՝ աղոթք, աճեծք, գովք, երգում, երես, թուղթ, խաղ, խրատ, հեղինակություն, հերոս, հյուսվածք, հորինվածք, մաս, մեմուռ, նմանություն, նվագ, ոտք, պատկեր, վիճակ և այլն:

Այս բառերի մի մասը որպես գրականագիտական տերմին մատնանշում է տվյալ բառի արտահայտած գործողության, երաժշտական իրակության խոսքը, տեքստը. ինչպես՝ աղոթք, աճեծք, գովք, երգում, խաղ, խրատ, կանոն, հառախոսություն, մեմուռ, վիճակ և այլն:

Այս երևույթի մի այլ դրսևորումն է այն, երբ գրականագիտական բաղմիմաստ տերմինը ստանում է ևս մի նոր կիրառություն: Սա նույնպես տեղի է ունենում երկու ձևով, իմաստի նեղացմամբ և հակառակը՝ ընդլայնմամբ: Քննենք մի քանի դեպք:

Բանահյուսություն { — Նախապես նշանակել է 1. ընդհանրապես «ըս-

տեղծագործություն, գրականություն» (ընդհանուր իմաստով), ինչպես՝ «Բանահյուսությունը լինում է երկու տեսակ. 1) բերանացի (բանավոր) կամ ժողովրդական և 2) գրավոր կամ մատենագրական» (ՎՓ, 5): «Հայ ժողովրդի նախնական, բերանացի բանաստեղծության մեջ ամենից առաջ նկատվում են դիցաբանական առասպելներ» (ՎՓ, 10): 2. «Առանձին ըստեղծագործություն, երկ», օրինակ՝ «Նախքան Պսկսենք «Ոսկի աքաղաղի» բացատրությունը, ավելորդ չի լինի մի քանի խոսք ասել ընդհանրապես բանաստեղծության մասին: Բանաստեղծության նյութը իրական կյանքի բազմակողմանի երևույթներն են, բանաստեղծական հերոսները մի ժողովրդի կամ դասակարգի հայտնի ժամանակամիջոցի զարգացման արդյունքներն են» (ԳԾ, 2): «Մանոթ են արձակ և ոտանավոր բանահյուսությունը» (ԶՆԴՊ, 17): 3. «Հատկապես չափածո ստեղծագործությունների ամբողջությունը», օրինակ՝ «Կուրդինյանը հայ բանաստեղծության մեջ բերում է նոր գաղափարներ» (ՀՆԴՊ, 5, 938): «Նորագույն բանաստեղծություն» (ԶՆՄ, 251): 4. «Չափածո ստեղծագործություն», օրինակ՝ «Ահա ամբողջ պոեման. գողտրիկ մի բանաստեղծություն, որ անշուշտ ժողովրդի հեղինակությունն է» (ՎՓ, 44—45): 5. Վերջապես, ամենատարածված և այժմ կայունացած իմաստը «չափածո փոքրածավալ ըստեղծագործություն», օրինակ՝ «Ալամդարյանը գրել է քնարական-սիրային բանաստեղծություններ» (ՀՆԴՊ, 1, 300):

Գիրք—Նույնպես բազմիմաստ է, ուղղակի իմաստից բացի ունի հետևյալ իմաստները: 1. «Մենագրություն, առանձին ընդարձակ ստեղծագործություն», օրինակ՝ «Գիրքը ավելի և ավելի կը սակավանա. օրագրությունը ավելի և ավելի կը զորանա» (ԱԱ, 29): «Իմ գրքերը այդտեղ համեմատաբար ավելի սակավ են տարածվում, քան մի որևէ աննշան քաղաքում» (Բ, 10, 630): 2. «Ստեղծագործությունների հավաքածու, առանձին գիրք», օրինակ՝ «Իմ երկերը... տպվել են միայն պարբերական թերթերում ու հանդեսներում և լույս չեն տեսել առանձին գրքերով» (Մուրացան, 5, 365): Այս նշանակությամբ կիրառվում է նաև զբոսայկ նվազական ձևը. «Մի քանի խոսք կամենում ենք ասել միայն պ. Քամալյանի գրքույկի մասին» (ԳԾ, 30): «Հրատարակվել է Վ. Մխիթարյանի «Սոցիալական ճանաչողություն և պլանավորում» խորագրով գրքույկը» (Գրքերի աշխարհ, 1981, № 5): 3. Բազմահատորյակի առանձին հատոր, օրինակ՝ «Ջիվանիի գրվածքներից ժողովածուներ կան մինչև անգամ երեք գրքերով» (ՎՓ, 490), «Պատմավեպի երկրորդ գիրքը հրատարակվեց վերջերս» (ԳԱ, 1981, № 5): Նվազական ձևը նույնպես. «Նավասարդյանը այս օրերս լույս ածեց իր ժողովածուի չորրորդ

գրքույկը» (ԳԵ, 80): 4. «Ստեղծագործության առանձին մաս». «Կադանկատվացու ամբողջ գործն երեք գրքե բաղկացյալ է» (ԵԴ, 30):

Դյուցազներգություն տեքմինը է. Զրբաշյանի և Հ. Մախչանյանի «Գրականագիտական բառարանում» չի հանձնարարվում, այլ հղում ունի էպոպեա օտար բառին: Սակայն այն հանդիպում է մեր գրականության մեջ երկու կիրառությամբ. 1. «Հերոսական բովանդակություն ունեցող, աստվածների ու դյուցազունների մասին պատմվող բանաստեղծական ստեղծագործությունների շարք», օրինակ՝ «Այդ տեսակները, որոնց բովանդակությունը պատմում է հորենացին, ուրիշ բան չեն, եթե ոչ ժողովրդական դիցաբանական առասպելներ և դյուցազներգություններ՝ էպիկական երգեր» (ԺՀԼՔԲ, 1, 522): «էդ. Հյուրմյուզյանը նույնպես էպոպեան (դյուցազներգությունը) տեղադրում է գրական ժանրերի ամենաբարձր աստիճանում» ԳԺ, 78): 2. Սակայն պվելի հաճախ կիրառվում է «ժողովրդի կյանքի առավել լայն, բազմակողմանի պատկերը ներկայացնող վեպ» իմաստով, ինչպես՝ «Թաղիադյանի խոշոր բանաստեղծական երկերից ամենանշանավորն է «Սոս և Սոնդիպի», որ մի սիրուն դյուցազներգություն է՝ բաղկացած հինգ դրվագից» (ԼՄ, Ա, 49), կամ՝ «Մուսա լեռան քառասուն օրը» պատմական վեպ չէ, այլ դյուցազներգություն» (ԳԺ, 1963, № 49):

Երգիծաբանություն—1. «Երգիծելը, երիգածնք», օրինակ՝ «Թաղիադյանի գրչին հատուկ է և երգիծաբանությունը» (ԼՄ, Ա, 47): 2. «Երգիծական երկ՝ ստեղծագործություն», «Այդ ցույց է տալիս նրա մի երգիծաբանությունը, որի վերնագիրն է «Ցուցակ» (ԼՄ, Ա, 39):

Երգիծանք—Թեև ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում բացատրված է որպես մենիմաստ բառ, սակայն այն գրականության մեջ ունի մի քանի նշանակություն, ինչպես. 1. «Երգիծելու ձև», օրինակ՝ «արդեն հնացած երգիծանքներ են» (ՎՓ, 753): «Բազմակողմանի է նաև Լեռ Կամսարի երգիծանքը» (ԳԺ, 451): 2. «Երգիծելը, հումոր», օրինակ՝ «Սա ռեակցիա էր երգիծանքի անկման շրջանի դեմ» (ԳԺ, 455): «Երգիծական խոսք՝ արտահայտություն», օրինակ՝ «Գոեհիկ երգիծանքներ շուրջով թերթեր են» (ՎՓ, 756):

Զրույց—1. «Նկարագրական, պատմողական, խրատական բնույթի ոչ մեծ ծավալի չափածո կամ արձակ երկ», օրինակ՝ «Դպրության սա մի քանի ճյուղեր, որպիսի են Երգն ու Զրույց, Առածն ու Առասպել ժողովրդեն կը ծնին ու ժողովրդյան հետ կապրին» (ՎՎ, Ե): «Ճպագրում է ժողովրդական բանավոր զրույցների և առակների երկու ժողովածու (ՀՆԳՊ, 3, 51): Նույնիսկ նույնացվում էր հեքիաթի հետ, ինչպես՝ «Գրիմ եղբարքը... իրանց կյանքը անց են կացրել անդադար ժողովրդական բանաստեղծությունով պարուպելով, իրանց հրատարակած գերմանական

գրույցների հառաջաբանության մեջ հաստատում են» (ՍՊ, 235): 2. «Վիպերգական երկերում պատմելու եղանակ, երբ պատմությունն արվում է հերոսներից մեկի անունից» (ԳԲ, 110):

Թատերագրություն

Թատերգություն

Թատերգություն

} — Այս տերմինները կիրառական էին առավելապես նախասովետական շրջանում և գրականագիտական բառարանում նրանց

գործածությունը չի խրախուսվում, այլ հանձնարարվում են այժմ առավել կիրառելի պիես և դրամատուրգիա տերմինները, սակայն նշենք, որ գործածվում են նաև հայերեն համարժեցները: 1. «Դրամատիկական ստեղծագործությունների ամբողջությունը, պիես գրելը, դրամատուրգիա», օրինակ՝ «Թատերական խաղեր, ինչպես և թատերագրությունը հայերի մեջ եղել են շատ հին ժամանակներից» (ՎՓ, 433) կամ՝ «Թատերագրությունը մեր մեջ ազգային կյանքի հեղինակությամբ սկսավ» (ԱԱ, 93): «70—80-ական թվականների հայ թատերագրությունն ընթանում էր հիմնականում երկու ուղղությամբ» (ՀՆԴՊ, 3, 93): «Անհրաժեշտ եմ համարում նախ համագումարի ուղադրությանը հանձնել ժամանակակից թատրոնի ու թատերգության հետ աղերսվող մի սկզբունքային հարց» (ԳԹ, 1981, № 20): 2. «Դրամատիկական ստեղծագործություն, պիես», օրինակներ՝ «Ներկայացվեցան Շեքսպիրի ու Շիլլերի թատերագրությունները» (ԱԱ, 42), «Շանթը գրել է նաև թատերագրություններ» (ՎՓ, 608):

Հեղինակ—1. «Ստեղծագործող, ուսումնասիրող, մատենագիր», օրինակ՝ «Զոր ինչ հայ և օտարազգի հեղինակք մինչ ցայսօր ժամանակի գրեցին ըստ այսմ մասին՝ լոկ տեղեկությունք են» (Մէ, 7): 2. «Որևէ կոնկրետ ստեղծագործության հեղինակը՝ ստեղծողը» (автор). «Կան նաև հեղինակների անհայտ տաղեր» (ՎՓ, 255): «Հեղինակն էլ արտահայտում է հերոսի մտքերն ու տրամադրությունները» (ԳԺ, 88): 3. «Գրող» (писатель). «Նույնիսկ միևնույն հեղինակի մոտ հերոսական պոեմի ոճն զգալի չափով այլ կլինի» (ԳԺ, 58):

Հեղինակություն—1. «Հեղինակ լինելը» (авторство). «Հեղինակության վերաբերած նյութերու մեջ՝ մատենագրին անձնական որպիսության տեղեկությունն անհրաժեշտ հարկավոր է (Գաթ. 6): 2. «Երկ, ըստ ստեղծագործություն». «Սունդուկյանի և Պոռչյանի այս նկատմամբ արժեքավոր հեղինակությունները» (ԳԵ, 1): 3. «Ստեղծագործելը, հեղինակելը». «Թատերագրությունը մեր մեջ ազգային չյանքի հեղինակությամբ սկսավ» (ԱԱ, 93): 4. «Հարգանք» (авторитет). «Ոչ մի պատմագիր այնքան մեծ հեղինակություն և համբավ չի վայելել» (ՎՓ, 99), ինչպես նաև՝ «հարգանք վայելող անձ, հեղինակավոր դեմք». «Մեծ հեղինակությունները չեն կրնար ուսման ու կրթության տարածումին շնորհիվ կարճ ժամանակամիջոցի մը մեջ առաջ գալ» (ԱԱ, 35):

Հիշատակարան—1. «Օրագիր, որը դարձել է գրական ստեղծագործություն», ինչպես Բաֆֆու վեպի վերնագրի մեջ «Խաչագողի հիշատակարանը», «1792-ին Լոնդոնում լույս տեսավ այդ հիշատակարանը «Հոսի սեփեի հայի կյանքն ու արկածները» խորագրով (ԳԱ, 1981, № 5): 2. «Զեռագրերի, հին հրատարակությունների վերջում համառոտ տեղեկություն գրչության կամ տպագրչության ժամանակի, տեղի, հանգամանքների մասին, օրինակ՝ «Դիվանների մեջ պահպանված հնագույն հիշատակարաններ» (ՍՊ, 47): 3. «Որպես վկա, մշակութային արժեք», ինչպես՝ «Մեր գրականության ամենից հին հիշատակարանը կարող է համարվի» (ՍՊ, 112). «Վահագնի երգի» մասին:

Նկարագիր—1. «Նկարագրություն», օրինակ՝ «Կարս քաղաքի բավական սիրուն նկարագիրը» (ԳԵ, 192), «Բնության նկարագիր է» (ԼՄ, Ա, 31): 2. «Նկարագրող». «Նա ոչ Պոռի պես նկարագիր է և ոչ Պատկանյանի պես հոգեբան» (ԳԵ, 241): 3. Իսկ այժմ ավելի գործածական է «բնավորություն» իմաստով (характер). «Ճարքեր են նրանք... իրենց նկարագրով, նախասիրություններով, ձեռագրով, խոսքի թարմությամբ» (ՀԶ, 1975, № 5): «Փոխվել են նաև գրականության նկարագիրն ու խընդիրները» (ԳԹ, 1981, № 20):

ՈՆ—1. Ընդհանրապես «գրելու եղանակ, գրելաձև», օրինակ՝ «Ուսանողի մի ոճ: «Ճառեր են... գրված հոնարեն լեզվով, հունական ժամանակակից կրոնավորների ոճով» (ՎՓ, 57): «Ոճը պետք է բխի ստեղծագործության թեմատիկ-գաղափարական բովանդակությունից» (ԳԺ, 58): 2. Մասնավորապես «առանձին հեղինակին յուրահատուկ գրելաձև» նշանակությամբ, ինչպես՝ «Իբրև նմուշ Ռուսիայանի ոճին, այստեղ դնենք իրմե երկու հատված» (ԱԱ, 47): «Մաթևոսյանի մտածողությունը, այսպես ասած, «կոնստրուկտիվ» է, և դա անդրադառնում է նրա ոճի վրա» (ԳԺ, 392): 3. «Ոճական արտահայտություն, դարձվածք, բանաձև». Ունի ժամանակվա ոճեր ու հայկական խոսքեր, որոնք այժմ արդեն գործածությունից դուրս են եկել» (ՎՓ, 248):

Ուսանավոր—Զուտ գրականագիտական տերմին է, որն ունի մի քանի նշանակություն և կիրառություն: 1. Ընդհանրապես «ոտքով՝ չափածո գրված». «Բոլոր ազգերի մեջ առանձին ուսանավոր երգերը քնարական են» (ՍՊ, 152): «Ուսանավոր թարգմանություն» (ԶՀԴՊ, 424): Նաև՝ «Պատմական ժամանակագրական կարգով շարադասված երգեր, թվելով, ուսանավորով» (ՎՓ, 8): 2. «Փոքրածավալ չափածո ստեղծագործություն, բանաստեղծություն», օրինակ՝ «Աղատություն» ուսանավորը նրա բանաստեղծական քանքարի ամենաբարձր արտահայտությունն է» (ՀՆԳՊ, 2, 197):

Պատկեր—Բացի սովորական համընդհանուր գործածական իմաստից, որպես գրական հասկացություն ունի նույնպես բազմաթիվ ի-

մաստներ. 1. «Նկարագիր, համառոտ շարադրանք», օրինակ՝ «Պատկեր հայ դպրութեան ըստ յուրաքանչյուր դարուց» (ԶՀԴՊ, ԺԸ): 2. «Նկարագրական փոքրածավալ ստեղծագործություն», օրինակ՝ «Գրում է փոքրիկ, գողտրիկ պատկերներ» (ՎՓ, 745): «Պարոնյանը օգտվել է արձակի ժանրային մի շարք տարատեսակներից՝ վեպ, պատկեր, նովել» (ՀՆԳՊ, 3, 89): 3. «Դրամատիկական ստեղծագործության մաս», օրինակ՝ «Գործողությունն էլ ունենում է իր մասերը, պատկերները» (ԷՋ, 305): 4. «Տեսարան, նկարադրություն», օրինակ՝ «Ուրջան գունագեղ են նկարած պատկերները» (ՎՓ, 753). Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուրացկանների» մասին: «Հաճախ կրկնվում են տողեր ու պատկերներ» (ՀՆԳՊ, 5, 424): «Պոեմի սյուժեն Կոմիտասի կյանքի ընթացքն է քնարական, կենցաղային և պատմական բաղմաթիվ պատկերների միջոցով» (ԳԺ, 109): 5. Ստանալով «գեղարվեստական» որոշիչը՝ գեղարվեստական պատկերը գրականության և արվեստի մեջ՝ կյանքի արտացոլման յուրահատուկ միջոց է, օրինակ՝ «Կյանքի արտացոլումը գրականության մեջ միշտ կատարվել է գեղարվեստական պատկերների միջոցով» (ԷՋ, 24):

Պատմվածք—Մալխասյանցի բացատրական բառարանում բացատրված է միայն մեկ իմաստը, սակայն գրականության մեջ հանդիպում է մի քանի կիրառությամբ, ինչպես. 1. «Պատմելիք՝ պատմելու նյութ», օրինակ՝ «Կարողանում են հմայիչ դարձնել պատմվածքը և գրավել լսողներին» (ՎՓ, 40): 2. Պատմություն, պատմողական ստեղծագործություն, օրինակ՝ «Ո՞ր դարու պատմվածք է Տարունի վեպը» (ՄԱ, Ա, 394): 3. Պատում, տարբերակ, օրինակ՝ «Մուշեղի վեպի մի ուրիշ պատմվածքը պահել է մեզ և Հովհան Մամիկոնյանը» (ՄԱ, Ա, 297): 4. «Պատմելը, շարադրանք», օրինակ՝ «Պատմվածքը չի արվում առաջին դեմքով» (ՄԱ, Գ, 273): 5. «Պատմելու եղանակ, պատմելաձև», օրինակ՝ «Վիպասանքի մեջ պատմվածքը շատ կենդանի է, տրամախոսություններով հարուստ» (ՄԱ, Գ, 81): 6. Գրականության պատմողական ժանրերից մեկը, «փոքրածավալ արձակ ստեղծագործություն», այժմ ամենագործածականը, ինչպես՝ «Հաճախ անվանում ենք և՛ պատմվածք, և՛ նովել, բայց նրանց միջև եղել են և որոշ տարբերություններ» (ԷՋ, 324):

Վեպ—1. Հին մատենագրության մեջ հանդիպում է առավելապես «էպոս» նշանակությամբ, ինչպես՝ «Այդ բառ՝ գրով մին ի հնադոյն բառից լեզուի մերոյ, առ հինսն մեր ղնոյն նշանակէր, զոր առ Յոյնս էպոս, ալսինքն՝ պատմութիւն քերթողական կամ պատմական բանաստեղծութիւն, ըստ յետնոց՝ ղիցազնական բանաստեղծութիւն, ըստ հորինացոյ՝ պատմութիւն թագաւորաց՝ ի Մատենոսն թագաւորաց ամփոփեալ, չափաբերական և ոչ արձակ» (ՄԷ, 6—7), ավելի ամփոփ՝ «Վէպն

հնոց ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ քերթողական պատմութիւն չափաբերական, յորում զգործս քաջաց և թագաւորաց երգէին, որ և առ արդի Եւրոպայիս *Épopée* անուամբ սովորաբար յորջորջի» (Մէ, 7): Այս նշանակութեամբ գործածում է նաև Ա. Արփիարյանը, օրինակ՝ «Արևելյան հին վեպեր» (ԱԱ, 39): 2. Հետագայում վերոհիշյալ հին իմաստը ընդարձակվում է և ստանում ավելի լայն ընդգրկում. օրինակ՝ «Ազգային նախնական բանաստեղծութիւնը» ընդհանուր անունով կոչվում է «Վեպ» կամ «Վիպասանական բանաստեղծութիւն» (ՍՊ, 91): 3. XIX դարում եվրոպական վեպի զարգացման շրջանում, երբ հայ գրականութիւնը հարստանում է արևմտաեվրոպական գրողների վեպերի թարգմանութեամբ, հին վեպ տերմինը ստանում է նոր իմաստ, որը կայունացավ և կիրառվում է առ այսօր *роман*-ին համարժեք: «Վեպը ժամանակակից գրականութեան ամենատարողունակ ժանրն է» (ԳԺ, 233): Այս նշանակութեամբ հանդիպում է և լայն իմաստով՝ որպէս «վեպերի ամբողջութիւն», վիպագրութիւն»։ օրինակ՝ «Ժամանակակից թեմայով սովետահայ վեպի իսկական պատմութիւնը սկսվում է Ն. Զարյանի «Հացափանով» (ՍՀԳՊ, 2, 187):

Վիպագրութիւն—1. Հին ժամանակներում նույնացվում էր պատմագրութեան, պատմութեան հետ, ինչպես. «Ցանկացյալ այսմ նորոգման և վիպագրութեան, և բազում ջանիվ և հոլով աշխատութեամբ որոնյալ հավաքեցաք ի հին և ի նոր պատմագրաց Հայոց, նաև հարձանագրութեանց եկեղեցյաց» (Ստ. Ուղեւյլան, տե՛ս ԶՆՄ, 131): 2. Վեպ տերմինի նոր նշանակութեամբ (*роман*) կիրառութիւնից բխում է և այս նոր իմաստը՝ «վեպերի ամբողջութիւնը», օրինակ՝ «Մի գրվածքով, որ հայ գրականութեան մեջ նոր շրջան պիտի բանար և սկիզբ պիտի դնէր աշխարհիկ նորագույն վիպագրութեան «Վերջ Հայաստանին» էր այն» (ՎՓ, 340): «Ունի իր ներկայացուցիչները ոչ միայն պոեզիայի, այլև վիպագրութեան ու դրամատուրգիայի բնագավառում» (ՀՆԳՊ, 5, 953): 3. «Վեպ գրելը, վիպասանութիւն», օրինակ՝ «Վիպագրութիւնը նոր գրողներուն գրականութեանը մեջ լայնկեն տեղ մը բռնեց» (ԱԱ, 138): «Գերադասում էր գեղարվեստական վիպագրութիւնը, որը ժամանակի ամենատարածված ժանրն էր» (ՀՆԳՊ, 3, 166):

Վիպասան—ինչպես և վիպասանութիւն տերմինների բազմիմաստութիւնը բխում է վեպ տերմինի տարբեր նշանակութեամբ կիրառութիւնից: 1. Հին մատենագրութեան մեջ վեպի հին իմաստով՝ «վեպ գրող», որը նույնանում է «բանաստեղծ» հասկացութեան հետ, ինչպես՝ «Յետ այսորիկ Վիպասանք անուն ինքնին որոշեալ տեսանի, որոյ և նշանակութիւն յայտնի: Քանզի եթէ վէպն քերթողական պատմութիւն է չափաբերական, ուրեմն Վիպասանն քանադասեղծն է, զոր աս Արևմտեանս

poëte épique անուանեն» (Մէ, 7): Ապա էմինը ստուգաբանելով վիպա-
սան բառը, որը կազմված է վէպ և առ բաղադրիչներից, եզրակացնում
է. «Ուրեմն ասել վէպս նոյն է ընդ՝ երգել վէպս, զպատմական երգս»
(Մէ, 7): 2. Նոր ժամանակներում սկսեց կիրառվել և այդպես էլ կայու-
նացավ «վեպ գրող», «վեպի հեղինակ» նշանակութամբ, ինչպես՝ «վի-
պական սյուժեն վիպասանի կոնցեպցիայի գեղարվեստական մարմնա-
վորումն է» (ԳԺ, 248) կամ՝ «Խաչատուր Աբովյանն էր... ժողովրդի
լեզվով գրող ու ժողովրդի մասին խոսող առաջին վիպասանը» (ՎՓ,
336):

Վիպասանություն—1. Հին իմաստով՝ «վեպ», օրինակ՝ «Վրույր,
նշանավոր բանաստեղծ մըն էր, և թերևս հայկական վիպասանության
շարագրողաց մեկն, որ երգեց Արտաշիսի երջանիկ օրերն» (ԶՀԴՊ, 174)
կամ՝ «Բայց այս վիպասանությունը ժամանակ անցնելով իր ամբողջու-
թյունը կորցրեց և այլ և այլ մասերի կամ անդամների բաժանվեցավ»
(ՍՊ, 91): «Մենք պոեմ ենք անվանում... միջնադարի չափածո վիպա-
սանությունները» (ԳԺ, 63): 2. «Վեպ» ժամանակակից իմաստով, օրի-
նակ՝ Րաֆֆին իր «Դորդիլ ու ոգևորիչ վիպասանություններով» (ՎՓ,
451): 3. «Վեպ գրելը», օրինակ՝ «Այդ գրքերուն կը պակսեր թե ընկերա-
կան կյանքի գիտության, թե վիպասանության արվեստը» (ԱԱ, 223):
4. «Վեպերի ամբողջությունը», օրինակ՝ «Եթե պատմական վիպասա-
նությունը իր դերը ըստ բավականին կատարեց, արդի վիպասանու-
թյունը շատ առատ հունձք ունի իրեն համար» (ԱԱ, 139):

Տեսարան—1. Սովորական նշանակությամբ, գեղարվեստական ըս-
տեղծագործության մեջ՝ «պատկեր, դեպքեր», օրինակ՝ «Կեղծ կլասիկա-
կան դրամաները... պիտի սարսափելի և զարհուրելի տեսարաններով
լիքը լինեն» (ԳԵ, 42) կամ՝ «Ներկայացված տեսարանները մեր պատ-
մական կյանքեն առնվեցան» (ԱԱ, 87): 2. «Դրամատիկական երկի, ներ-
կայացման մաս», ինչպես՝ «Պիեսի արժանիքը բովանդակություներ չէ,
այլ միջանկյալ տեսարանները և հաջող գծագրված տիպեր» (ԼՄ, Բ,
117):

Նկատելի է, որ գրականագիտական տերմինակերտման, բառի
տերմինացման ամենատարածված միջոցը լեզվի բառապաշարում եղած
բառի (մենիմաստ թե բազմիմաստ) իմաստի նեղացումն է, որը կոնկ-
րետացվելով ամրացվում է մեկ հասկացության: Այդ են հաստատում
վերը քննած տերմինները: Սակայն նշված երևույթի կողքին կա և հա-
կառակ պատկերը՝ բառիմաստի ընդլայնում:

2. Բառիմաստի ընդլայնում, ինչպես.

Դրամա—Դրականագիտական բուն իմաստը գրական-դրամատի-
կական ժանրերից մեկը, «դրամատիկական ստեղծագործություն», օրի-

նակ՝ «Այս դրամայում չկան դրական հերոսներ» (ՄԳՊ, 2, 553): Սակայն տվյալ տերմինը կիրառվում է նաև ավելի լայն նշանակությամբ, որպես «դրամաների ամբողջություն»՝ կամ «դրամա գրելը», որն արտահայտվում է դրամատուրգիա տերմինով, օրինակ՝ «Ծաղկեցին բանաստեղծությունը և դրաման» (ԼՄ, Բ, 4) կամ՝ «Սրանցից ոչ մեկը չբարձրացավ սովետական դրամայի նշանավոր երկերի... աստիճանին» (ՄԳՊ, 2, 59):

Ապատերմինացման հետևանքով դրամա տերմինը ընդհանուր խոսակցական, ինչպես նաև գրական լեզվում գործածվում է մարդկային ծանր ապրումներն արտահայտելու համար, օրինակ՝ «Բանաստեղծուհին շարունակ և աներեր դառնում է մարդու անձնական դրամային» (ՄՀԳՊ, 2, 735):

Նույն պատկերն է ներկայացնում նաև տրագեդիա օտար տերմինի հայերեն համարժեք ողբերգություն տերմինը, վերջինս նույնպես դրամատիկական ստեղծագործության հիմնական իմաստի ընդլայնման միջոցով կիրառվում է նաև «ողբերգություն գրելը» և «ողբերգությունների ամբողջությունը» նշանակությամբ, օրինակ՝ «Արտավազդ թագավորը ողբերգություններ է հորինում» (ՎՓ, 434) և «ապատերմինացված, լեզվի ընդհանուր գործածական բառ, օրինակ՝ «Նրա հայացքն ու դիմախաղը արտահայտում էին Ռասպլյուեի ներքին ողբերգությունը» (Վ. Վաղարշյան, Ընկերներս, բարեկամներս և ես, 1959, 254):

Ճառախոսություն—Առձեռն բառարանում ճառաբանություն, ճառագրություն, ճառասացություն բառերը բացատրված են հաջորդաբար «խոսվածք, գրվածք և ճառ, ըսվածք» համանիշներով, այստեղից նկատելի է մտածել, որ ճառախոսություն տերմինը վերոհիշյալ համանիշների նման կարող էր սկզբնապես գործածվել «ճառ, գրվածք» նշանակությամբ, որը հաստատվում է հետևյալ օրինակով, «կազմված էր գրեթե ճառախոսությունից և հրապարակախոսական հոդվածներից» (ՎՓ, 648):

Հիշված տերմինները հետագայում գործածության մեջ մտան ավելի լայն, ընդարձակ նշանակությամբ՝ նման ստեղծագործությունների ամբողջությունը կամ դրանով զբաղվելը, ինչպես վկայում են Մալխասյանցի բացատրական բառարանի համապատասխան բառահոդվածներում նրանց իմաստների դասավորությունը և հետևյալ օրինակը. «Թատերագրությունն էր արձագանք տվավ նման գաղափարների, ապա բանաստեղծությունը, հրապարակախոսությունն ու ճառախոսությունը» (ՎՓ, 651):

Հայ գրավոր գրականության ժամանակագրական համաբարբառ բարտարանի կամ բառացանկի բացակայության պատճառով մենք չենք

կարող պնդել, որ այս դեպքում տեղի է ունեցել իմաստի լայնացում, հնարավոր է դրանց նաև միաժամանակյա գործառությունը:

Նույն պատկերն է ներկայացնում վիպասաճություն տերմինը, որը Առձեռն բառարանում բացատրված է «հին պատմություն, պատմագրություն», հիմնական իմաստի ընդլայնմամբ հետագայում գործածվել է «վիպասան լինելը, վեպ գրելը» և «վեպերի ամբողջությունը» նշանակությամբ (տե՛ս սույն աշխատության էջ 83):

ՀԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՆՐՄԻՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Համանունությունը միևնույն տերմինային համակարգում հաճախական չէ, այն արտահամակարգային է: Ներհամակարգային համանունություն գրեթե գոյություն չունի, դա առավելապես միևնույն տերմինի բազմիմաստություն է: Բազմիմաստության մասին արդեն խոսվեց, այժմ քննենք համանունության երևույթը:

Գրականագիտական տերմինաբանության մեջ համանունությունը դրսևորվում է գլխավորապես այն դեպքում, երբ բազմիմաստ տերմինի իմաստներն այնքան են հեռանում ու մթափնում, որ նրանցից յուրաքանչյուրը վերածվում է անկախ բառի և հանգեցնում է համանունության: Այդ դեպքում միևնույն տերմինը վերաբերում է տարբեր գիտաճյուղերի տերմինային համակարգերի: Դրանք միջգիտական տերմինային համանուններ են, ինչպես օրինակ.

տերմին

տերմինային համակարգ, գործառության
ոլորտ

ավանդություն
գանձ

1. ազգագրություն, 2. գրականագիտություն
1. հասարակագիտություն, 2. գրականագիտություն

գլուխ
գործողություն

1. կազմախոսություն, 2. գրականություն
1. ֆիզիկա, 2. մաթեմատիկա, 3. գրականագիտություն, 4. թատերագրություն, 5. բժշկություն

գրություն

1. պաշտոնավարություն, 2. գրականագիտություն

եղանակ

1. օդերևութաբանություն, 2. երաժշտություն, 3. գրականագիտություն, 4. լեզվաբանություն

նվագ

1. երաժշտություն, 2. գրականագիտություն, 3. ֆինանսներ

չափ

1. տեխնիկա, 2. տաղաչափություն

սեռ	1. կենսաբանություն, 2. քերականություն, 3. գրականագիտություն
տեսիլ	1. սնոտիապաշտություն, 2. թատերագրություն
տիպ	1. տպագրություն, 2. գրականագիտություն
գիրք	1. տպագրություն, 2. գրականագիտություն, 3. պաշտոնավարություն
հեղինակություն	1. հասարակագիտություն, 2. գրականագիտություն
նկարագիր	1. հասարակագիտություն, 2. գրականագիտություն
պատկեր	1. գրականագիտություն, 2. թատերագրություն, 3. նկարչություն
ոտք	1. կաղամխոսություն, 2. տաղաչափություն, 3. տեխնիկա
տուն	1. հասարակագիտություն, 2. շինարարություն, 3. տաղաչափություն և այլն:

Համանունությունը տերմինաբանության մեջ ներկայացնում է բազմ-իմաստության տրամաբանական շարունակությունը: Բացատրական բառարաններում, որոնք ընդգրկում են համընդհանուր լեզվի բառապաշարը, ավելի հաճախ տերմինային համանունները դիտվում են որպես մեկ գլխաբառի տարբեր նշանակություններ, փոխաբերություններ, մինչդեռ տերմինաբանական բառարաններում, տերմինարաններում բերվում է տվյալ գիտական իմաստով՝ որպես համապատասխան գիտա-նյարգի, մասնագիտական բնագավառի տերմինային համակարգի միավոր:

Միջճյուղային տերմինային համանունները փաստորեն լեզվի ընդհանուր գործածական բառի հետ ունեն հնչյունային նույնություն. դրանք թեև պահպանում են բառի հնչյունային կազմը, սակայն բովանդակությամբ երբեմն այնքան են հեռանում, որ սկզբնաղբյուրը՝ համընդհանուր լեզվի բառի նշանակությունը չի գիտակցվում:

Միջճյուղային տերմինային համանուններին հատուկ է առնվազն երկու հատկանիշ, նախ՝ յուրաքանչյուր տերմին ունի մեկ կայուն սահմանում և երկրորդ՝ այդ տերմինը գործառնության մեջ է տարբեր տերմինային համակարգերում:

**ՀԱՐԱԿԻՑ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԸ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

Միջնուղային տերմինաբանության յուրահատկություններից մեկն էլ այն երևույթն է, երբ տվյալ գիտության տերմինային համակարգը փոխ է առնում մեկ այլ գիտաճյուղի տերմինային համակարգից որոշ տերմիններ կամ տերմինային բառակապակցություններ:

Այս երևույթը տարբերվում է համանունությունից նրանով, որ տրվյալ դեպքում տերմինը մի համակարգից անցնում է մի այլ համակարգ առանց իմաստային փոփոխության կամ նոր երանգ ձեռք բերելու. տերմինի բովանդակությունը, սահմանումը պահպանվում են, սակայն ավելանում է գործառության ոլորտը, գիտական, մասնագիտական բնագավառը, ինչպես.

տերմին

տերմինային համակարգ, գործառության ոլորտ

բարառություն

գիմառություն

ճառ

տրամախոսություն

քարոզ

բաղաձայն

բացանշանություն

համանիշ

մակդիր

վերաժնություն

փոխանունություն

փոխառություն

1. ճարտասանություն, 2. ոճագիտություն

1. լեզվաբանություն, 2. տաղաչափություն

1. լեզվաբանություն, 2. ոճագիտություն

1. լեզվաբանություն, 2. ոճագիտություն

1. լեզվաբանություն, 2. ոճագիտություն

1. արվեստ, 2. գրականագիտություն

1. լեզվաբանություն, 2. ոճագիտություն և այլն:

ԶՈՒԳԱԼԵՆԻ ԶԵՎԵՐԸ (ՀԱՄԱՆՇՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՈՒՅՆԱՆՇՈՒԹՅՈՒՆԸ)

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Ի տարբերություն ճշգրիտ գիտությունների տերմինաբանության՝ հասարակագիտական, տվյալ դեպքում գրականագիտական տերմինների համակարգում անթույլատրելիորեն շատ են միևնույն գրական իրավության, հասկացության բառային դրսևորման ձևերն ու անվանումները, հետևաբար շատ հաճախ են հանդիպում նույն տերմինի ոչ միայն գրությամբ (հնչյունական, ձևաբանական) տարբեր կրկնակներ, այլև՝ բառական զուգաբանություններ:

Գրականագիտական տերմինների ղուգահեռ ձևերը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ գրային և բառային տարբերակների:

Առաջին խմբին վերաբերում են այն գրականագիտական տերմինները, որոնք ունեն տարբեր գրային դրսևորում³²: Դրա պատճառներն են.

ա) գրության տարբեր ձևեր առաջանում են փոխատու և փոխառնող լեզուների հնչյունական համակարգերի տարբերությունից: Այսպես, եթե տերմինը փոխառված է անմիջապես փոխատու լեզվից, որի խուլ բաղաձայնների համակարգը համընկնում է հայոց լեզվի հնչյունական կազմի համապատասխան ձևերին, ապա այս դեպքում, հատկապես անցյալում, պահպանվում է բնիկ (փոխատու) լեզվի հնչումը կամ գրությունը, ինչպես. դաճտիլ, դիքիրամբ, դրամատիֆական, էպիֆական, լիրիֆական (ՎՓ, 45), էսքեթիֆ (ԱԱ, 30), ֆրոնիկներ (ԱԱ, 95), կլասիֆ (ՎՓ, 442), կլասիֆական (ԳԵ, 279), հեֆսամետր, միստիֆ (ՎՓ, 160), ռոմանտիֆ (ՎՓ, 529), սֆուլաստիֆ (ՎՓ, 367), մելոդրամատիֆ (ՎՓ 599), սիմվոլիֆ (ՎՓ, 770) կամ մուգա (ՎՓ, 414), նուվել (ՎՓ, 795), նուվելիստ (ՎՓ, 795), սյուժետ (ԳԵ, 209) և այլն:

Որոշ դեպքերում փոխառյալ տերմինի բնիկ գրությունը պահպանվում է մասամբ, ինչպես՝ էսքետիկական (էՋ, 34), սֆուլաստիկ (ՍՊ, 61), Եհալական (ԳԵ, 82) և այլն:

Սակայն հիշված տերմինների փոխառումը կատարվում է որևէ երկրորդ՝ միջնորդ լեզվի միջոցով (տվյալ դեպքում ռուսերենի), ապա պահպանվում է ռուսերենի հնչումը. այս երևույթը հատկանշական է առավելապես նոր և սովետական շրջաններին, օրինակ՝ դակտիլ, դիֆիրամբ, դրամատիկական, էպիկական, հեկզամետր, կլասիկական (ՍՊ, 35), ռոմանտիկական (ՍՊ, 35), սխուլաստիկ (ՄՆ, 336), գազել (ԳԼ, 151) և այլն:

բ) Գրականագիտական տերմինների ղուգահեռ ձևերի (գրային տարբերակների)³³ առաջացման մյուս պատճառը պարզապես հայերենի տարբեր ժամանակներում կիրառվող ուղղագրության տարբեր կանոններն են: Դրանք սոսկ ուղղագրական տարբերակներ են, ինչպես.

պոյեզիա (ԳԵ, 79), պոեզիա (ԼՄ, Գ, 70), ալոմ՝ պոեզիա

պոեմա (ԼՄ, Բ, 91)—պոեմ

պոէտ (ԼՄ, Բ, 84)—պոետ

սիմվոլիկ (ԼՄ, Բ, 48)—սիմվոլիկ

րէալ (ԼՄ, Ա, 76)—ռեալ

- ռեալական (ԳԵ, 82), ռէալական (ԳԵ, 46)—ռեալական

րեալիզմ—ռեալիզմ

րնալիստ—ռեալիստ

րոմանտիք (ՎՓ, 343)—ռոմանտիկ

բումանտիքական (ԳԵ, 61)—նումանտիկական
պրօզա, պրոզայիկ (ԼՄ, Բ, 99)—պրոզայիկ
դեկլատենս—դեկլատենտական, դեկլատենտություն
դյուբեյթ—դյուբեյթիթ
ռուբայի—ռուբայաթ³¹

սիմբոլ—սիմվոլ

սյուժետ—սյուժե

ֆելլետոն—ֆելիետոն (ԼՄ, Գ, 30)

ֆելիտոնիստ (ՎՓ, 622)—ֆելիետոնիստ

վոդլավիլ (ՎՓ, 623)—վոդևիլ, վոդևիլ և այլն:

Նույն երևույթը որոշ դեպքերում առկա է նաև հնագույն փոխառյալ բառերում.

հեքիաթ (ԳԵ, 60)—հեքեաթ (ՎՓ, 727)

օղիմպիական (ՍՊ, 160), ոլիմպիական—օլիմպիական և այլն:

Օտար բառերում կրկնակ բաղաձայնների ուղղագրության փոփոխման հետևանքով հանդիպում է գրության երկու ձև, օրինակ՝ իդիլա և իդիլիա, նովելլա և նովել, մոլիսամազ և մոլիսամբազ, գաղղիաբանություն և գաղիաբանություն և այլն:

գ) Գրականագիտական տերմինների գրությամբ ղուգահեռ ձևեր առաջանում են նաև այն պատճառով, որ եվրոպական որևէ լեզվի բառը հայերենին անցնելով ռուսերենի միջնորդությամբ, բնիկ ձևին ավելանում է ռուսերենին հատուկ սեռ ցույց տվող ա վերջավորությունը, ինչպես օրինակ՝ հիպերբոլ և հիպերբոլա, ռեպլիկ և ռեպլիկա, սինեկդոխ և սինեկդոխա, պիես և պիեսա և այլն:

Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր տերմինաբանական կոմիտեի 1975 թ. դեկտեմբերին ընդունած որոշման համաձայն ընկնում է նաև փոխատու լեզվի ա վերջավորությունը, օրինակ՝ էպոպեա>էպոպե, լեգենդա>լեգենդ, մելոդրամա>մելոդրամ, մետաֆորա>մետաֆոր, պոեմա>պոեմ, նովելլա>նովել և այլն:

դ) Գրականագիտական տերմինների գրությամբ ղուգահեռ ձևերի մյուս խումբը առաջանում է ձևային տարբեր դրսևորումներ ստանալու հետևանքով, օրինակ՝

գրված, գրած և գրվածք

ասացված և ասացվածք

դարձված և դարձվածք³³

գործող անձինք և գործող անձեր

թարգմանչական և թարգմանական³⁵

գիտնական (լեզու) և գիտական (բառեր)

գրականական և գրական

առասպել և առասպելիք
զրույց, զրույցք, զրուցվածք, զրցվածք
թատերգակ և թատրերգակ
թատրերգ, թատրերգություն և թատրերգություն
հավաքածու և հավաքածո
առաջաբան և հառաջաբան
ոտ, ոտն և ոտք
ներբողյան(ներ), ներբող և ներբողական(ներ)
նախերգ և նախերգանք
պատում և պատումն
տեսիլ և տեսիլք
ությակներ և ութնյակներ
ութոտյան (ոտանավոր) և ութոտնյա
քաղված և քաղվածք
քերթված և քերթվածք
ցուց, ցուցք և ցցուց հրգք և այլն:

ե) Փոխատու լեզվի բնիկ ավելի հրկար ձևերը, որոնք ուսանողներում
չորցնում են իրենց վերջավորությունները, հայերենը վերցնում է կարճ
ձևը, օրինակ՝ պոետիկոս>պոետ, ստիքոս>ստիք, տրոքեոս>տրոքե,
քորեոս>քորեյ և այլն:

զ) Հարադիր բարդությունների բաղադրիչները միանում են, օրի-
նակ՝ գլուխ գործոց, գլուխ-գործոց>գլուխգործոց, կեղծ անուն, կեղծ-
անուն>կեղծանուն, բանաստեղծական տող>բանատող, բառական կրկ-
նություն>բառակրկնություն, գրական քննադատություն>գրաքննադա-
տություն և այլն:

Նրկորդ խմբին կարելի է դասել այն գրականագիտական տերմին-
ներն ու տերմինային բառակապակցությունները, որոնք նույն գրակա-
նագիտական հասկացության, իրակության տարբեր բառային դրսևո-
րումներն են, որոնց առաջացման պատճառներն ու ուղիներն են.

ա) հայերեն գրականագիտական գրականության մեջ տվյալ գրա-
չան իրակության մասին առաջին անգամ խոսելիս հեղինակը հայերենի
բառային կազմում չգտնելով համապատասխան անվանումը և խուսա-
փելով օտար բառը գործածելուց, ջանում է թարգմանել կամ պատճենել
օտար բառը, մի խոսքով՝ ստեղծել, կերտել հայերեն համարժեք անվա-
նումը՝ օգտվելով հայերենի բառակերտման կանոններից ու հնարավորու-
թյուններից: Սակայն տվյալ իրակությունը և նրա համապատասխան
հայերեն անվանումը ավելի հասկանալի և ալկնհայտ դարձնելու համար
հեղինակը իր կերտած կամ լեզվի ունեցած բառը նոր նշանակությամբ
կիրառելիս փակագծերում (կամ առանց փակագծերի) տալիս է նաև

օտար տերմինը մի դեպքում օտարագիր, մյուս դեպքում՝ հայատառ, ինչպես.

այլաբանություններ allégorie (Գաթ., 24)

արարված acte (Գաթ., 27)

բանագործական բանաստեղծություն dramatique (Գաթ., 29)

հազներգք հունաց rhapsodes (Գաթ., 24)

համեմատականություն parallelisme (Գաթ., 23)

մրմունջք nenia (Գաթ., 26)

ողբերգություն tragédie (Գաթ., 27)

չափականություն կամ թվականություն rythme (Գաթ., 33)

պատմական բանաստեղծություն épique (Գաթ., 26)

վեպ Epoe (Գաթ., 26)

վիպասանություն Epopée (Գաթ., 26)

փոխաբերություն métaphore (Գաթ., 41)

քննադատություն critique (Գաթ., 6)

հայրաբանություն patrologue (ԵԴ, 2)

հավելված interpolation (ԵԴ, 11)

մատենագրություն littérature (ԵԴ, 2)

վիպական romantique (ԵԴ, 106)

առասպել mythes (ՄՊ, 30)

քնարական բանաստեղծություն poésie lirique (ՄՊ, 152)

դրամատիկական բանաստեղծություն poésie dramatique (ՄՊ, 166)

դրույց die Sage, сказание ընդհանուր իմաստով, իսկ շրջափակված՝ conte, сказка (ՄՊ, 93)

կեղծ-կլասիկական դպրոց pseudo-classique (ՄՊ, 35)

հեղինակություն l'autorité (ՄՊ, 154)

չափ rythme (ՄՊ, 87)

չափականություն rythme (ՄՊ, 243)

վերադիր ածական epithete (ՄՊ, 240)

դեկադենտական décadence (ՎՓ, 781) և այլն:

Արևելահայ գրականագիտական գրականության մեջ հանդիպում են նաև ուսանողներ համարժեք կամ օտար լեզուներից փոխառված տերմիններ, օրինակ՝

երգ բանից исторический эпос (ՎՓ, 8)

դրույց сказание (ՎՓ, 8)

Ժամանակագրական պատմական գործեր хронология, летопись (ՎՓ, 58)

մենախոսություն монолог (ՎՓ, 443)

նախատինք пасквиль (ՄՆ, 336) և այլն:

Որոշ հեղինակներ, հավանաբար, նկատի ունենալով ընթերցողի օտար լեզու շիմնալու հանգամանքը, փակագծված բերում են հայատառ օտար տերմինը կամ բացատրում են, ինչպես.

գեղակրական—էսքեքիք գրականություն (ԱԱ, 30)

գրականության շափը կամ կրիաեքիա (ԳԵ, 60)

երգիծաբան սատիրիկ գրող (ԳԵ, 274)

երգիծություն հյուսնո (ՎՓ, 610)

վիպային ռոմանտիք (ՎՓ, 520)

բանագարծական բանաստեղծություն, դրամատիկական, ողբերգական (ՍՊ, 267)

գրելու սեռ ժանր (ՎՓ, 505, 716)

վեպի տեսակը ժանր (ՎՓ, 685)

գերակշռող խաղը լեյտմոտիվ (ՎՓ, 600)

խորհրդակիր միստիք (ՎՓ, 759)

խորհրդանշական սիմվոլիք (ՎՓ, 600)

խորհրդապաշտություն միստիֆականություն (ՎՓ, 763)

խումբ ցիկլ (ՎՓ, 30)

կատականեր ֆարս (ՎՓ, 623)

կատակ վոդեվիլ (ՎՓ, 653)

մատենախոսական ճյուղ կրիտիկա (ՎՓ, 547)

նորավիպագիր նովելիստ (ՎՓ, 795)

իրական բնալ ուղղություն (ԼՄ, Բ, 104) և այլն:

Որոշ դեպքերում դիտվում է հակառակ երևույթը. օտար տերմինն է բացատրվում, օրինակ՝

ֆեխետոնիստներ—կատակողներ (ՎՓ, 622)

րեալիզմ—իրապաշտական ուղղություն (ՎՓ, 520)

սխոլաստիկ—դպրոցական (ՄՆ, 336)

մետամորֆոզ—կերպարանափոխություն (ԼՄ, Գ, 82)

տենդենցը—այսինքն հեղինակի աչք ծակող միտումը, նպատակը (ԼՄ, Գ, 124) և այլն:

Գրականագիտության և համապատասխանաբար գրականագիտական տերմինաբանության զարգացման հետագա ընթացքը որոշեց և օրինականացրեց այս բազմաթիվ զուգահեռ ձևերից, նոր տերմիններ կերտելու փորձերից ավելի կենսունակ տերմինները, որոնք կիրառելի են մինչև այսօր: Վերահիշյալ տերմինները և նրանց զուգահեռները բերվեցին ականառու դարձնելու համար այն պրոցեսը, որի ընթացքում և ի՞նչ ճիգերով ու ջանքերով են ժամանակին կերտվել հայերեն գրականագիտական տերմինները:

բ) Նախորդ բաժնում գրությամբ տարբեր, սակայն միևնույն գրա-

կանադգիտական իրակությունը, հասկացությունը արտահայտող տերմինները քննելիս խոսվեց նաև այն մասին, որ որոշ հեղինակներ կերտելով հայերեն որևէ տերմին կամ լեզվի բառային նշանակում եղած որևէ բառ կամ բառի մի իմաստ գրականագիտական նշանակությամբ կիրառելիս փակագծված կամ առանց փակագծերի գրել են նաև համապատասխան օտար տերմինը՝ օտարագիր կամ հայատառ։ Հետագայում գրականագետներից ոմանք օտար տերմինը գործածել են որպես հայերեն տերմին։ Վերջինս արդեն կերտված կամ գործածված հայերեն տերմինի կողքին գործառության մեջ մտնելով ներկայացնում է նախորդի ղուգաբանությունը, ինչպես. ողբերգություն—տրագեդիա, փոխաբերություն—մետաֆոր, առասպել—միֆ, քնարական—լիրիկական, չափ, չափականություն—ռիթմ, թատերգու, թատերգակ, թատերագիր—դրամատուրգ, արարված—ակտ, գեղագիտական—էսթետիկական, մանասխոսություն—մոնոլոգ, երգիծաբան—սատիրիկ, երգիծություն—հումոր, վիպային—ռոմանտիկ, քննադատություն—կրիտիկա և այլն։

Սկզբնական շրջանում, հասկանալի է, որ որոշ խառնաշփոթ վիճակ կարող է ստեղծվել, և դա անխուսափելի է, սակայն, ինչպես ցույց է տալիս գրականագիտական տերմինների զարգացման պատմությունը, հայ հեղինակները, գրականագետները ջանացել են գրականագիտական տերմինաբանությունն ազատել ավելորդ, անհարկի փոխառություններից, վերսկսելով կիրառել հայերենում առկա ձևերը կամ կերտել նորերը. օրինակ՝ մետամորֆոզ—կերպարանափոխություն, ֆելիետոնիստներ—կատակողներ, սխոլաստիկ—դպրոցական և այլն։

Այլ հարց է, թե այդ նորակերտությունների ո՞ր մասը դիմացավ ժամանակի քննությանը. նշանակալից այն է, որ մեծ աշխատանք կատարվեց կերտելու, ապա կարգավորելու հայերենի գրականագիտական տերմինաբանությունը։

Հասկանալի է, որ որոշ թվով անհաջող նորաբանություններ դուրս մնացին գործառությունից, ինչպես. վիպական—ռոմանտիկ, նախաաինք—պասկվիլ, գերակշռող խաղը—լեյտմոտիվ, խորհրդակիր—միափոխիկ, կատակներ—ֆարս, կատակ—վոդեվիլ, կատակոլ—ֆելիետոնիստ, դպրոցական—սխոլաստիկ և այլն։

Ավելի բնորոշ երևույթը օտար ձևերից ազատվելու և փոխարենը հայերեն տերմինը հանձնարարելն է, հարկ եղած դեպքում նոր տերմին կերտելը կամ կիրառության մեջ եղած բառին նոր՝ գրականագիտական իմաստ վերագրելը։

Այդ երևույթի ակնառու պատկերն է ներկայացնում 1972 թ. հրատարակված և 1980 թ. վերահրատարակված էդ. Զրբաշյանի և Հ. Մախչանյանի կազմած «Գրականագիտական բառարանը», ուր բազմաթիվ

օտար տերմիններ, թեև մտել են բառացանկի մեջ, սակայն հանձնարարվում են նրանց հայերեն համարժեքները, ինչպես՝

ալեգորիա տե՛ս ալլաբանություն
ալիտերացիա » բաղաձայնույթ
ամֆիբրաքոս » քողաղոտ
անաֆոր » հարակրկնություն
անտիթեզ » բառական հակադրություն
ապոկրիֆներ » պարականոն գրքեր
ասինդետոն » անշաղկապություն
ասոնանս » առձայնույթ
արիսաիդմ » հնաբանություն
աֆորիզմ » իմաստալից կամ
թևավոր խոսք
բիբլիոգրաֆիա » մատենագիտություն
գալլիցիզմ » գաղիաբանություն
գրադացիա » աստիճանավորում
դակտիլ » ստեղն
դեկադենտություն » անկումային
արվեստ
դիալեկտիզմներ » բարբառային
բառեր
դիալոգ » երկխոսություն
էլեգիա » եղերերգություն
էլիպսիս » բացթողում
էպիգրաֆ » բնաբան
էպիզոդ » միջադեպ
էպիլոգ » վերջերգ
էպիստոլյար գրականություն »
նամականի
էպիտետ » մակդիր
էպիֆոր » վերջույթ
էսթետիկա » գեղագիտություն
էվֆոնիա » բարեհնչունություն
էքսպոզիցիա » նախադրություն

իդեոլոգիա » գաղափարախոսություն
իդիլիա » հովվերգություն
ինսցենիրովկա » բեմականացում
ինվերսիա » շրջադասություն
ինտոնացիա » ելևէջավորում
իրոնիա » հեգնանք
լիտոտա » փոքրացում
լիրիկա » քնարերգություն
լիրոէպիկական ժանրեր » քնարաէպիկական ժանրեր
խարակտեր » բնավորություն
խոր » երգչախումբ
կարիկատուրա » ծաղրանկար
կլասիկ » դասական գրականություն
կոլորիտ » գունավորում
կոմեդիա » կատակերգություն
կոմենտար » մեկնաբանություն
կոմպարատիվիզմ » պատմահամեմատական մեթոդ
կուլմինացիա » գագաթնակետ
հիպերբոլ » չափազանցություն
հոնտորություն » ճարտասանություն
մաներա » գրեխձե
մեմուարներ » հուշագրություն
մետաֆոր » փոխաբերություն
մետոնիմիա » փոխանունություն
մետրական ոտանավոր » չափական ոտանավոր
մետրիկա » տաղաչափություն
միֆ » առասպել
միֆոլոգիա » դիցաբանություն
մոնոգրաֆիա » մենագրություն
մոնոլոգ » մենախոսություն

ամորա » ամանակ
 նեկրոլոգ » մահախոսական
 նեոլոգիզմ » նորաբանություն
 նովել » նորավեպ
 շարժ » ծաղրանկար
 պասկվիլ » ծանակագիր
 պարալելիզմ » զուգահեռակա-
 նություն
 պաուզա » դադար
 պեյզաժ » բնանկար
 պերիպետիա » գործողության
 դարգացում
 պերիֆրազ » շրջասություն
 պերսոնաժ » գործող անձ
 պիռհիքոս » շեշտանկում
 պոլիսինդետոն » բազմաշաղկա-
 պություն
 պորտրե » դիմանկար
 պսևդոնիմ » կեղծանուն
 պրոզա » արձակ
 պրոզոպոպեա » անձնավորում
 պրոլոգ » նախերգանք
 պրովինցիալիզմներ » բարբառա-
 յին բառեր
 պուբլիցիստիկա » հրապարակա-
 խոսություն
 ռեցենզիա » գրախոսություն
 ռեֆրեն » կրկներգ
 սիլաբիկ ոտանավոր » վանկա-
 կան ոտանավոր
 սիլաբոտոնիկական ոտանավոր »
 վանկաշեշտական ոտանավոր

Վերջին տարիների գրականագիտական և գրաքննադատական գրա-
 չանությանը հետեւիս ակնառու է դառնում այն փաստը, որ բերված
 տերմիններից շատերն այսօր հազվադեպ են հանդիպում, ինչպես՝ ան-
 տրակտ, բիոգրաֆիա, դիալեկտիզմներ, էպիգրաֆ, էպիգոդ, էպիլոգ, է-
 պիստոլյառ գրականություն, էսթետիկա, էֆպոգիցիա, իդեոլոգիա, իդի-
 լիա, ինսցենիռովկա, ինվենսիա, իրոնիա, լիբիկա, խառակտեր, խուր,
 կարիկատուրա, կլասիկ, կոմեդիա, կոմենտար, կոլմինացիա, մաներա,

սիմվոլ » խորհրդանշան
 սիտուացիա » իրադրություն
 ստիլ » ոճ
 ստիլիզացիա » ոճավորում
 վարիանտներ » տարբերակներ
 վարվարիզմներ » օտարաբանու-
 թյուն
 վերլիբո » ազատ ոտանավոր
 վոլգարիզմ » գոհեկաբանություն
 տավտոլոգիա » նույնաբանու-
 թյուն
 տենդենց » միտում
 տերցետ » եռատող
 տոնիկական ոտանավոր » հա-
 մաշեշտ ոտանավոր
 տրագեդիա » ողբերգություն
 տրագիկոմեդիա » ողբակատա-
 կերգություն
 տրիլոգիա » եռապատում
 տրոպ » այլաբանություն
 ցեղուրա » հատած
 ցիկլ » երկաշար
 ցիտատ » մեջբերում
 քատրեն » քառատող տուն
 քրոնիկոն » ժամանակագրություն
 օդա » հիմն, ներբող, ձոն
 ֆանտազիա » երևակայություն
 ստեղծագործական
 ֆիլոլոգիա » բանասիրություն
 ֆոկլոր » բանահյուսություն ժո-
 դովրդական

ֆորմալիզմ » ձևապաշտություն:

մեմուարներ, մետաֆոր, մետրիկա, միֆ, միֆոլոգիա, մոնոգրաֆիա, նեկրոլոգ, պարալիլզմ, պաուզա, պեյզաժ, պերսոնաժ, պերիֆրազ, պլագիատ, պորտրե, պսևդոնիմ, պրոզա, պրոլոգ, պրովինցիալիզմներ, պոլիլիցիստիկա, ռեցենզիա, սիմվոլ, սխոտացիա, ստիլ, ստիլիզացիա, վարիանտներ, տավառլոգիա, տեղեկեց, տրագեդիա, տրադիցիա, տրիլոգիա, ցենզուրա, ցիլլ, ցիտատ, օդա, ֆանտազիա, ֆիլոլոգիա, ֆոլկլոր, քանի որ նրանց հայերեն համարժեքները ավելի հասկանալի ու մատչելի են հայ ընթերցողին, թեև բանավոր խոսքի մեջ, խոսակցական լեզվում տակավին հանդիպում է դրանց մի մասը: Սակայն ուզում ենք նշել, որ հայերեն գրականագիտական բառարաններում տեղ գտած որոշ, փոքրթիվ օտար տերմիններ իզուր ծանրաբեռնում են բառացանկը, օրինակ՝ ասինդետոն, գրադացիա, էպիֆոր, էվֆոնիա, լիտոտա, կոմպարատիվիզմ, մետոնոմիա, նեոլոգիզմ, պերիպետիա, պերիֆրազ, պոլիսինդետոն, պրոգնոպոսեա, ռեֆրեն, վարվարիզմներ, վերլիբո, վոլգարիզմ և այլն:

Նման օտար տերմինների գործածությունը իրավացիորեն չի խրախուսվում և հանձնարարվում են դրանց հայերեն համարժեքները:

Հայերեն գրականագիտական տերմինների բառային զուգահեռ ձևերից ամենից տարածվածը և տերմինաբանության մեջ ամենախոցելին ու անհանձնարարելին հայերեն համանուններն ու համանիշներն են: Վերջիններս որքան խրախուսելի ու դրական են գեղարվեստական գրականության կամ հրապարակախոսության լեզվում, նույնքան խոտանելի են գիտական տերմինաբանության մեջ:

Որևէ գիտաճյուղի, ինչպես նաև գրականագիտական տերմինաբանության կարգավորման գործում անհրաժեշտ է լուրջ ուշադրություն դարձնել այս երևույթին: Այդ պետք է իրագործել համապատասխան մասնագետների ու հանձնաժողովների հսկողությամբ, նրանց ջանքերով կազմել ու քննարկել մասնաճյուղային տերմինարանների նախագծեր:

Այժմ քննենք հայերեն գրականագիտական տերմինների համանիշների տեսակներն ու նրանց կերտման միջոցները:

Նույն արմատի տարբեր ածանցված ու բարդված ձևեր.

ա) օտար արմատի -իվ կամ -իվ վերջածանցներով կարճ ձևեր և -յան կամ -ալյան հայերեն վերջածանցներով կրկնածանցված ձևեր, ինչպես՝ անտիկ—անտիկյան, դետեկտիվ—դետեկտիվային (գրականություն), դրամատիկ—դրամատիկական, կլասիկ—կլասիկական, մետրիկ—մետրիկական (ոտանավոր), լիրիկ—լիրիկական, ռոմանտիկ—ռոմանտիկական, սխոլաստիկ—սխոլաստիկական, ֆանտաստիկ—ֆանտաստիկական և այլն:

բ) Հայերեն նույն արմատի տարբեր ածանցներով ածանցված կամ ձևաբանական տարբեր ձևեր, ինչպես՝ աշխատասիրություն—աշխատություն—աշխատանք, արկածախնդրական—արկածային (գրականություն), բարեկենդանական խաղերգ—բարեկենդանի երգ, գողթան երգեր—գողթնաց երգեր, գործող անձինք—գործող անձեր, գրաբարաբանություն—գրաբարիզմներ—գրաբարյան բառեր, գրախոսական—գրախոսություն, գրականական (պատմություն, լեզու և այլն)—գրական, գրավորական—գրավոր, գրելակերպ—գրելաձև—գրելու ձև, գրության կերպ—գրության ձև, եղերգ (ներ)—եղերգություններ, եղերերգեր—եղերերգություններ, երգիծաբանական (երգեր)—երգիծական, երգիծող—երգիծողական, երգիծողություն—երգիծություն, երկասիրություն—երկ, դրուցաբանություն—գրույց, կենցաղային (դրամա, պիես)—կենցաղագրական, հառաջաբան—հառաջաբանություն—առաջաբան, հավելագրություն—հավելված, հինգոտնյա (յամբ)—հինգոտանի (անդամներ), նախաբանություն—նախաբանություննոտնյա—նույնոտնյան (ազատ ոտանավոր), պրոլետարական—պրոլետ (գրող), սիրային—սիրո (երգեր), վերջաբանություն—վերջաբան, քառոտանի—քառոտնյա (ոտանավոր), քերթված(ք)—քերթություն, քնարերգակ—քնարերգու, օրորներ—օրորք և այլն:

գ) Հայերեն նույն արմատի այլ արմատներով բարդված ձևեր, ինչպես՝ առակագիր—առակախոս, ավանդավեպ—ավանդագրույց, գրելակերպ—գրելաձև, թատերգու—թատերգակ—թատերագիր, եռապատում—եռերգություն, վերտառություն—վերնագիր—խորագիր, ծածկանուն—կեղծանուն, ծանոթաբանություն—ծանոթագրություն, շափաբանական—շափաբերական (գրված, քերթված), վերջերգ—վերջաբան և այլն:

դ) Համանիշ արմատների կամ բառերի ածանցված ձևեր, ինչպես՝ անձնավորում—շնչավորում, բանագողություն—գրագողություն, բարբառաբանություն—գավառաբանություն, գաղիաբանություն—ֆրանսաբանություն, երեխայական—մանկական (երգեր), երկ(ա)խոսություն—տրամախոսություն, ժամանակագրություն—տարեգրություն, մետրական—չափական (ոտանավոր), տաղարան—երգարան և այլն:

ե) Բառակապակցությունները կամ հարադիրները և նրանցով կազմված բարդությունները, ինչպես՝ առակաց գիրք—առակագիրք, գրելու ձև—գրության ձև—գրելաձև, գրության կերպ—գրելակերպ, պրոլետարական գեղաներ—պրոլետ գրողներ—պրոլետգրողներ, պատմական վեպ—պատմավեպ, չպատմական լիպասանություն—պատմավիպասանություն, սիրո երգ—սիրային երգ—սիրերգ և այլն:

զ) Երբ երկու բաղադրիչներից բաղկացած բառակապակցությունները արտահայտվում են -ություն վերջածանցով ածանցված մեկ բա-

ռով, ինչպես՝ բեկոնական ուղղություն—բեկոնականություն, բնապաշտական ուղղություն—բնապաշտություն, գրաբարյան բառեր, գրաբարյան փոխառություններ—գրաբարաբանություններ, եկամուտ բառեր—փոխառություններ, լակոնական ոճ—լակոնականություն և այլն:

է) Օտար տերմինը թարգմանվում է հայերեն բառակապակցությամբ, օրինակ՝ դրամատուրգիա—դրամատիկական կամ թատերգական սեռ, աֆորիզմ—իմաստալից կամ թեմատիկ խոսք, լակոնիզմ—լակոնական ոճ և այլն:

ը) Տարբեր ժամանակներում և տարբեր հեղինակների կողմից կերտված ու կիրառված երկու կամ ավելի հայերեն համանիշների շարքեր, ինչպես՝

ասք, պատմազրույց, պատմություն

ավանդազրույց, ասք

արարված, գործողություն, արար

բնաբան, վերտառություն

դյուցազնավեպ, վիպերգություն

դրամատիկական, թատերգական (սեռ)

ժողովրդական ստեղծագործություն, ժողովրդական քանահյուսություն

իմաստալից խոսք, թեմատիկ խոսք

հանգուցալուծում, լուծում

մատենագրություն, գրականություն

ներշնչանք, ոգեշնչում

նոխազերգություն, ողբերգություն

սկիզբ, նախերգ

սպիտակ ոտանավոր, անհանգ ոտանավոր և այլն:

Համանիշների շարքում նկատելի են հետևյալ երևույթները.

ա) լեզվի համար գործածական բառը բարդման կամ ածանցման միջոցով ստանում է առավել որոշակի՝ գրականագիտական նշանակություն, օրինակ՝ լուծում>հանգուցալուծում, վիճակ>վիճակախաղ(եր) և այլն:

բ) Գրականագիտական տերմինը հավելագրվում է, ինչպես՝ տաղ>տաղեղգ, խաղ>խաղեղգ և այլն:

ՓՈՆԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Տերմինային զուգահեռ ձևերի առաջացման պատճառներից մեկն է փոխանունությունը, որը հատուկ է ընդհանուր լեզվին (հայերենին), երբ այս կամ այն խոսքի մասը կիրառվում է մի այլ խոսքի մասի արժեքով: Այդ երևույթը հատուկ է գրականագիտական տերմիններին նույն-

պես: Ավելի տարածված է ածականի գոյականաբար և գոյականի ածականաբար գործառությունը: Բերենք դրանց ոչ լրիվ ցանկը:

Ածական անուններ, որոնք գրականագիտական գրականության մէջ հանդիպում են կիրառված գոյականաբար, երբ որևէ հատկանիշ արտահայտող բառը ստանում է այդ հատկանիշը կրողի՝ գոյական անվան իմաստ, ածական+գոյական կապակցութիւնը կրճատվում է, գոյականը դուրս է մնում, և ածական անունը ստանալով որոշիչ հոդ, կիրառվում է որպէս նախկին ածական+գոյական կառույցը ներկայացնող ածական+որոշիչ հոդ նոր գոյական կառույցը, օրինակ՝ դամբանական խոսք (ածական+գոյական) կապակցութիւնը կրճատվելով, խոսք բառը ընկնում է (ածական+գոյական—գոյական), մնում է դամբանական ածականը, որը ստանալով ը որոշիչ հոդը, կիրառվում է գոյականաբար և հասկացվում որպէս «դամբանական խոսք», այսպես են նաև հետևյալ ածական անունները. այլաբանական, արձակ, բանաստեղծական, գեղարվեստական, գրախոսական, գրավոր, գրավորական, գրչագիր, ինքնագիր, խմբագրական, կենսագրական, հանգավոր, հրաշապատում, ձեռագիր, նշմարապատում, մանրապատում, մատենագրական, մատենախոսական, ներքողյան, ոտանավոր, շափական, վիպասանական, փնտրական, փնտրեցակ և այլն:

Գոյականաբար կիրառվող ածականների մի խումբ արտահայտում է այդ հատկանիշը նրանք, ինչպես՝ առակախոս հեղինակ (ՎՓ, 618) կապակցութիւնը, կրճատվելով մնում է միայն առակախոս ածական անունը, որը ցույց է տալիս հեղինակի առակախոսութեամբ զբաղվելը, առանց հեղինակ գոյական անվան նույնպես նշանադրում է «առակներ գրող», այսպես են նաև հետևյալ բառերը, առակագիր, բանաստեղծ, գեղագիր, գրագետ, երգիծաբան, թատերագիր, թատերգակ, կենցաղագիր, հագնեցող, հեգնաբան, հրապարակագիր, ներքողագիր, ողբասաց, ողբերգու, պատմիչ, ռեալիստ, ռոմանտիկ, սիմվոլիստ, վիպաթարգման, վիպասան, տաղաշափ, փնտրեցակ, փնտրեցու և այլն:

Ածական անունների մի խումբ ունի գոյականաբար կիրառութիւն, երբ գործածվում է հոգնակի թվով՝ ստանալով —եր կամ —ներ, —f հոգնակերտ վերջավորութիւնները, օրինակ՝ բարոյախոսական բանաստեղծութիւն, բարոյախոսական ստեղծագործութիւն կապակցութիւնները կրճատ ձևով բարոյախոսական+ներ կիրառվում են գոյականաբար որպէս «բարոյախոսական բանաստեղծութիւններ» կամ «ստեղծագործութիւններ», ինչպես նաև հետևյալ ածական անունները. բացասական, երգիծաբանական, երգիծական, հովվերգական, ներքողական, նկարագրական, սիրային, փնտրեցական(ք) և այլն:

Բացի ածական անուններից, ենթակայական դերբայը, որը նույնպես ունի ածական կիրառություն, որոշ դեպքերում ստանալով նույնիսկ ինքնուրույն բառի իրավունք, նշանակում է այդ զբաղմունքն ունեցող անձ, օրինակ՝ գրող, գրչագող, երգիծող, հեգեղ (ներ), շաղապող, վիպագրող, ֆերթող և այլն:

ՀԱԱԱՆՇՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Գրականագիտական տերմինաբանության մեջ ևս առկա է հակա-նշությունը:

Հականշությունը գրականագիտական տերմինաբանության մեջ իրականացվում է հականշության հնարավոր միջոցներով՝ ինչպես բառային, այնպես էլ բառակազմական.

1) բառային հականիշներից գրականագիտական տերմինների շարքում հանդիպում են. անեծք և օրհներգ, արձակ և շափածո, արձակագիր և բանաստեղծ, բացասական կերպար և դրական հերոս, անկումային գրականություն և առաջադիմական գրականություն, գրավոր և բանավոր գրականություն, երկխոսություն և մենախոսություն, օտարաբանություն և մաքրամոլություն, ծանակագիր և ձոն, կատակերգություն և ողբերգություն, սկիզբ և վերջ, համանիշ և հականիշ, հեաբանություն և նորաբանություն, նախադրություն և ետադրություն, միմաստորյակ և բազմամաստորյակ, նախերգանք և վերջերգ, նախաբան և վերջաբան, ռոմանտիզմ և ռեալիզմ, հովվերգություն և ռուբանիզմ, փոխառություն և բնիկ բառ և այլն:

2) Գրականագիտական հակադիր հասկացություններն ու իրակությունները արտահայտելու բառակազմական միջոցներից ամենատարածվածը ժխտական նախածանցների կիրառումն է:

ա) ան- ժխտական նախածանցով և առանց ածանցի տերմիններ, օրինակ՝ հանգստավոր և անհանգ (ոտանավոր), գրավոր և անգիր (գրականություն), տպագրված և անտիպ (երկ), շեշտակիր և անշեշտ (վանկ) և այլն.

բ) համա- և հակա- հականիշ- նախածանցներով կազմված տերմիններ, օրինակ՝ գեղարվեստական և հակադեղարվեստական, պատե-րազմյան և հակապատերազմյան (թեմա), համանիշ և հականիշ (բա-ռեր), նույնանուն և հականուն (բառեր) և այլն:

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Բառակազմական վերլուծության ենթարկելով հայ գրականագիտական տերմինները, հնարավորություն է ստեղծվում պարզելու հայ

գրականագիտական տերմինների կազմութեան օրինաչափութիւններն ու առանձնահատկութիւնները:

Քննենք գրականագիտական տերմինաբանութեանը բնորոշ բառակազմական միջոցները, տերմինների կառուցվածքը և որոշենք նրանց յուրահատուկ բառակազմական կաղապարները:

Գրականագիտական տերմինները ըստ կազմութեան բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

Պարզ կամ արմատական տերմիններ

Այս տերմինները, անկախ առաջացման պատմութիւնից և ժամանակից, դիտվում են որպէս պարզ, առանց բաղադրիչների կառուցներ: Գրականագիտական տերմինների համակարգում արմատական տերմինները բաժանւած են մեծ թիւ են կազմում, օրինակ՝ անեծի, աշուղ, առած, առակ, սոփ, գոնձ, գիրք, գլուխ, գովք, գոսան, երգ, երկ, զրույց, թուղթ, խաղ, կատակ, կերպար, հերոս, հեփաք, նառ, մաս, նվագ, շեշտ, ողբ, ոն, ոտ(ք), շափ, պատկեր, պրակ, սաղմոս, վարք, վեպ, տաղ, տող, տուն, ուղերձ, քաղաք և այլն:

Պարզ (արմատական) տերմինները թեև փոքրաթիւ են տերմինաչին բառակապակցութիւնների համեմատութեամբ, սակայն ունեն գործածութեան մեծ հաճախականութիւն: Նրանք մասնակցում են բաղադրյալ (վերլուծական) տերմինների կազմութեանը:

Արմատական տերմինները միաբառ են, ինչպէս նաև բարդ, ածանցյալ, բարդ-ածանցյալ և բարդ-բաղադրյալ:

Բարդ տերմիններ

Բարդ տերմինները, լեզվի բարդ բառերի նման, կազմված են մեկից ավելի արմատներից: Բառաբարդումը որպէս տերմինակերտման միջոց իրականացվում է ա հոդակապի միջոցով և առանց նրա մասնակցութեան:

ա) Ա հոդակապով բարդված գրականագիտական տերմինների թիւը ավելի մեծ է անհոդակապ բարդութիւնների համեմատութեամբ, ինչպէս՝ առակագիր, առակագիրք, առակախոս, առաջաբան, առասպելաբան, ավանդագրույց, ավանդավեպ, բանաստեղծ, բանատող, բառախաղ, բնաբան, բնագիր, գյուղագիր, գրագող, գրախոս, գրաքննադատ, գրելածե, եռատող, երգիծաբան, թատերախաղ, թատերագիր, մատենաշար, մեծասար, մեծավերջ, նախաբան, ներքողագիր, նովելագիր, նովելաշարք, նորավեպ, պատմվածաշար, պատմվածագիր, վերջաբան, վիպաշար, քառատող և այլն:

բ) Առանց հոդակապի բարդ տերմիններից են՝ գիշերեց, եղերգ, եռանդամ, երկշեշտ, բատերգու, բատերգ, խաղերգ, կիներամատուրգիա, հատընտիր, նույնամանակ, ուրբերգ, տաղերգ, օրհներգ և այլն:

Դրականագիտական բարդ բառ-տերմինների ցանկը զննելիս առանձնանում են կառուցման հետևյալ կաղապարները:

Վերջիններս քննենք երկու տեսանկյունով.

1. Ի՞նչ խոսքի մասերի են պատկանում բարդ տերմինի բաղադրիչները:

ա) Գոյական+գոյական կաղապարն են ներկայացնում գիշեր-երգ, ողբ-երգ, տաղ-երգ, բան-ա-տող, առասպել-ա-բան, առակ-ա-գիր, բառ-ա-խաղ և այլն:

Այս կաղապարն ունեցող բարդ բառ-տերմինների մեջ հանդիպում են և հնչյունափոխված արմատներ, ինչպես օրինակ՝ բն-ա-բան, բն-ա-գիր, գր-ա-գող, գր-ա-խոս, վիպ-ա-շար, վիպ-ա-գիր և այլն:

բ) Ածական+գոյական կաղապարը, ինչպես օրինակ՝ եղ-երգ, մեծ-ա-սար, մեծ-ա-վերջ, նոր-ա-վեպ, արձակ-ա-գիր և այլն:

գ) Թվական+գոյական կաղապարը հատուկ է մասնավորապես տաղաչափական տերմիններին, ինչպես օրինակ՝ եռ-անդամ, երկ-շեշտ, եռ-ա-տող և այլն:

դ) Դերանուն+գոյական կաղապարով բարդ տերմինները քիչ են հանդիպում գրականագիտության մեջ, օրինակ՝ նույն-ամանակ, նույն-ա-հանգ, նույն-անդամ և այլն:

ե) Նույնպես սակավադեպ են բայ+գոյական կաղապարով կառուցված բարդ տերմինները, ինչպես օրինակ՝ գրել-ա-ծե, պատմել-ա-ծե և այլն:

2. Բարդ տերմինների կաղապարները առանձնացվում են, հաշվի առնելով, թե նրանց բաղադրիչները տերմին են, թե՞ լեզվի համագործածական բառ:

Այս տեսակետից գրականագիտական տերմինաբանության մեջ դիտարկվում են հետևյալ կաղապարները.

ա) տերմին+ոչ տերմին, ինչպես օրինակ՝ առակ-ա-խոս, բառ-ա-խաղ, մատեն-ա-շար, վիպ-ա-շար, գր-ա-գող. և այլն:

բ) Տերմին+տերմին կառույցն ունեն խաղ-երգ, գր-ա-գող, ներբող-ա-գիր, բատ-երգ, կիներամատուրգ և այլ բարդ տերմիններ:

գ) Ոչ տերմին+տերմին կաղապարով են կազմված գիշեր-երգ, սիր-երգ, նրաշ-ա-պատում, գյուղ-ա-գիր, աղվես-ա-գիր և այլ տերմիններ:

դ) Ոչ տերմին+ոչ տերմին կառույցները շատ սակավադեպ են, ինչպես օրինակ՝ հատ-ընտիր, առաջ-ա-բան և այլն:

Հայ գրականագիտական տերմիններից ցանկը դիտարկելիս նկատելի է, որ բարդ տերմինների բաղադրիչների մի մասը ավելի ակտիվորեն է մասնակցում բառարարգմանը. նրանք կազմում են տերմինային շարքեր, ինչպես օրինակ՝ առակ բաղադրիչով՝ առակագիր, առակագիրք, առակախոս. քառոն բառի հնչյունափոխված քառո-, քառե- բաղադրիչով՝ քառերագիր, քառերախաղ, քառերապատկեր, քառերգու, քառերգ. վեպ բառի նույնպես հնչյունափոխված վիպ- բաղադրիչով՝ վիպագիր, վիպագրույց, վիպաթարգման, վիպաշար, վիպերգ և այլն:

Բարդ բառ-տերմինների կազմության մեջ որպես երկրորդ բաղադրիչ հաճախ է հանդիպում -գիր «գրող» նշանակությամբ, ինչպես օրինակ՝ առակագիր, քառերագիր, ներբողագիր, նովելագիր, վիպագիր և այլն:

Ածանցավոր տերմիններ

Ածանցավոր բառ-տերմինները զգալի տեղ են գրավում հայ գրականագիտական տերմինների համակարգում: Բառակազմական ածանցները ինչպես համընդհանուր լեզվի բառակազմության, այնպես էլ տերմինակերտման ամենակենսունակ ձևաբանական միջոցներից են: Նրանք զրվելով հիմնական ձևույթների վրա, տալիս են նոր իմաստ, ստեղծում նոր բառ: Գրականագիտական տերմին-ածանցավոր բառերը կերտվում են առավելապես ածականակերտ մասնիկներով:

Հայ գրականագիտական ածանցավոր բառ-տերմինները համաձայն ընդունած ածանցների, ըստ կազմության լինում են.

ա) նախաածանցավոր տերմինները գրականագիտության մեջ թվով քիչ են՝ վերջաածանցավոր կամ բաղադրյալ տերմինների համեմատությամբ:

Գրականագիտական տերմինակերտմանը մասնակցել են հետևյալ նախաածանցները.

Ան- ժխտական նախաածանցով կազմված (անգիր, անտիպ, անհանգ, անտունի)³⁷, առա- (արտահայտչականություն, արտահայտություն), բաղ- (բաղաձայնությ, բաղդատություն), բաց- (բացականչություն, բացթողում), ենթ- (ենթաբնագիր, ենթագլուխ), հակ- (հակադրություն, հակահիշ), համ- (համաշեշտ, համառոտագրություն, համեմատություն), հար- (հարաշեշտ), մակ- (մակագիր, մակագրություն, մականուն, մակդիր), ներ- (ներածություն, ներածական, ներշնչանք), շար- (շարերգ, շարագրություն), պար- (պարականոն, պարբերություն), վեր- (վերածություն, վերնագիր, վերտառություն), առամ- (տրամա-

խոսություն), փոխ- (փոխաբերութիւն, փոխանունութիւն, փոխառութիւն):

բ) վերջածանցավոր բառ-տերմինները, ինչպես ասվեց, ավելի մեծ թիվ են կազմում: Տերմինակերտմանը մասնակցող վերջածանցները ըստ խոսքի մասեր կերտելու դերի լինում են՝ գոյականակերտ, ածականակերտ, մակերայակերտ:

Գոյականակերտ վերջածանցներով կազմված գրականագիտական տերմիններից են. -ած, -ված(ֆ) (ասացված(ք), արարված, գրված(ք), հատած, պատմվածք, քերթված(ք), -ածու (ժողովածու, հավաքածու), -ակ (ամանակ, արձակ, գրչակ, վիպակ), -անի (նամականի, ընտրանի), -անֆ (երգիծանք, նախերգանք, ներշնչանք), -աբ (կերպար, տիպար), -աբան (գանձարան, երգարան, հիշատակարան, տաղարան), -իչ (պատմիչ, գրիչ), -յակ (հնգյակ, ութ(ն)յակ, քառյակ), -յուն (լալտուն), -ող (գրող, քերթող), -ոն (գեղոն, թերթոն, լալոն), -որ (հատոր, հորդոր), -ուկ (հանելուկ), -ունի (արձակագրուհի, բանաստեղծուհի, հեղինակուհի, վիպասանուհի, քերթողուհի), -ույթ (առձայնույթ, ասույթ, վերջույթ), -ույկ (գրքույկ), -ույց (զրույց, հանգույց), -ունջ (մրմունջ(ք), տըրտունջ), -ադ (կցուրդ):

-Ություն և -ում գոյականակերտ վերջածանցները ամենակենսունակն են, որոնք միանում են առավելապես նախածանցավոր կամ բարդ բառ-տերմիններին, ինչպես՝ այլաբերություն, առակաբանություն, առակագրություն, ավանդություն, բազմաշաղկապություն, բանահյուսություն, բանաստեղծություն, բարառություն, գործողություն, գրագողություն, գրախոսություն, դիմառություն, երեքություն, նոխազերգություն, ողբերգություն, ֆնարերգություն և այլն, և այլն:

-Ում վերջածանցով կազմված տերմինները ավելի պակաս են, քան նախորդները (անդամատում, անձնավորում, ավանդապատում, բացթողում, եռապատում, հանգավորում, հանգուցալուծում, հրաշապատում, նշմարապատում, մանրապատում, շնչավորում, տողատում և այլն):

Ածականակերտ վերջածանց ունեցող բառերը գրականագիտական տերմինային կապակցությունների մեջ հանդես են գալիս որպես առաջին բաղադրիչ՝ որոշիչի դերում:

Ածականակերտ հետևյալ վերջածանցներով են կերտվում գրականագիտական տերմինները.

-ական վերջածանցը ամենակենսունակն է (դամբանական, գրախոսական, շարական, մանկական, քնարական, գեղչկական), -ային (ասքային, արկածային, սիրային, աշխատանքային), -ացի (բերանացի), -յա

(ազատոտնյա, ալլոտնյա, բարդոտնյա), -ծո (չափածո), -վոր (անդամավոր, բանավոր, դաշնակավոր, հանգավոր):

Թվականակերտ վերջածանցներից գրականագիտական տերմինների կերտմանը մասնակցում են շատ սակավաթիվ վերջածանցներ, ինչպես օրինակ՝ -ին, -որդ, որոնցով կերտվում են դասական թվականներ, իսկ վերջինները կազմում են տերմինային բառակապակցությունների բաղադրիչ մասը՝ որոշիչ դերում, ինչպես օրինակ՝ առաջին ամանակ, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ պետն:

Մակբայական վերջածանցներից հանդիպում են -պես և -որեն ածանցները, որոնցով օտար ձևույթներից կազմված են ֆունկցիոնալպես, ռիթմորեն անկենսունակ և անիմաստ մակբայները:

Վերջածանցավոր բառ-տերմինների այս բաժանումը որոշ չափով պայմանական է, քանի որ վերջածանցներից մի քանիսը լինելով գոյականակերտ, մասնակցում են նաև ածական անունների կերտմանը կամ ածականակերտ վերջածանցով կազմվում է նաև գոյական անուն, ինչպես օրինակ՝ արձակ, հայրեն, խաղիկ, վեպիկ և այլն:

Ծիշտ է, դրանց մեջ հանդիպում են փոխանուն բառ-տերմիններ, որոնց մասին խոսվել է գրականագիտական տերմինների փոխանունությունը վերաբերող մասում:

Գրականագիտական տերմինների ցանկը նայելիս նկատում ենք, որ հայերեն ածանցներով ածանցվում են ոչ միայն հայերենի ձևույթներն ու արմատները, այլև կցվելով օտար արմատների կամ ձևույթների, կերտում են նոր տերմին:

Փոխառյալ բառաձևույթների վրա դրվելով գրականագիտական տերմիններ են կերտում հայերենի հետևյալ ածանցները. նախածանցներից՝ աե-, հակ-, վերջածանցներից՝ -ուրյուն, -ում (գոյականակերտ), -ակաե, -ային, յաե (ածականակերտ) և -պես, -որեն (մակբայակերտ):

Փոխառյալ գոյական անվանը կցվելով, աե- ժխտական նախածանցը կերտում է աեկոնֆլիկտ ածական անունը, օրինակ՝ աեկոնֆլիկտ քնար-երգություն:

Հայերեն -ուրյուն գոյականակերտ վերջածանցը դրվելով փոխառյալ գոյական անվան վրա, կերտում է մի դեպքում՝ հավաքական իմաստ արտահայտող, ամբողջություն ցույց տվող գոյական անուն, ինչպես օրինակ՝ դեկադենտություն, մյուս դեպքում՝ փոխառյալ գոյական անվան արտահայտած մասնագիտությունը, զբաղմունքը, օրինակ՝ հեռադուրյուն: Մի այլ դեպքում՝ փոխառյալ բառի արտահայտած հատկությունն ունենալը, օրինակ՝ ֆրագմենտարություն:

Ավելի հաճախ օտար ձևույթով և հայերենի ածականակերտ ածանցով կերտված ածական անունից -ուրյուն վերջածանցով կազմվում է

գոյական անուն, որը ցույց է տալիս օտար բառի արտահայտած հատկութիւնն ունենալը, օրինակ՝ էպիկականութիւն, լակոնականութիւն:

—այլին ածականակերտ վերջածանցի միջոցով փոխառյալ գոյական անունից կերտւում է ածական անուն, որը տերմինային բառակապակցութեան մեջ մտնում է որպէս տեսակը նշող բաղադրիչ, ինչպէս օրինակ՝ բիլինային, դակտիլային, դետեկտիվային, կալամբուրային, պեյզաժային, սյուժետային և այլն:

—ալան ածականակերտ վերջածանցով նույնպէս փոխառյալ գոյական անուններից կերտւում են ածական անուններ, որոնք գրականագիտական տերմինային բառակապակցութիւնների կազմում կատարում են որոշիչի դեր, սակայն ցույց են տալիս սեռի հատկութիւն, օրինակ՝ լիւրիկական, դրամատուրգիական:

Օտար ածական անունների ձևութներին կցվելով կազմում է հայերեն ածական անուն՝ տերմինային բառակապակցութեան մեջ մտնելով որպէս որոշիչ բաղադրիչ, ինչպէս օրինակ՝ էպիկական, ռոմանտիկական և այլն:

—յան ածականակերտ վերջածանցը նույնպէս դրւում է փոխառյալ և՛ գոյական, և՛ ածական անունների կամ ձևութների վրա՝ կերտելով ածական անուն, որը տերմինային բառակապակցութեան կազմում կատարում է որոշիչի դեր, օրինակ՝ ամֆիրաֆյան, անակրեոնյան, անապեստյան:

—վոր ածականակերտ վերջածանցը օտար գոյական անվան վրա դրվելով կերտում է ածական անուն, որը տերմինային բառակապակցութեան մեջ որոշիչ բաղադրիչ է, օրինակ՝ բեյրավոր, տակտավոր:

—ում գոյականակերտ վերջածանցը դրվելով օտար գոյական անվան հայերեն —վոր ածականակերտ վերջածանցով ածական անվան վրա, կերտում է բայանուն, օրինակ՝ սիստեմավորում: Նշենք, որ հայերենը միտում ունենալով մերժել օտար ձևերը և փոխարինել հայերեն համարժեքներով, սիստեմ օտար բառը փոխարինելով հայերեն համակարգ համարժեքով, կերտել է համակարգում հայերեն բառը:

Հայերենի —ալան, —յան ածականակերտ և —ութիւն գոյականակերտ վերջածանցներով հատուկ անուններից կերտւում են նոր ածական և գոյական անուններ:

—ալան և —այլն վերջածանցները դրվելով հեղինակի կամ որևէ գրական կերպարի անվան վրա, կերտում են տվյալ հեղինակին կամ կերպարին բնորոշ հատկանիշ ցույց տվող կամ վերաբերող ածական անուն, ինչպէս օրինակ՝ «Զաւրյանական կրակոտ ուղերձը քաջարի հայրենակիցներին» (մամուլ), սարմենական թեմաներ (ՄՀԳՊ, 2, 464), սաւրյանական սիմֆոնիեր (ՄՀԳՊ, 2, 223), հովեռական, սաւրյանական նովել (մա-

մուլ), նախկին ազատ շափ, եզոպոսյան լեզու, օնեգինյան տուն, ավե-
սանդրյան ոտանավոր և այլն:

— ուրիշում գոյականակերտ վերջածանցը գրական երկի հերոսի անու-
նից կերտում է նրան բնորոշ հատկութունը արտահայտող գոյական
անուն, օրինակ՝ ակակիություն, դոնքիշոտություն:

Նույն դերն է կատարում միջազգային —իզմ վերջածանցը՝ դրվելով
հայ գրականության մեջ հայտնի որևէ գրական կերպարի անվան վրա,
օրինակ՝ Բաջնազարիզմ (ՍՀԳՊ, 1, 205):

Բազմակի ածանցներով տեքմիններ

Բազմակի ածանցներով բառ-տերմինների կաղապարներն են.

ա) մեկ բառարմատին կցվում են մեկից ավելի ածանցներ, առավել-
յապես վերջածանցներ, ինչպես օրինակ՝ աշխատավորական (երգեր),
դաշնակավոր, դաշնակավորություն, դասականություն, էպիկականու-
թյուն, լակոնականություն և այլն.

բ) բազմակի ածանցներով բառ-տերմինն ունի և՛ նախածանց, և՛
վերջածանց, օրինակ՝ անհատականություն, բաղաձայնությ, բաղդա-
տություն, բացկանություն, մակագրություն, ներածական, ներածու-
թյուն, փոխարեություն և այլն:

Բարդածանցավոր տեքմիններ

Բարդածանցավոր բառ-տերմինները կերտվում են բարդ բառերի,
ածանցների, առավելապես վերջածանցների և ժխտական ան- նախա-
ծանցի միջոցով, ինչպես օրինակ՝ առակագրություն, բանաստեղծություն,
գյուղագրություն, երգիծաբանություն, հագներգություն, նույնահանգու-
թյուն, նեշադկապություն:

Համագոր բաղադրիչներով տեքմիններ

Գրականագիտական տերմինների կազմում հանդիպում են ոչ մեծ
թվով (ընդամենը երկու-երեք տասնյակ) երկբառ անվանումներ, ո-
րոնց կառուցումը բաղադրիչ միավորները կարող են տեղերը փոխել և
հավասարապես կատարել որոշիչի դեր, ինչպես օրինակ՝ ներքող-ոտա-
նավոր կամ ոտանավոր-ներքող, պիես-պոեմ (պոեմ-պիես), պոեմ-ա-
գիտաբան, սյուժե-բովանդակություն, վեպ-էպոպեա, քերթոն-վիպա-
գրական, կոմեդիա-վոդեիլ, ֆնարերգու-բանաստեղծ:

Ինչպես տեսնում ենք բերված ցանկից, այս կառույցի բաղադրիչ-
ները գոյական անուններ են, բացառությամբ մեկի (թերթոն-վիպագրա-

կան, ի դեպ վիպագրական ածականը գոյականաբար է կիրառված), և եթե նրանց տեղերը փոխենք, նրանց արտահայտած բովանդակությունը չի փոխվի:

Այս տերմինները գրականության մեջ ստացել են բարդ-բաղադրյալ տերմիններ, երկհիմք բարդություններ կամ երկհիմքեր անվանումները³³:

Տերմինային բառակապակցություններ

Գրականագիտական տերմինների անվանակարգը կազմող անվանումների գերիշխող մասը արտահայտվում է բառակապակցություններով:

Գրականագիտական տերմինային բառակապակցությունների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ նրանք բաղկացած են երկու, երեք չորս և, սակավ դեպքերում, հինգ բաղադրիչներից, ընդ որում ամենից հաճախականը երկանդամ բառակապակցություն-անվանումներն են:

Այս տեսակի բառակապակցությունների բաղադրիչները կապված են որոշիչի և որոշյալի, հատկացուցիչի և հատկացյալի փոխկապակցությամբ, արտահայտվում են առավելապես գոյական և ածական անուններով, սակավադեպ՝ մակբայներով, իսկ թվական անունները մասնակցում են առավելապես տաղաչափության տերմինների կերտմանը:

Այժմ ծանոթանանք գրականագիտական տերմինային բառակապակցությունների կառուցվածքին՝ ըստ բաղադրիչների թվի և, թե ի՞նչ խոսքի մասերի են պատկանում:

Ըստ բաղադրիչների քվի լինում են.

ա) երկանդամ տերմինային բառակապակցությունները բաղկացած են երկու բաղադրիչներից, որոնցից մեկը ընդհանուր տերմին է, իսկ մյուսը բնորոշում է նրա մասնավոր տեսակը: Հիմնական բառ-տերմինները որոշիչ-տերմինների միջոցով կազմում են շարքեր, ինչպես.

Գրականություն		չափ	
ականարկային գրականություն		արաբական	չափ
անտիկ	»	բանաստեղծական	»
արդի	»	հայկական	»
արկածային	»		սափ
գրավոր	»		
դետեկտիվ	»	քառամյակի ոտք	
գիտաֆանտաստիկ	»	քորեյական	»
երգիծական	»	քորեյամբ	»
էպիստոլյար	»	սպունդեոս ոտքեր	
հրապարակագրական	»	նորմալ	»

մանկական	»	միավանկ ոտք
նորագույն	»	կաղ ոտք
ռեալիստական	»	դիտրոքենոս ոտք
սովետական	»	և այլն:

Երկանդամ տերմինային բառակապակցությամբ արտահայտված գրականագիտական անվանումների շարքում ամենամեծ թիվը կազմում են.

ածական+գոյական կառույցները՝ որոշիչ որոշյալի նպակցությամբ, ինչպես օրինակ՝ արձակ բանաստեղծություն, ակնարկային գրականություն, բանաստեղծական շափ, գեղարվեստական արձակ, թիկունքային ռազմեղբեր, ծիսական եղբեր, հայկական շափ, հաստատուն հատած, մանկական գրականություն, յամբական ոտանավոր, ներբողական բանաստեղծություն, սոցիալիստական ռեալիզմ և այլն, և այլն:

Այս կառույցներում բաղադրիչների հերթագայությունը կայուն է այն առումով, որ առաջին բաղադրիչը (ածական անուն) նշում է երկրորդ բաղադրիչի՝ հիմնական հասկացության (գոյական անուն) հատկանիշը: Սակայն գրականագիտական տերմինների բառարաններում բառարանագրական նկատառումներով որոշիչ-որոշյալի հարաբերությունը արտահայտվում է շրջուն ձևով՝ տեղի է ունենում նպակցության բաղադրիչների տեղափոխություն, որոշիչը ետադաս է, որը զուտ պայմանական բնույթ ունի, օրինակ՝ բանահյուսություն ժողովրդական, ժանր գրական, մերոդ գեղարվեստական, պատկեր գեղարվեստական, տուն բանաստեղծական և այլն:

Դա հետևանք է այն բանի, որ նման կառույցի երկանդամ տերմինների բաղադրիչների որոշ մասը ունի իր շարքերը, ինչպես օրինակ՝ բանաստեղծական շափ կապակցության բաղադրիչները առանձին-առանձին կազմում են շարքեր.

բանաստեղծական	շափ
բանաստեղծական դպրոց	արաբական շափ
» երկ	հայկական շափ
» զրույց	
» լեզու	
» հնչյունաբանություն	
» ոճ	
» պատկեր	
» սեռ	
» ստեղծագործություն:	

գեղարվեստական

գեղարվեստական	ակնարկ
	արձակ
»	հնարանքներ
»	ոճ
»	պատկեր
»	պատմվածք

գրականություն

դասական գրականություն	
մանկական	»
գիտա-ֆանտաստիկ	»
հրապարակախոսական	»
ռեալիստական	»
ռոմանտիկական	»
սովետական	»
հին	»

նորագույն գրականություն և այլն:

Գոյական + գոյական կառույցներում շարահյուսական տեսակետից առաջին բաղադրիչ գոյականը սեռական հոլովով է. բաղադրիչները հանդես են գալիս հատկացուցիչի և հատկացյալի կապակցությամբ, ինչպես օրինակ՝ առակի բանատող, արտահայտության կոմիզմ, բնության երգեր, գոլքան երգեր, գրականության տեսություն, գուրանի երգեր, սիրո երգեր, տողավերջի դադար, օրոհոցի երգեր և այլն:

Այս կառույցով բառակապակցություններում բաղադրիչների տեղը անփոփոխ է: Սակայն այն դեպքերում, երբ առաջին բաղադրիչի՝ գոյական անվան հիմքից հնարավոր է կազմել ածական անուն, ապա ստացվում է նախորդ ածական + գոյական կառույցը, ինչպես օրինակ՝ հարսանիքի երգեր—հարսանեկան երգեր, սիրո երգեր—սիրային երգեր, վիպասանության ճյուղ—վիպասանական ճյուղ, տողամիջի հանգեր—տողամիջյան հանգեր, օրոհոցի երգեր—օրոհոցային երգեր և այլն:

Որոշ դեպքերում երկանդամ կառույցները բաղադրիչների կցման հետևանքով վեր են ածվում բարդ բառ-տերմինների, ինչպես օրինակ՝ բանաստեղծական տող—բանատող, առակաց գիրք—առակագիրք, գրելու ձև—գրելաձև, պատմելու ձև—պատմելաձև, սիրո երգեր—սիրերգ(եր) և այլն:

Երկանդամ տերմինային բառակապակցություններում առաջին բաղադրիչ են դառնում նաև խոսքի այլ մասեր, սակայն դրանք աննշան թիվ են կազմում, ինչպես.

բայ + գոյական կառույցը, օրինակ՝ Գրելու ձև, պատմելու ձև.

դերբայ + գոյական կառույցը, օրինակ՝ ընկնող դիրք, ընդհատված հանգեր, բողոքված հանգեր, շեշտված վանկ, գործող աճ.

նախդիր + գոյական կառույցը, օրինակ՝ առանց հանգի, սակայն ավելի գործածական է անհանգ միաբառ տերմինը:

Տաղաչափության մեջ հանդիպում է՝

թվական + գոյական կառույցը, օրինակ՝ առաջին ամանակ, առաջին պեռն, երկրորդ պեռն, երրորդ պեռն, չորրորդ պեռն:

Երկանդամ տերմինային բառակապակցությունների տերմինաբանական կաղապարները լինում են.

ոչ տերմին+տերմին կառույցը գրականագիտական տերմինների համակարգում ամենատարածվածն է, ինչպես օրինակ՝ անձնական բնահարգություն, աշխատավորական երգեր, արդի գրականություն, արկածային գրականություն, բացասական կերպար, բնական ամանակ, մանկական գրականություն և այլն:

Այս կաղապարին բնորոշ է, որ երկրորդ բաղադրիչը առանձին կիրառություն ունեցող անկախ տերմին է, օրինակ՝ գրականություն, երգ, կերպար, ամանակ:

Տերմին+տերմին կառույցը նույնպես կենսունակ է գրականագիտական տերմինաբանության մեջ, ինչպես օրինակ՝ ակնարկային գրականություն, ամանակակալան ուսանավոր, այլաբանական զույգ, անապետայան ուսանավոր, անհանգ ուսանավոր, գուսանական երգ, դիդակտիկ պոեզիա, երկմեծասար ոտք, հրապարակախոսական ակնարկ, շեշտական ուսանավոր, պետական ոտք, առակի ուսանավոր, գրականության տեսություն, հեղինակի ոն, տողավերջի դադար և այլն:

Այս կառույցի երկրորդ բաղադրիչը առանձին գործածություն ունեցող անկախ տերմին է, որը կարող է կապակցությունների մեջ մտնել նաև այլ տերմինների հետ, իսկ առաջին բաղադրիչը թեև անկախ գործածություն չունի, սակայն նույնպես կազմում է այլ տերմինների հետ շարքեր:

Տերմին+ոչ տերմին կառույցը պակաս կենսունակ է, քան նախորդները, ինչպես օրինակ՝ գրական ազդեցություն, բանատողի ներդաշնակություն և այլն:

Այս կաղապարով կազմված երկանդամ տերմինային կապակցությունների երկրորդ բաղադրիչ լինում են համընդհանուր լեզվի բառեր, որոնք գրականագիտական տերմինների համակարգում տերմինացված են, ինչպես օրինակ՝ քողաղոտ ոտք, քորեյական ոտք, հեղինակային խոսք և այլն:

Ոչ տերմին+ ոչ տերմին երկանդամ կառույցների բաղադրիչները առանձին վերցրած տերմիններ չեն, սակայն նրանց կազմած գրականագիտական բառակապակցությունը տերմին է, ինչպես օրինակ՝ ավելավանկ տող, բավարար դադար, գործող անձ, դիպվածային լուծում, երկար ոտքեր և այլն:

բ) Նուանդամ տերմինային բառակապակցությունները նույնպես կենսունակ են: Այս կառույցի մեջ առկա է բաղադրիչների խոսքամասային արտահայտման ու դիրքի բազմազանություն:

Համարյա նույն շափով են կիրառվում ածական+ածական+ գոյական և ածական+գոյական+գոյական կառույցները:

Առաջին դեպքում առաջին երկու բաղադրիչները որոշիչներ են, իսկ երրորդ անդամը՝ որոշյալ, ինչպես օրինակ՝ ազատ տակտավոր ոտանավոր, ազգային բանաստեղծական գրականություն, արևելյան ժողովրդական փայլակներ, բարդոտնյա յամբական ոտանավոր, ժողովրդական վիպական երգեր և այլն:

Ածական+գոյական+գոյական կառույցում առաջին բաղադրիչը որոշիչ է, երկրորդը՝ հատկացուցիչ, իսկ երրորդը՝ հատկացյալ, ինչպես օրինակ՝ ազգային բանաստեղծության պատմություն, պոլեոտարական օրոհոցի երգեր, խրամատային կյանքի բեմա, կովկասյան հայոց գրականություն և այլն:

Այս կառույցի դրսևորման մի այլատեսակն է, երբ երկրորդ գոյական բաղադրիչը թեքված ձևով ստանում է ածականական կիրառություն և հանդես է գալիս ոչ թե հատկացուցիչի, այլ որոշիչի գործառությամբ, հետևաբար ստացվում է որոշիչ+որոշիչ+որոշյալ շարահյուսական կապակցությունը, ինչպես օրինակ՝ հնգատող տներով բանաստեղծություն, եռատող տներով բանաստեղծություն, եռյակներով վանկերով տող և այլն:

Գոյական+ածական+գոյական եռանդամ տերմինային կապակցության մեջ բաղադրիչները գտնվում են հետևյալ շարահյուսական կապակցության մեջ. հատկացուցիչ, որոշիչ և որոշյալ, ինչպես օրինակ՝ ոտանավորի ռիթմական ռափեր, վանկերի ֆանակական շափեր, երկերի ռեական համակարգ և այլն:

Գոյական+գոյական+գոյական կառույցը ավելի սակավադեպ է, որի կազմում առաջին երկու բաղադրիչները հատկացուցիչներ են, իսկ երրորդը՝ հատկացյալ. նկատենք, որ երկրորդ բաղադրիչը հատկացյալ է առաջինի և հատկացուցիչ՝ երրորդի նկատմամբ, ինչպես օրինակ՝ հայոց գրականության պատմություն, գրողի լեզվի անհատականացում:

Կան եռանդամ կառույցներ, որոնց երկրորդ գոյական բաղադրիչը ածականաբար գործածվելով՝ հանդես է գալիս որպես որոշիչ, ինչպես օրինակ՝ Ռուսիո հայ գրականություն:

Թվական+ածական+գոյական կառույցը կիրառական է տաղաչափության մեջ, այս կապակցության առաջին բաղադրիչը կատարում է որոշիչի դեր, իսկ երկրորդ և երրորդ բաղադրիչները որոշիչ որոշյալի կապակցության մեջ են, ինչպես օրինակ՝ առաջին պեոնական ոտանավոր, երրորդ պեոնական ոտանավոր, չորս վանկանի ռափ և այլն:

Եռանդամ տերմինային բառակապակցությունների կերտմանը մասնակցում են նաև այլ խոսքի մասեր, ինչպես՝ դերբայը, դերանունը և շատ սակավադեպ՝ մակբայը, որոնք շնչին տոկոս են կազմում:

Դերբայի մասնակցութեամբ դիտարկվում են հետևյալ կառույցները.
Դերբայ+ածական+գոյական կառույցը՝ երկու որոշիչի և մեկ որոշյալի գործառութեամբ, ինչպես օրինակ՝ Գրված հին բանաստեղծություն («գրավոր հին գրականություն» նշանակութեամբ):

Դերբայ+գոյական+գոյական կառույցը՝ որոշիչ, հատկացուցիչ և հատկացյալ գործառութեամբ բաղադրիչներով, ինչպես օրինակ՝ կրկընված հնչյունների նույնություն:

Ածական+դերբայ+գոյական կառույցը ներկայացնում է երկու որոշիչ և մեկ որոշյալ շարահյուսական կապակցություն, ինչպես օրինակ՝ երկրորդական գործող անձինք:

Նուանդամ գրականագիտական տերմինային կապակցությունների դիտարկումից պարզվում է, որ այս կառույցը ավելի հաճախական է, որի առաջին երկու բաղադրիչները տերմիններ չեն, տերմին է վերջին բաղադրիչը:

Ոչ տերմին+ոչ տերմին+տերմին կառույցի օրինակներ. ազգային նախնական բանաստեղծություն, արևելյան ժողովրդական փայտեղներ, ժողովրդական բանավոր գրականություն, աշխարհիկ նորագույն վիպագրություն, հնագույն գերմանական ոտանավոր և այլն:

Ոչ տերմին+տերմին+տերմին կառույցի օրինակներ. ժողովրդական լիրիկական երգեր, ժողովրդական վիպական երգեր, ընդհանուր գրականության պատմություն, մաֆուր յամբական ռիթմ, սոցիալիստական գեղարվեստական գրականություն և այլն:

Տերմին+տերմին+տերմին կառույցի օրինակներ. բարդոտնյա յամբական ոտանավոր, ժողովրդական երգային բանատող, նույնանդամ ազատ ոտանավոր, վերջաշեշտ վանկերով ոտանավոր, վեցատող տներով բանաստեղծություն, ոտանավորի ռիթմական ոտներ և այլն:

Տերմին+ոչ տերմին+ոչ տերմին կառույցի օրինակներ. հանգերի անմիջական հաջորդություն, սյուժեի բաղկացուցիչ մասեր, շեշտերի կանոնավոր դրություն և այլն:

Տերմին+տերմին+ոչ տերմին կառույցը շատ ավելի քիչ է հանդիպում, օրինակ՝ խոսքի պատկերավորության միջոցներ:

Տերմին+ոչ տերմին+տերմին կառույցի օրինակներ. պարզոտնյա խառն ոտանավոր, հեղինակի անհատական ոն, հերոսների լեզվական անհատականություն, բարդոտնյա խառն ոտանավոր և այլն:

Ոչ տերմին+տերմին+ոչ տերմին կառույցի օրինակներ. մաֆուր յամբական հատկություն, նոր ումանտիկական դպրոց:

Նկատելի է, որ որոշ դեպքերում եռանդամ կառույցների առաջին երկու կամ վերջին երկու բաղադրիչները ներկայացնելով անկախ եղականդամ տերմինային բառակապակցություններ, գործառում են և՛ ա-

ռանձին, և՛ մեկ այլ բաղադրիչի հետ, ինչպես՝ ժողովրդական լիրիկական երգեր կառույցի վերջին երկանդամը՝ լիրիկական երգեր և ազգային բանաստեղծության պատմություն կառույցում՝ ազգային բանաստեղծություն առաջին երկանդամը:

Նշենք, որ ավելի հաճախական է առաջին դեպքը:

Հնարավոր է նաև առաջին և երրորդ բաղադրիչների միասին երկանդամ գործառությունը, ինչպես օրինակ՝ ժողովրդական երգեր և ազգային պատմություն, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, երկրորդ դեպքում երկանդամ կապակցությունը շատ ընդհանուր հասկացություն է արտահայտում, նույնիսկ դուրս է գալիս գրականագիտության սահմաններից, մինչդեռ առաջին օրինակում նույնպես ընդհանուր հասկացություն արտահայտելով, մնում է գրականագիտության համակարգում:

գ) Քառանդամ տերմինային բառակապակցությունները թվով շատ չեն, կազմվում են հետևյալ բաղադրիչներով.

առաջին երկու բաղադրիչները ածական և վերջին երկուսը՝ գոյական անուններ, ինչպես օրինակ՝ գլխավոր դերակալ շեշտերի դրություն, ժողովրդական երգիծական հեփաթիմչակում, ազգային բանաստեղծական արվեստի պատմություն և այլն:

Քառանդամ կապակցության երկրորդ կառույցում ածական և գոյական անունները դասավորված են մեկընդմեջ, ինչպես օրինակ՝ արևմտյան հայոց արդի գրականություն կամ արևմտյան հայոց նոր գրականություն:

Հանդիպում է նաև երեք-չորս ածական և մեկ գոյական անուններից բաղկացած բառակապակցություն, ինչպես օրինակ՝ հին գուսանական ժողովրդական երգեր, նույնուհանդերձ յամբական բառավանկ պարզոտյա ոտանավոր:

Թվական անունները մասնակցում են քառանդամ կապակցություններ կազմելուն՝ թվական, երկու ածական և մեկ գոյական անուն հերթագայությամբ, օրինակ՝ հինգ շեշտանի յամբական ոտանավոր: Այս կառույցը սահմանափակվում է տաղաչափական հնարավոր ձևերի սահմաններում:

Հաջորդ քառանդամ կառույցը ունի մեկ ածական և երեք գոյական կազմություն, ինչպես օրինակ՝ տարբեր ոտերի խառնուրդով ոտանավոր:

դ) Հնգանդամ տերմինային բառակապակցությունները կենսունակ չեն. հանդիպել է մակբայ+դերբայ+ածական+ածական+գոյական անուն հերթագայությունն ունեցող կանոնավորապես դասավորված դերբայական գործող շեշտեր անվանումը:

Ուսումնասիրության նյութ ծառայող հայերեն գրականագիտական գրականությունը ծանոթանալիս՝ կազմել ենք 1850 թվից մինչև մեր օրերը գրականության մեջ հանդիպող գրականագիտական տերմինների ու տերմինային արտահայտությունների ցանկ։ Իհարկե, հավակնություն չունենք կարծելու, թե այն ընդգրկում է հայ գրականագիտական տերմինային ողջ համակարգը, քանի որ անհնարին է սպառել հայերեն համապատասխան ծովածավալ գրականությունը և հավաքել ամբողջ տերմինաբանությունը, ուստի առայժմ բավարարվելով մեր ձեռքի տակ հղած ցանկով, փորձենք ներկայացնել ուսումնասիրած ժամանակահատվածում և այժմ գործառության մեջ գտնվող տերմինների զարգացման պատկերը։

Բացի այդ, գրականագիտական տերմինների համակարգում առկա համանշտությունը վերացնելու և միօրինակացման գործին օգնելու նպատակով առանձնացրել ենք ներկայիս առավել կենսունակ բառաձևերն ու տերմինները։

Առավել գործածական
տերմիններ և անվանումներ

Գրականության մեջ գործածված
տերմիններ և անվանումներ

ազգասիրական

ազգային

ակնարկ

նացիոնալիստական

հայեցվածք

անհատական երգեր

հայացք

անձնական երգեր

աշխատանքային երգեր

աշխատավորական երգեր

աշխատանքի երգեր

աշխարհիկ

աշխարհական

առակագիր

առակաբան

առակախոս

առակագիրք, առակների

աղվեսագիրք

ժողովածու

աղվեսավեպ

առակագրություն

առակաց գիրք

առակաբանություն

առակախոսություն

առաջարան, նախաբան

ընթացական

կանխաբանություն

հառաջաբան

հառաջաբանական խոսք

հառաջաբանություն

առասպել

առասպելական

ասացվածք

ասույթ

արարված

արեւելահայ (գրականութիւն)

արեւմտահայ (գրականութիւն)

արծակ

բանաստեղծ

բանաստեղծական տուն

բանաստեղծութիւն

ոտանավոր

բանաստեղծուհի

բանավոր

մուտք

նախաբանութիւն

նախադրութիւն

պատրաստութիւն

առասպելաբանութիւն

առասպելիք

լեզենդար

լեզենդարական

ասացված

ասութիւն

արար

կովկասահայ

կովկասյան հայոց

ռուսահայ

Ռուսիո հայոց

արեւմտյան հայոց

թուրքահայ

Թուրքիո հայոց

տաճկահայ

պրոզա

երգիչ

ոտանավոր գրող

պոետ

տաղաշափ

քերթող

տուն

քառատող

բանաստեղծական ստեղծագոր-
ծութիւն

շափածո

քերթողական գրված(ք)

քերթողութիւն

քերթված

քերթութիւն

կին-բանաստեղծ

քերթողուհի

անգիր (գպրութիւն)

բերանացի

բերանե բերան

բարձրակետ

բնական

բնորոշ

գաղափարական
գեղարվեստ

գեղագիտական

գեղչկական

գլուխգործոց

գյուղագիրներ
գովերգ

գոեհկացում

գրախոսություն

գրական լեզու

գրականության պատմություն

գրականություն

բերնե բերան

բերնով

գագաթնակետ

կիլակետ

կուլմինացիա

բնապատկեր

պելլաժ

տիպական

տիպիկ

գաղափարային

էսթետ

ճաշակագետ

գեղագրական

էսթետիկ

էսթետիկական

գեղջուկ (աժ.)

գյուղական (երգեր)

գլխավոր երկ

գլուխ(-)գործոց

գավառացի արձակագիրներ

գովասանական (գ.)

գովասանական երգեր

գոեհկանացում

վոլգարիզացիա

գրախոսական

թղթակցություն

հոգված

մատենախոսություն

գրականական լեզու

գրավոր լեզու

գրոց լեզու

գրական պատմություն

գրականական պատմություն

մատենագրական պատմություն

մատենագրության պատմություն

պատմության մատենագրություն

գրագիտություն

դպրություն

մատենագրություն

գրավոր

գրաքննադատութիւն, գրական
քննադատութիւն

գրել, ստեղծագործել

գրող

գուսան, տաղերգու

դասական

դասակարգում, դասակարգութիւն

դրամատուրգ, թատերագիր

դրամատուրգիա, թատերագրու-
թիւն

եղերգութիւն

ուսումնականութիւն
ուսումնասիրութիւն
գրագիտական (ժամանակ)
գրագիտութիւն

գրադատական (գ.)

գրադատութիւն

գրականական քննադատութիւն

գրաքննադատական հոգւած
կրիտիկա

քննադատութիւն

արտադրել

բանաստեղծել

գրի անցնել

երկասիրել

հեղինակել

հորինել

շարադրել

շարահարել

վիպագրել

քերթողաբանել

գրագետ

հեղինակ

մատենագետ

ստեղծագործող

երգիչ

տաղասաց(ք)

կլասիկ

կլասիկական

կլասիկային

ժամանակագրական բաժանմունք

կլասիֆիկացիա

թատերգակ

թատերգու

թատերգակ

թատերգական գրականութիւն

թատերգութիւն

եղերերգ

էլեգիա

երգիծաբան

երգիծաբանություն, երգիծանք
հումոր

երգիծական

երեակայություն
երկ, ստեղծագործություն

երգիծաբան քերթող
երգիծող (գ.)
երգիծող բանաստեղծ
նատակաբան
կատակերգակ
կատակերգու
սատիրիկ գրող
երգիծական երկեր
երգիծողություն
երգիծություն
զավեշտ
զավեշտախաղ
ծաղր
ծաղրաբանություն
ծաղրածություն
ծաղրական վեպ
հեգնաբանություն
սատիրա
երգիծաբանական
երգիծող (գրականություն)
երգիծողական
զավեշտական
զվարճալի
զվարճաքնող
ծաղրաբան
ծաղրական
ծիծաղելի
կատակերգական
հեգնաբան
ֆանտազիա
աշխատանք
աշխատասիրություն
աշխատություն
արդյունք
արտադրություն
գիրք
գործ
գրություն
երկասիրություն

գրուց

էջ

թատերագրական (երկ)

թատերական

թարգմանական

թարգմանչական

թափառող (թեմաներ)

ժամանակակից

ժողովածու

ժողովրդական

իրական

լավատեսութիւն

խորհրդանշական

ծածկանուն

կառուցվածք

կերպար

կատակերգութիւն

հանելուկ

հեղինակութիւն

մատյան

քերթված

քերթութիւն

ղրուցաբանութիւն

երես

դրամատուրգիական

թատերգական

թատրոնական

թեատրոնական

«Թարգմանութեանը վերաբերող,

թարգմանութեան» իմաստով

«Թարգմանչին վերաբերող,

թարգմանչի» իմաստով

թափառական

թափառիկ

արդի

ներկա

հավաքածո

հավաքածու

հավաքում

ռամկական

ռամկորեն

ռեալ

օպտիմիզմ

սիմվոլիկ

սիմվոլիստական

կեղծանուն

կեղծ(-)անուն

պսևդոնիմ

դեպքերի դասակարգութիւն

հյուսվածք

շինվածք

հերոս

տիպ

տիպար

կոմեդիա

առեղծված

բունգն (բունկն)

հատված

հեքիաթասաց, հեքիաթագիր
հոգեւոր երգեր, գրականութիւն

հրապարակագիր, հրապարակա-
խոս

հրապարակագրութիւն, հրապա-
րակախոսութիւն

ճառ

մակդիր

մանկական

մանկական գրականութիւն

մենագրութիւն

մենախոսութիւն

միջադեպ

միջնադարյան

նատուրալիզմ

նատուրալիստ

նատուրալիստական

ներածութիւն

նկարագիր

նկարագրութիւն

նկարագրութիւն

նորավեպ

նույնանիշ

շրջանաբաժանում

կտոր

հատակտոր

հեքիաթչի

եկեղեցական երգեր

կրօնական երգեր

հռետոր

ճառախոս

հռետորութիւն

ճարտասանութիւն

ճառախոսութիւն

ածական

էպիտետ

վերադիր

երեխայական (երգեր)

մանկագրութիւն

մոնոգրաֆիա

ինքնախոսութիւն

մոնոլոգ

դրվագ

էպիզոդ

միջին դարերի

միջին դարու

բնապաշտութիւն

բնապաշտ

բնութենապաշտ

բնութիւնապաշտ

բնապաշտական

ներածական (գ.)

«մարդու բնութագիր» իմաստով

«նկարագրվածը, նկարագրելը»

իմաստով

ստորագրութիւն

նովել(ա)

նովել

նույնանշան (բառեր)

բաժանում

կարգաբանութիւն

շրջաբանութիւն

պերիոդիզացիա

ողբ, ողբերգ

ողբերգություն

չափազանցություն
չափածո

պանդխտական

պատմագրություն
պիես

ռեալիզմ
ռեալիստ
ռեալիստական
սիրերգ

սկսնակ
սիյուուքահայ

ողբասացություն
վշտակրություն (տաղեր)
տխրություն (երգեր)
եղերգ
եղերգություն
եղերերգական խաղարկություն
տրագեդիա
հիպերբոլ(ա)
բանաստեղծական
ոտանավոր (ած.)
չափաբանական
չափաբերական
չափական
չափավոր
տաղաչափական
տաղաչափյալ
ղարիպական (երգեր)
պանդխտային
պանդխտի
պանդուխտի
պատմական գրվածք
թատերախաղ
թատերագրություն
թատերակ գրվածք
թատերական գործ
թատերական երկասիրություն
թատերական քերթված
թատերգ
թատերգություն
իրապաշտություն
իրապաշտ
իրապաշտական
սիրահարական երգեր
սիրային երգեր
սիրապատում վիպասանություն
սիրո երգեր
սկզբնակ
եվրոպական հայ (մատենագրու-
թյուն)

վեպ	վիպագործություն
	վիպական քերթված
	վիպասանական գիրք
	վիպասանություն
	անալիզ
վերլուծություն	վերլուծում
վերնագիր, խորագիր	անուն
	հորջորջում
	մակագիր
	մակագրություն
վերջաբան	ելք
	լուծում
	վախճան
	ֆինալ
վիճակախաղ	վիճակ
վիպագրություն	վիպական գրականություն
	վիպասանական բանաստեղծու- թյուն
	վիպասանություն
	վիպագիր
	վիպագրող
	«վիպասան լինելը, վիպագրու- թյամբ զբաղվելը» իմաստով
	կին(-)գրող
	կին վիպասան
	հեղինակուհի
	վիպագրողուհի
տաղ	երգ
	խաղ
	խաղերգ
	տաղերգ
	մետրիկա
տաղաչափություն	թվականություն
տաղաչափություն	չափականություն
տարբերակ	վարիանտ
	փոփոխակ
տրամաբանական	լոգիկական
տրամաբանություն	լոգիկա
փոփ	ժամանակ(ներ)

քնարերգու

քնարերգություն

քննադատ

օրհներգ

օրորոցային երգեր

միջոց

շրջան

պերիոդ

լիրիկ

քնարական բանաստեղծ

քնարերգակ

քնարերգու բանաստեղծ

քնարական բանաստեղծություն

քնարերգական բանաստեղծու-
թյուն

լիրիկա

մատենախոս

կրիտիկոս

օրհնանք

օրհնություն

օրորներ

օրորոցի երգեր

Այս համառոտ ցանկից ականառու է դառնում, թե զարգացման ինչ-
պիսի ճանապարհ են անցել գրականագիտական ժամանակակից տեր-
մինները և, թե ինչպես համընդհանուր գործածական բառերից ու ար-
տահայտություններից շատերը տերմինացվել են ու աստիճանաբար կա-
յունանալով ամրացվել որոշակի հասկացությունների:

Առայժմ գրականության մեջ, մանավանդ բանավոր խոսքում, առկա
են զուգաբանություններ, սակայն, ինչպես ցույց է տալիս պատմու-
թյունը, ժամանակի ընթացքում, աստիճանաբար զուգահեռ ձևերից,
համանիշներից կհաղթի մեկը, կկայունանա լեզվում և կհամապատաս-
խանի որոշակի հասկացության տվյալ տերմինահամակարգում:

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ԱԱ—Ա. Արփիարյան, Պատմություն ԺԹ դարու Թուրքիո հայոց գրականության, Գահիրե,
1943:

ԱՏ—Ա. Տերտերյան, Հայ կլասիկներ, Երևան, 1944:

ԱԲ—Արխանտել, Պոետիկա, Երևան, 1955:

ԳԱ—Երբերի աշխարհ:

Գաթ.—Հ. Գաթրոնյան, Պատմություն մատենագրության հայոց, Վիեննա, 1851:

ԳԲ—Էդ. Զրբաշյան, Հ. Մախչանյան, Գրականագիտական բառարան, Երևան, 1972 և
1980:

ԳԵ—Գ. Ենգիբարյան, Մատենախոսություն, Թիֆլիս, 1909:

ԳԹ—Երական թերթ:

- ԳԺ—Գրական ժանրեր, Երևան, 1973:
- ԳԼ—Գ. Լեոնյան, Երկեր, Երևան, 1963:
- ԳՎ—Գ. Վառնադյան, Հայոց լեզվի ոճարանության ձևնարիկ, Երևան, 1956:
- ԳՏՄ—Գ. Տեր-Միքայել, Հայկական ժԳ—ԺԹ, Վաղարշապատ, 1899:
- ԳՐՏԲ—Լ. Տիմոֆեև և Ն. Վեներով, Գրականագիտական տերմինների համառոտ բառա-
րան, Երևան, 1957:
- ԳՕ—Գ. Օղանյան, Պատմություն հայ լեզվի և բանահյուսության, Մարզվան, 1913:
- ԵԴ—Ե. Դուրյան, Պատմություն հայ մատենագրության ի վաղ ժամանակից մինչև մեր
օրերն, Կ. Պոլիս, 1885:
- ԵՇ—Ե. Շահազիզ, Խորեն արք. Գալֆայան և Նալբանդյանի Աղյմիքը, Թիֆլիս, 1904:
- ԶԲԳ—Ա. Երեմյան, Զահարմահալի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Վիեննա,
1923:
- ԶԶԴ—Գ. Զարբանալյան, Հայկական հին դպրության պատմություն (Դ—ԺԳ դդ.), Վե-
նետիկ, 1897:
- ԶԶՄ—Գ. Զարբանալյան, Պատմություն հայերեն դպրությանց, Ա. Հին մատենագրու-
թյուն, Վենետիկ, 1865:
- ԶՆՄ—Գ. Զարբանալյան, Պատմություն հայերեն դպրության, Բ, Նոր մատենագրու-
թյուն, Վենետիկ, 1878:
- ԷԶ—Էդ. Զրբալյան, Գրականության տեսություն, Երևան, 1962, 1967, 1972, 1980:
- ԺԳԶ—Ժամանակակից գրականության հարցեր, Երևան, 1963:
- ԺԹ—Ժ. Ա. Փալանքալյան, Ժանրերը սովետահայ գրականության ձևավորման շրջանում,
Երևան, 1974:
- ԿԵ—Ռուսահայոց գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Վենետիկ, 1828 և 1904:
- ԼՄ—Լ. Մանկելյան, Ռուսահայ գրականության պատմություն, Ա—Գ, Ալեքսանդրապոլ,
1909—1910, Դ, Թիֆլիս, 1911 և Ա—Բ, Թիֆլիս, 1913, XIX դ., մասն 3, 1917:
- ԽԱԶ—Խ. Աբովյան, Գրական-բանասիրական հետազոտություններ, Գիրք երրորդ, Երևան,
1948:
- ԽԱԽԲ—Բ. Խալաթյանց, Հայ ժողովրդական դուցազնական վեպը հանդերձ քննադա-
տություն, Վիեննա, 1903:
- ՀԱ—Հ. Անադյան, Պատմություն հայոց նոր գրականության, Վաղարշապատ, 1906:
- ՀԲ—Էդուարդ Հյուսմյուզյան, Առձեռն բանաստեղծություն, Վենետիկ, 1839:
- ՀԴԻց.—Ե. Հյուսմյուզյան, Առձեռն դիցաբանություն կամ Առասպելախառն վէպից զդից և
զգիցազանց, Վենետիկ, 1840:
- ՀԶ—«Հայրենիքի ձայն»:
- ՀՃար.—Է. Հյուսմյուզ, Առձեռն ճարտասանություն, Վենետիկ, 1856:
- ՀԵԳՊ—Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. 1, 2, Երևան, 1962, հ. 3, 1964, հ. 4,
1972, հ. 5, 1979:
- ՄԱ—Մ. Արեղյան, Երկեր, Ա—Ե, Երևան, 1966—1971:
- ՄԱՏ—Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն (մետրիկա), Երևան, 1933:
- ՄԷ—Մ. Էմին, Վէպի հնույն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850:
- ՄԷԵ—Մ. Էմինի երկասիրությունները, Մոսկվա, 1898:
- ՄԵԳՊ—Մ. Խորենացի, Նախագիրքություն հոեոորական ասացելալ Գիրք Պիտուրից, Վենե-
տիկ, 1796:
- ՄԽՊ—Մ. Խորենացի, Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1913:
- ՄՆ—Մ. Նալբանդյան, Ընտիր Երկեր, Երևան, 1953:
- Չալս.—Գ. Չալստյան, Մտքեր, խոհեր, դեմքեր, Թիֆլիս, 1914:

- ՍՀԳՊ—Սովետահայ գրականության պատմություն, հ. 1 (1917—1941), Երևան, 1961 և հ. 2 (1941—1964), 1965:
- Մն—Ս. Նազարյանի երկերը, հ. 1, Թիֆլիս, 1913:
- ՍՊ—Ս. Պալատանյան, Պատմություն հայոց գրականության, հ. 1, Բանավոր գրականություն, Թիֆլիս, 1865:
- Սուրխաթ.—Սուրխարյան, Հայ գրականություն, հ. 2, Երևան, 1926:
- ՎՎ—Վ. Տեր-Մինասյան, Անգիր դպրություն և առակը, Կ. Պոլիս, 1893:
- ՎՓ—Վ. Փափազյան, Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910:
- Ցև—Ց. Խանգաղյան, Հոգվածների ժողովածու, Երևան, 1963:
- ՔՀայ—Մ. Մխանադյան, Քնար հայկական, Ս. Պետերբուրգ, 1868:

Ծ Ա Ն Ո Ւ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- 1 Առայժմ հրատարակված են Казанчян Л. О., Системно-структурный анализ армянских лингвистических терминов, Ереван, 1975 (*Քնկնածուական դիսերտացիայի ավտոռեֆերատ*): Լ. Հ. Ղազմենյան, Հայերեն լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, Լեզվի և ոճի հարցեր, հ. IV, Երևան, 1977, էջ 200—335: Է. Բ. Աղայան, Տերմինադիտություն, Երևան, 1978, Բ. Ա. Իշխանյան, Ակնարկ հայերենի տերմինադիտության, Երևան, 1981:
- 2 ՀՍՍՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում (հեղինակ՝ Լիզա Պետրոսյան) կազմվել է այդպիսի տերմինարանի նախագիծ, որը տակավին չի հրատարակված:
- 3 «Հայ գրականագիտական, ոճագիտական և տաղաչափական տերմիններ» ասելու փոխարեն համառոտության համար այսուհետև կգործածենք միայն գրականագիտական բառը՝ ընդհանուր իմաստով:
- 4 Փակագծերում նշվում են Արխատտուի «Պոետիկա», Երևան, 1955 թ. էջերը: Այսուհետև՝ փակագծված թիվը նշում է աշխատության էջը, որի մասին խոսվում է տեքստում:
- 5 Նրա կարծիքով, կոմեդիան առաջացել է այն բանից, որ դերասանները սովորաբար թափառում էին կոմաներում (քաղաքը շրջապատող բնակավայրերն այդպես էին կոչվում Պոնպոնեսի բնակիչները, իսկ աթենացիները՝ դեմոսներ):
- 6 Ա.Բխատտուի, Պոետիկա, Երևան, 1955, էջ 156:
- 7 Սբրոյ քերթողհօր մերոյ Մովսէս Խորենացայ նախակրթութիւն հոետորական ասացեալ Դիրք Պիտոյից, Վենետիկ, 1796:
- 8 Տե՛ս Գ. Զաճուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V—XV դդ.), Երևան, 1954, էջ 31—41, Գ. Բ. Զաճուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII—XIX դդ.), Երևան, 1974: Է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1958, էջ 74—80, Ա. Մուրադյան, Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971:
- 9 Տե՛ս Ա. Մուրադյան, Նույն տեղում, էջ 156—162:
- 10 Տե՛ս Благой Д. Д., Необходимо упорядочить литературоведческую терминологию, Известия АН СССР, отд. лит. и яз., 1961. т. XX, вып. 3, էջ 199—206: Ռուս գրականագիտական տերմինաբանության և բառարանների մասին

հանգամանորեն տե՛ս Ս. Մ. Բերկով, Очерк развития русской литературоведческой терминологии до начала XIX в., Известия АН СССР, отд. линг. и яз., 1964, т. XXIII, вып. 3, էջ 238—247:

- 11 Տե՛ս Լ. Պետրոսյան, Գրականագիտական տերմինների համառոտ բառարանը, Սովետական գրականություն, 1959, № 3, էջ 143—147:
- 12 Էդուարդ Հյուսմյուզյան, Առձեռն բանաստեղծություն, Վենետիկ, 1839:
- 13 Էդուարդ Հյուսմյուզյան, Առձեռն ճարտասանություն, Վենետիկ, 1856:
- 14 Էդուարդ Հյուսմյուզյան, Առձեռն դիցաբանություն կամ առասպելախառն վեպի գրքի և զգրեցազանց, Վենետիկ, 1840:
- 15 Զ. Ճաղարեղյան, Բանահյուսության տեսություն, Թիֆլիս, 1894, էջ 12:
- 16 Վերաբենա Չալոբյան, Քերականություն հայկազեն լեզուի, աշխատասիրելու և Արսեն Կ. Այսենյան, Վիեննա, 1855:
- 17 Հանգամանորեն տե՛ս Սարգիս Հաբոսյունյան, Մանուկ Աբեղյան, Կյանքն ու գործը, Երևան, 1970:
- 18 Զ. Գաբրելյան, Պատմություն մատենագրության Հայոց, Վիեննա, 1831:
- 19 Ստ. Պալասանյան, Պատմություն հայոց գրականության, հ. 1, Թիֆլիզ, 1865, էջ 7:
- 20 Հարկանցի հայնցվածք (ռուսերեն беглый взгляд) այժմ թարգմանվում է՝ «Թուցիկ ակնարկ», «Թուցիկ հայացք», իսկ «ծրագիր» (обозрение) այժմ՝ «տեսություն»:
- 21 Տե՛ս Ստ. Նազարյանի երկերը, հ. 1, Թիֆլիս, 1913, էջ 223—236:
- 22 Գ. Զարբանալյան, Պատմություն հայերեն գրությունից, հ. Ա, Հին մատենագրություն, Վենետիկ, 1865, Հառաչարան:
- 23 Տե՛ս Ա. Արփիարյան, Պատմություն ժԹ գրուր Թուրքիո Հայոց գրականության, Գահիրե, 1943, էջ 30:
- 24 Բ. Խալարյանց, Հայ ժողովրդական դյուցազնական վեպը, Վիեննա, 1903:
- 25 Լեռ, Ռուսահայոց գրականությունը, Վենետիկ, 1928, էջ 15: Նույնի առաջին հրատարակությունը, Վենետիկ, 1904:
- 26 Զ. Անադյան, Պատմություն հայոց նոր գրականության, Վաղարշապատ, 1906, էջ 3:
- 27 Զ. Անադյան, Նշվ. աշխ., էջ 41:
- 28 Գ. Նեգիբարյան, Մատենախոսություն, Թիֆլիս, 1909:
- 29 Լ. Մանվելյան, Ռուսահայ գրականության պատմություն, Ա. Ալեքսանդրապոլ, 1909, էջ 3:
- 30 Վ. Փափազյան, Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1910:
- 31 Գրականագիտական տերմինների բառակազմական միջոցները հանգամանորեն կենսականացվեն բառակազմական վերլուծության բաժնում և կազապարները քննելու: 32 Նշենք, որ գրական տերմինների գրային տարբերակները գլխավորապես օտար փոխառություններին են վերաբերում:
- 33 Դրանց տարբերակ կոչվելու նույնիսկ սխալ է, քանի որ դրանք ոչ թե դուզահեռ ձևեր են, բառեր, այլ նույն տերմինի տարբեր գրությունը:
- 34 Ռուբայաթ հոգնակի նշանակություն ունի, սակայն որոշ հեղինակներ գործածում են եզակի նշանակությամբ, օրինակ՝ «Երգում էին իրենց դուրսական առաքյալները սիրո կրակով կրակված» (Ավ. Իսախանյան, Երկեր, 1951, 3, էջ 180, նաև «Գիտություն և տեխնիկա», 1977, 11, էջ 24):
- 35 Որոշ դեպքերում գրություն տարբերությունները ստանում են բառային նոր ի-

Մաստ, ինչպես դառնված ձեռք բերականական տերմինային կապակցության բաղադրիչ է, օրինակ՝ դերբայական դառնված, իսկ ոճագիտության մեջ գործածվում է դառնվածք:

36 Թարգմանական և քարգմանչական, քատերգակ և քատերգակ, քատերգություն և քատերգություն զուգարանությունները առաջանում են նույն արմատով կազմված տարբեր բառերի ածանցումից, ինչպես՝ թարգմանականը՝ թարգմանել-ից, թարգմանչականը՝ թարգմանիչ-ից և այլն:

37 Օրինականների մեջ տրվում են նաև նախածանց ունեցող վերջածանցավոր տերմինները:

38 Տե՛ս Լ. Հ. Ղազանչյան, Հայերեն լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, Լեզվի և ուրի հարցեր, հ. IV, Երևան, 1977, էջ 299:

ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱՆՇՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱԶՄԻՄԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա Ռ Զ Ա Ր Ա Ն

Տերմինաբանության հարցերի լուծումն ու մշակումը նպաստում են լեզվի բառային համակարգի կանոնավորմանը: Եթե որևէ լեզվի գիտական տերմինաբանություն մշակված չէ, ապա խոսք չի կարող լինել այդ լեզվի դարգացածության մասին: Բացի այդ, թեև յուրաքանչյուր լեզվի տերմինաբանություն զարգանում է առանձին, մշակվում ու կատարելագործվում է այդ լեզվի ներքին օրենքներով, բայց դրանք կատարվում են՝ հաշվի առնելով համաշխարհային գիտական միտքը, դրան համապատասխանելու անհրաժեշտությունը:

Տերմինաբանության մշակումն ու կարգավորումն ամենից առաջ սկսվում են զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինների միօրինակացմամբ: Կարևոր են նաև տերմինային համանունության և բաղմիմաստության այն ձևերի մշակումն ու կատարելագործումը տերմինահամակարգերում, որոնք կկանխեն խառնաշփոթությունը և ավելորդ կրկնությունները:

Վերջին ժամանակներս որոշ մտավորականներ, հատկապես խոսքի մշակույթի, տերմինաբանության և թարգմանական հարցերով հետաքրքրվող մասնագետներ մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում հայերենի մաքրության, տերմինաբանության հարցերի մշակման ու կարգավորման նկատմամբ: Հիշատակելի է հատկապես 1969, 1971 թթ. «Լրաբեր» հանդեսի մի քանի համարների էջերում հայերենի տերմինաբանության հարցերի շուրջ ծավալված բանավեճը¹, որը վկայում է մեր գիտնականների հոգատարության մասին այդ խնդրի հանդեպ: Իհարկե, հայերենի տերմինաբանության շատ կարևոր հարցերի հիմնական դրույթները, դրանց սկզբունքները տրված են դեռևս 1955 թ. ընդունված որոշումով: 1933 թ. գործում է ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր տերմինաբանական կոմիտեն, որը զգալի աշխատանքներ է կատարում հայերենի տերմինաշինության, տերմինային համակարգերի մշակման, տերմինների միօրինակացման, ինչպես նաև մեր լեզվի քերականական որոշ կանոնների երկվությունները վերացնելու, պարզեցնելու ուղղու-

թյամբ: 1975 թ. կոմիտեն ավելի է ակտիվացրել իր գործունեությունը: 1978 թ. հրատարակվել է «Տերմինաբանական և ուղղադրական տեղեկատու» ժողովածուն, որը բովանդակում է նաև տերմինաշինության և տերմինաբանության նորմավորմանը առնչվող որոշումներ, հատկապես որոշ զուգահեռ գործածություն ունեցող ձևերը միօրինակացնող ցանկեր: Նկատելի է, որ այդ ցանկերում գերազանցապես ներառված են զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինների ազգային և օտար համարժեքներ: Սակայն հայերենում տարբեր գիտությունների տերմինահամակարգում շատ են նաև զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինների այլ տարատեսակներ (տարբերակներ, նույնանիշներ և այլն), որոնց միօրինակացումը ոչ միայն ցանկալի է, այլև անհրաժեշտ:

Տերմինների կարգավորումը, միայն մեկի ընտրությունը և կիրառությունը պետք է պարտադիր լինի բոլորի համար և հնարավորին չափ պետք է խուսափել անհատական տեսակետներից: Իսկ այդ պահանջում է տերմինաբանական կոմիտեի աշխատանքների առավել ակտիվացում, համընդհանուր քննարկումներ, քննարկման արդյունքների հիման վրա ընդունված որոշումներ, պարբերական բյուլետենների հրատարակում, գործնական օգնություն մամուլի և ընդհանրապես հրատարակչության աշխատակիցներին:

Տերմինաբանության հարցերի կարգավորման համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է լեզվաբանների և համապատասխան մասնագետների համագործակցություն: Տերմինագիտությամբ զբաղվող յուրաքանչյուր մասնագետ նախ հաշվի է առնում այն, որ գիտությունը և տեխնիկային պետք է սպասարկել այժմյան մակարդակով, և ցանկացած տերմինահամակարգ պետք է համապատասխանի ժամանակակից գիտական մակարդակին: Այս առումով տերմինաբանությունը մշակվում է համաժամանակյա սկզբունքով: Հաճախ տերմինաբանները զբաղվում են նաև ոչ միայն տերմիններով, այլև անվանակարգային միավորներով, այս առումով ևս հետազոտողին հետաքրքրում են ոչ միայն տերմինները, այլև այն բոլոր լեզվական միջոցները, այն ամենը, ինչ օգնում են տերմինները կանոնավորելուն և մշակելուն: Հաճախ լեզվաբանը գիտության տարբեր բնագավառի մասնագիտական բառապաշարում նրկատում է ավելորդ ոճայնություն: Ինչ խոսք, լեզվաբանը պարտադիր է տերմինի համար, բայց հաճախ այդ «չլեզուք» տերմինի կամ անվանակարգերի կողքին հանդիպում են ժարգոնիզմի, հնաբանության, բարբառայնության, գոեհկաբանության երանգ արտահայտող ձևեր: Եվ ահա տերմինահամակարգերում հանդիպող այս տարատեսակ ոճայնությունը, որը հանդիպում է գիտական լեզվում, տարբերվում է ընդհանուր գործածություն ունեցող բառերի ոճական գունավորումից:

Հայտնի է, որ տերմինաբանությունը դիտվում է և՛ իբրև փակ, և՛ բաց համակարգ: Փակ է, քանի որ ամեն դեպքում, երբ տերմինային համակարգերում ավելանում են նոր բառեր, ապա դրանք տեղի են ունենում մյուս տարրերը փոփոխելու, վերադասավորելու հաշվին, իսկ հին տարրերը նորով փոխարինելը կատարվում է քիչ դեպքերում: Նթե այս դրույթը էական է մեծ քանակությամբ տերմինների համար, ապա ղուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինները (դրանց բոլոր ձևերը՝ տարբերակները, համարժեքները, համանիշները) այս առումով առանձնանում են. դրանք ավելի հաճախ են ենթարկվում գիտակցական միջամբողջության՝ փոփոխության, որը կատարվում է մասնագետների կողմից՝ խիստ անհրաժեշտության դեպքում: Փաստորեն տեղի են ունենում մեկից ավելի տարրեր ունեցող շարքերի տարողության նեղացում կամ նոր անվանումների լայնացումներ: Իհարկե, այդ կատարվում է, հաշվի առնելով տերմինային համակարգերի պարփակվածությունը, նրանց տարրերի փոխադարձ համապատասխանությունները: Ահա թե ինչու նման ձևերի դասդասումը, նրանց ձևական և բովանդակային կողմերը հաշվի առնելը կարևորություն են ստանում: Բացի այդ, լեզվի տերմինային համակարգը քարացած ու անփոփոխ երևույթ չէ, մասնավոր, որ վերջինս ավելի շատ է ենթակա արտաքին միջամտությունների, քան բառապաշարի մնացած բառերը: Տերմինային համակարգերը, մասնագիտական բնագավառի պատկանող բառերն ավելի շատ կարիք ունեն մշակման և կատարելագործման, դրանց կարգավորումը անհնար է առանց անհրաժեշտ բարեփոխությունների. այն, ինչ ճիշտ կարող է լինել մի ժամանակ, որոշ ժամանակահատվածից հետո կարող է համարվել հնաբանություն: Այս առումով հայերենի տերմինաբանությունը առավել ևս պետք է գտնվի թե՛ լեզվաբանների, թե՛ այլ մասնագետների ուշադրության կենտրոնում, դառնա նրանց հոգածության առարկան, որովհետև տերմինաստեղծումը և տերմինակալմությունը մեր լեզվում ընթանում են գիտության զարգացման բուռն ընթացքին ղուգընթաց: Թեև մեր լեզվի տերմինաբանությունը գալիս է դարերի խորքից, բայց մինչև այսօր էլ այն անընդհատ փոփոխվում, համարվում և հարստանում է գիտական նոր հասկացությունների առաջացման և փոփոխման ղուգընթաց: Այստեղից բխում է լեզվաբանների և համապատասխան մասնագետների համատեղ աշխատանքի անհրաժեշտությունը՝ տերմինաբանական և տերմինաստեղծական աշխատանքը բարձր մակարդակի հասցնելու, այն պարզ ու որոշակի, ինչպես նաև կայուն ու միասնական դարձնելու համար:

Տերմինների միօրինակացման և կարգավորման հարցերը կապված են մեծ դժվարությունների հետ: Դրանք հաղթահարելու համար ամենից

առաջ անհրաժեշտ է հաշվի առնել տերմինների հետ կապված տեսական ու գործնական խնդիրների լուծումը, որը բխում է տերմինների համակարգային բնույթը, ինչպես նաև նրանց յուրահատկությունները հաշվի առնելուց: Այս առիթով ակադ. Գ. Բ. Զահուկյանը գրում է. «...Տերմինները, մի կողմից որպես բառեր, մտնում են լեզվի ընդհանուր համակարգի մեջ, և, հետևաբար, պայմանավորվում են տվյալ ազգային լեզվի պատմական տենդենցներով և առանձնահատկություններով. նրանք, մյուս կողմից, մտնում են տերմինային տվյալ մասնակի համակարգի մեջ և պայմանավորվում են տվյալ բնագավառի հասկացությունների փոխադարձ կապով ու տվյալ շրջանում այդ բնագավառի ընդգրկած գիտելիքների շրջանակով: Լեզվի համակարգը, որպես ազգի անդամների հաղորդակցման ընդհանուր միջոց, ձգտում է համազգայնություն: Տերմինային համակարգը, որպես տվյալ բնագավառի գիտելիքների ու հասկացությունների արտահայտություն, ձգտում է համամարդկայնություն»:

Տերմինների միօրինակացման և կարգավորման հարցում պետք է ուշադրություն դարձնել հատկապես հանձնարարելի և ոչ հանձնարարելի ձևերին, ընտրելիս հաշվի առնել ոչ միայն նրանց ուղիղ (բառարանային), այլև թեքվող ձևերի բարեհնչյունությունը, արտասանական առանձնահատկությունները, բառակազմական հնարավորություններն ու ճկունությունը: Այս հանգամանքը հատկապես վերաբերում է համարժեք տերմինների ընտրությանը, առանձնապես նրանց հոլովման ու խոնարհման հնարավորություններին, նրանց երկարության աստիճանին:

Տերմինային մենիմաստությունը մեր օրերի հրատապ հարցերից է: Ինչպես գրել է ակադ. Գ. Սևակը, «Տերմինաբանության միասնականությունը և հաստատուն հասկացությունների համար մենիմաստ տերմինների օգտագործումը համապետական անհրաժեշտություն է, ինչպես և գիտության ու տեխնիկայի վերընթաց շարժման նախադրյալ»:

Տերմինային բազմիմաստությունից և համանունությունից առանձնապես կարգավորման կարիք ունեն ներհամակարգային բազմիմաստությունը և համանունությունը: Դրանց առաջացումը հաճախ կապվում է թարգմանության ժամանակ տերմինների համակարգային կապերը հաշվի չառնելու հետ: Տերմինի հաճախ անհարկի, ոչ միասնական թարգմանությունը հասցնում են այն բանին, որ նույն տերմինահամակարգերում տարբեր հասկացությունների համապատասխան տերմինները թարգմանվում են միևնույն հնչյունակազմ ունեցող տերմիններով, ստեղծում ավելորդ համանուններ մեկ տերմինահամակարգի սահմանում, առաջացնում խառնաշփոթություն, օրինակ՝ փաստաթղթավարության մեջ հաճախ կիրառվում են հետևյալ համանունները, որոնք կարիք

ունեն կանոնավորման և վերանվանման. **проект**—**նուրվագիծ** (**պրոսպեկտ**), **схема**—**նուրվագիծ** (**սխեմա**), **абрис**—**նուրվագիծ** (**ուրվանկար**), **эскиз**—**նուրվագիծ** (**էսքիզ**)։ Կամ **ноты**երենի **контраст**, **антитеза**, **оппозиция**, **противопоставление** տարրեր տերմինները հայերեն հաճախ տրվում են մեկ տերմինով՝ հակադրություն։ Վերջինս իր տարողությամբ դառնում է բազմիմաստ տերմին, որն իր մեջ բովանդակում է մի շարք իմաստներ, որոնք կիրառվում են միեւնույն գիտության համակարգում (լեզվաբանություն), բայց համապատասխանում են տարբեր հասկացությունների և դրանով իսկ հակասում մեկ տերմին՝ մեկ հասկացություն սկզբունքին։ Նման տերմինների կարգավորումը կըհեշտացնի փոխըմբռնումը և գործնական աշխատանքում չի ստեղծի ավելորդ խառնաշփոթություն։ Այդպիսի օրինակները շատ են գիտության տարբեր բնագավառներում։ Ահա թե ինչու տերմինային համակարգերում ավելի շատ, քան բառային կադմին պատկանող այլ շերտերում, կարիք է զգացվում լեզվաբանների կամ համապատասխան մասնագետների ակտիվ միջամտության։ Նման միջամտությունը, բընականաբար, կարող է դրական արդյունք տալ միայն այն դեպքում, եթե տերմինների միասնականացման և միօրինակացման համապատասխան սկզբունքները խնամքով մշակվեն ու կիրառվեն, հաշվի առնվեն տերմինային տարբեր համակարգերի պատկանող լեզվական գործոնները, նրանց պատճառաբանվածությունը, յուրաքանչյուր լեզվում նրանց արտահայտման եղանակները և բառակազմական յուրահատկությունները։

ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱՆՇՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱՆՇՈՒԹՅԱՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Թեև սովետական և արտասահմանյան լեզվաբանական գրականության մեջ բավական նյութ կա տերմինաբանության հարցերի վերաբերյալ, սակայն տերմինային բառապաշարի ուսումնասիրության սկզբունքների մշակումը դեռևս չի կարելի վերջնականապես լուծված համարել։ Այս բնագավառում եղած հետազոտությունները հիմնականում կատարված են այն մոտեցմամբ, որ տերմինաբանությունը դիտվում է որպես համընդհանուր գրական լեզվի մի ենթահամակարգ, որը ենթարկվում է լեզվի բառաիմաստային և քերականական հիմնական օրենքներին, բայց և որոշ իմաստով առանձնանում է նրանից այնպիսի հատկանիշներով, որոնք ընդհանուր են սոսկ տերմինաբանության համար և հնարավորություն են տալիս այն դիտելու իբրև մի առանձին

ենթահամակարգ: Եվ իրոք, յուրաքանչյուր գիտության տերմինների ամբողջությունը կազմում է տվյալ գիտության տերմինաբանությունը, և յուրաքանչյուր տերմինահամակարգ ունի իր մասնագիտական հասկացությունների համապատասխան անվանումները: Բայց տվյալ, մասնավոր գիտության տերմինաբանությունը կազմելով հանդերձ, դրանք կազմում են նաև լեզվի բառապաշարի բաղկացուցիչ, քանակային առումով՝ մինչև իսկ՝ գերակշիռ մասը և շեն կարող հանդես գալ առանձին, մեկուսացված ձևով: Դրան էլ ավելացրած այն, որ ներկայումս՝ գիտությունների հարաճուն զարգացման արդի փուլում, անընդհատ առաջանում են նորանոր գիտություններ (հատկապես նոր գիտաճյուղերի վերամիավորում կամ տարանջատում), որոնց բառապաշարի ուսումնասիրությունը թե՛ առանձին վերցրած, թե՛ ընդհանուր բառապաշարի համակարգում անհրաժեշտ է դառնում (հատկապես տերմինակազմության կաղապարները, տերմինաբանության հարստացման աղբյուրները, իմաստային առանձնահատկությունները և այլն):

Թեև յուրաքանչյուր գիտության բնագավառում հաճախ են կիրառվում «տերմին», «տերմինաբանություն» բառերը, բայց տերմինի էությունը, նրա ըմբռնումը հաճախ տարբերվում են լեզվաբանական աշխատություններում: Քանի որ նշված հարցերը ընդհանրապես սովետական, մասնավորապես նաև հայ լեզվաբանական գրականության մեջ ուսումնասիրվել են⁴, ապա այստեղ կրկնություններից խուսափելու համար մանրամասնորեն շենք անդրադառնում դրանց:

Անհրաժեշտ ենք համարում միայն նշել, որ սույն աշխատանքը գրելիս մենք առաջնորդվել ենք առավել համընդհանուր ճանաչում գտած այն սկզբունքով, որ տերմին կարելի է համարել որոշակի մասնագիտական շրջանակներում գործածություն ունեցող այն բառերը և բառակապակցությունները, որոնք գիտական կամ գիտատեխնիկական հասկացությունների անվանումներ են և ունեն իրենց սահմանումները: Այս ըմբռնումը, ինչպես տեսնում ենք, վերաբերում է ոչ միայն բառ-տերմիններին, այլև տերմինային կապակցություններին: Ուրեմն տերմին-բառը կամ բառակապակցությունը, գիտության և տեխնիկայի որևէ բնագավառի համակարգի համապատասխան հասկացության հնչյունական նշանն է: Ներկայումս տերմինի նման ըմբռնումը ընդունում են նաև շատ լեզվաբաններ⁵: Տերմինին ներկայացվող պահանջներից ամենից էականները, ինչպես գտնում են շատերը, հետևյալներն են.

1. միանշանակության անհրաժեշտություն և համանշտության բացակայություն մեկ տերմինահամակարգի սահմանում.

2. ճշգրտություն.

3. համակարգայնություն, այսինքն՝ տերմինների փոխադարձ կապ տերմինահամակարգում.

4. ճիշտ կողմնորոշում տերմինահամակարգի առարկայի նկատմամբ.

5. ածանցման ենթարկվելը, հարմար լինելը.

6. լեզվի բառակազմական հնարավորություններին ենթարկվելը.

7. կարճություն.

8. հուզական և արտահայտչական երանգների բացակայություն⁶:

Սակայն նշված հատկանիշները, որոնք, իհարկե, կարևոր են տերմինի համար, որոշ դեպքերում կարող են ունենալ նաև ոչ տերմինները, ոչ մասնագիտական բնագավառներին պատկանող բառերը: Տերմինային բառապաշարի և համընդհանուր գրական լեզվի բառապաշարի քննության մեթոդների համընդհանրությունից անհրաժեշտաբար բխում է այդ երկու տարբեր երևույթների, ինչպես նաև բառի և տերմինի ավելի հստակ և պարզ սահմանադատման անհրաժեշտությունը: Այս տեսակետից պետք է հաշվի առնել որոշ հատկանիշներ: Համանիշ տերմինների կամ զուգահեռ գործածություն ունեցող ձևերի առկայությունը տերմինահամակարգերում հակասում է տերմինի համար անհրաժեշտ հատկանիշներից մեկին՝ արտահայտության և բովանդակության պլանների միանշանակությանը: Տերմինին ներկայացվող առաջին պահանջը՝ միանշանակության անհրաժեշտություն և համանշտության բացակայություն մեկ տերմինահամակարգում, իրոք շատ կարևոր է տերմինի համար, թեև հակառակ երևույթը հաճախ է հանդիպում գրեթե բոլոր տերմինահամակարգերում և շատ դեպքերում խանգարում է մասնագիտական փոխըմբռնմանը: Ահա թե ինչու տերմինաբանության հարցերին նվիրված շատ աշխատություններում սովորաբար վեր են հանվում ուսումնասիրվող բնագավառի հասկացությունները ու դրանց համապատասխան տերմինները, դիտվում դրանք իբրև բառապաշարի բաղկացուցիչ տարրեր: Այս դեպքում նման աշխատություններին բուն նպատակը տերմինների կառուցման համակարգի քննությունն է: Պատահական չէ, որ Դ. Ս. Լոտեն իր «Գիտատեխնիկական տերմինաբանության կառուցման հիմունքները» աշխատության մեջ անդրադառնում է տերմինային համանշտության և բազմիմաստության հարցերին, միաժամանակ նշում, որ տերմինների համար պարտադիր պետք է լինեն որոշ հատկանիշներ, հատկապես՝ մենիմաստություն, կոնկրետություն, կարճություն, հստակություն, հասկանալիություն⁷ և այլն: Այս հարցերը առավել ևս հրատապ են դառնում մեր օրերում: Հատկապես պետք է նշել այն երևույթը, երբ տարբեր բնագավառների պատկանող շատ կարևոր հասկացություններ չունեն իրենց

որողակի սահմանումը և հաճախ համապատասխան բառարաններում տրվում է դրանց մոտավոր բացատրությունը: Մինչդեռ տերմինը, ի տարբերություն սովորական բառի կամ բառակապակցության, պետք է ունենա իր ճշգրիտ ու հստակ սահմանումը:

Այս ուսումնասիրության մեջ հիմք է ընդունված այն դրույթը, որ տերմինային բառապաշարը գտնվում է համընդհանուր գրական լեզվի սահմաններում: Նման ելակետից կատարված ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա մի կողմից համընդհանուր գրական լեզվի որոշ պարտադիր օրենքներ տարածել նաև տերմինաբանության վրա, մյուս կողմից՝ դիտել նրա անկախ զարգացումը, մշակման անհրաժեշտությունը, որոնք միաժամանակ կնպաստեն նաև համընդհանուր գրական լեզվի նորմավորմանը:

Հայտնի է, որ ամեն մի գիտության մասնագիտական բառապաշարում կարելի է գտնել մեծ քանակությամբ բառեր, որոնք առարկաների, իրերի, արտադրության մեջ գործածվող զանազան գործիքների անվանումներ են: Դրանք տարբեր տերմինահամակարգերում ունեն իրենց ուրույն տեղը և կազմում են տերմինային բառապաշարի բաղկացուցիչ մասը: Օրինակ՝ բժշկության բնագավառում կիրառվող բժշկական բազմաթիվ գործիքների, կազմախոսական անվանումները, լեզվաբանության մեջ առանձին լեզուների, բուսաբանության մեջ բույսերի զանազան անվանումները, դեղագործության հազարավոր դեղերի անվանումները և այլն: Այս ամենը ներկայացնում է տվյալ մասնագիտությունների անվանակարգությունը, առանց որի չի կարելի պատկերացնել տերմինաբանությունը: Դրանք մի կողմից լրացնում են տվյալ բնագավառի տերմինաբանությունը, մյուս կողմից՝ տարբերվում դրանից: Սակայն հարցի ուսումնասիրությունը որոշ չափով դժվարանում է այն իմաստով, որ լեզվաբանական գրականության մեջ առ այսօր չկա վերջնական կարծիք անվանակարգերի և տերմինների մասին: Շատ լեզվաբաններ գիտական լեզվի համակարգում առանձնացնում են տերմինաբանությունը և անվանակարգերը⁵, իսկ ոմանք էլ անհրաժեշտ չեն համարում դրանց սահմանադատումը⁶: Սակայն, ինչպես էլ մոտենալու լինենք խնդրին, չպետք է անտեսենք այն հանգամանքը, որ տերմինաբանությունը հասկացությունների համակարգ է, անվանակարգը՝ սոսկ անվանումների: Վերջինս տեսական մտքի հետ կապ ունի միայն հարաբերականորեն: Ոմանք անվանակարգերին են հատկացնում նաև հատուկ անունները, օրինակ՝ աշխարհագրության մեջ մեծ քանակությամբ տեղանունները (ծովերի, լճերի, աշխարհամասերի, գետերի, քաղաքների և այլն), արտադրության մեջ թողարկվող ապրանքների, առևտրում լայն գործածություն ունեցող խմիչքների և դրանց տեսակ-

ների զանազան անվանումները, աստղագիտության բնագավառում աստղերի և աստղային համաստեղությունների, մոլորակների անվանումները և այլն: Ինչպես հատուկ անուններին, այնպես էլ անվանակարգային նշաններին բնորոշ է գործառության ընդհանրությունը: Անվանակարգը չպետք է դասել տերմինների շարքը, «քանի որ դրանք հանդես չեն գալիս հասկացության բնորոշման դերով»¹⁰: Տերմինաբանությանը հատուկ է խիստ տրամաբանական իմաստավորման սկզբունքը, իսկ անվանակարգին՝ ավելի շատ ցածր վերացարկման հատկանիշը: Տերմինաբանությունն ունի կուռ համակարգայնություն, որը բնորոշ է անվանակարգերին: Ինչպես գտնում է պրոֆ. էդ. Ադայանը, անվանակարգության մեջ մտնող բառերի և տերմինների տարբերությունն այն է, որ «Տերմինները... արտահայտում են ճշգրտորեն սահմանելի հասկացություններ, մինչդեռ անունները միայն անվանում են առարկաները, նրանց տեսակները, ենթատեսակները, գործընթացները, հատկանիշները և այլն, և սահմանելի հասկացություններ չեն արտահայտում, իսկ հատուկ անունները նույնիսկ առհասարակ իմաստ չեն արտահայտում»¹¹:

Եթե տերմինի դեպքում մենք ավելի շատ գործ ունենք միմյանցով պայմանավորված հասկացությունների հետ, ապա անվանակարգի դեպքում՝ սոսկ նրանց անվանումների հետ՝ առանց ոչ այնքան լավ արտահայտված փոխադարձ կապերի պայմանավորվածության: Սակայն այս չպետք է հասկանալ բացարձակորեն: Ընդհանրապես, չի կարելի տերմինաբանության և անվանակարգերի միջև խստիվ սահմանազատման գիծ անցկացնել: Հնարավոր է, որ որոշ դեպքերում տերմինային և անվանակարգային համակարգերը հարաբերակցվեն, հանդես բերեն փոխկապակցության տարրեր: Օրինակ՝ բուսաբանության, կենդանաբանության մեջ կան դասերի, ցեղերի, տեսակների անվանումներ, որոնք համապատասխանում են սահմանելի հասկացությունների, հետևապես տերմին են, իսկ դրանց տեսակների և ենթատեսակների մեջ մտնող անվանումները չեն համապատասխանում սահմանելի հասկացությունների, ուրեմն, չի կարելի դրանք տերմին համարել: Քանակային հարաբերությամբ տարբեր գիտություններում դրանք տարբեր են: Օրինակ՝ լեզվաբանական տերմինաբանության մեջ տեսական տերմիններն ավելի շատ են, քան անվանակարգային նշանները, իսկ բուսաբանության, կենդանաբանության, աշխարհագրության և բժշկության մեջ՝ հակառակը¹²: Այս առանձնահատկությունն արտահայտվում է նաև զուգահեռ գործածություն ունեցող անվանակարգային միավորների քանակային շատությանը:

Հայերենի բառային և քերականական համանիշները մանրամասն քննության են ենթարկվել: Դրանց վերաբերյալ գրվել են ինչպես մենագրական ուսումնասիրություններ, այնպես էլ առանձին հոդվածներ¹³: Իսկ հայերենի համանիշ տերմինները քննվել են միայն մասնակիորեն, այնքանով, որքանով դրանք դիտվել են որպես համանիշների շարքեր¹⁴: Սակայն դրանց հետ կապվում են մի շարք կարևոր հարցեր, որոնց ավելի մանրամասն լուսաբանումը կարևոր կլինի թե՛ ընդհանրապես տերմինային համանշտության ըմբռնման և թե՛, մասնավորապես, հայերենի համանիշ տերմինների, դրանց հարակից հասկացությունների սահմանադատման և համակողմանի ուսումնասիրության համար: Քանի որ բառային համանշտության և դրա էության ըմբռնման հետ կապված տեսական շատ հարցեր քննության են առնվել Ա. Մ. Սուբխասյանի հիշյալ աշխատության մեջ, ուստի մենք դրանց կանդորդառնա՞նք ոչ հանգամանորեն: Համանշտության երևույթն ավելի շատ կքննենք այն շափով, որքանով այն վերաբերում է տերմիններին, ընդհանրապես մասնագիտական բառապաշարին:

Հայտնի է, որ լեզվաբանական գրականության մեջ առ այսօր չկա միասնական կարծիք բառերի համանշտության ըմբռնման և նրանց սահմանման վերաբերյալ: Դեռևս վաղ ժամանակներից համանիշ են համարվել այն բառերը, որոնք ունեն տարբեր արտասանություն, բայց ցույց են տալիս միևնույն հասկացություն: Ինչպես երևում է այս սեղմ բնորոշումից, բառի իմաստը նույնացվել է նրա առարկայական բովանդակության հետ: Սակայն գիտությունների բոլոր դարգացումը և այս հարցի ավելի հետևողական ուսումնասիրությունները փոխել են մարդկանց պատկերացումները բառի իմաստի և նրա առարկայական բովանդակության վերաբերյալ: Տեղին է հիշատակել Սոսյուրի հետևյալ միտքը, թե շատ մարդկանց համար լեզուն իր հիմնական բովանդակությամբ անվանակարգային է, այսինքն՝ տերմինների թվարկում է, որը համապատասխանում է նույնչափ քանակի իրերի: Սակայն նման պատկերացումը, ինչպես գտնում է Սոսյուրը, կարող է քննադատության ենթարկվել մի շարք կողմերից¹⁵:

Այժմ, թեև մասամբ, ճշտված են բառի իմաստների, հասկացության, առարկայական բովանդակության և դրանց փոխադարձ կապերի հետ առնչվող հարցերը, այնուամենայնիվ, բառային համանշտությունը շարունակում է տեղիք տալ վեճերի և տարակարծությունների: Ներկայումս որոշ լեզվաբաններ համանիշ են համարում միայն իմաստա-

յին նույնութուն, ուրիշները՝ մոտիկութուն ունեցող բառերը, իսկ լեզվաբանների մի այլ խումբ այդ երկու հատկանիշը համասարապես էական է համարում համանշտության համար, այսինքն՝ համանիշ են համարում թե՛ նույն, թե՛ մոտ իմաստ ունեցող բառերը: Ինչպես կտեսնենք հետո, այս հատկանիշներն ամբողջովին չեն տարածվում զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինների վրա: Այս առումով էլ հենց զգացվում է այս հարցերի ավելի մանրամասն լուսաբանման և նման տերմինների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Ամենից առաջ համանիշների միջև եղած գործառական կապերի սահմանազատումն արդարացվում է լեզվի համընդհանուր բառապաշարի համակարգում, որտեղ համանշտությունը դիտվում է իբրև լեզվի արտահայտչական և կիրառական հարստություն, որը հնարավորություն է տալիս արտահայտելու ամենաբազմազան նրբություններ և իմաստային երանգներ: Ինչ խոսք, տերմինային զուգաձևերը չեն կատարում նույն դերը, հետևապես այդտեղից բխում է նաև տերմինահամակարգերի կարգավորման անհրաժեշտություն, որն ամենից առաջ սկսվում է այդ զուգաձևերի վերացումով:

Քանի որ, ինչպես նշեցինք, համանշտության պրոբլեմը վերջնականապես վճռված չէ և հաճախ կարելի է հանդիպել այս հարցին նվիրված տարբեր մեկնաբանությունների, ապա այստեղ ուզում ենք հիշատակել տղանձնապես այն մեկնաբանության մասին, որ տրվում է, հենվելով բառի իմաստների գործառական հատկանիշների վրա¹⁶: Ըստ այս մեկնաբանության համանշտությունը հատուկ է յուրաքանչյուր նշանային համակարգի, հատկապես լեզվին, տրամաբանությանը և մաթեմատիկային, որտեղ այն հանդես է գալիս խիստ որոշակի նշանակությամբ: Հայտնի է, որ նշանների փոխադարձ փոխադրման լուրջությունը համարվում է համանշտության էական հատկանիշներից: Շեթե երկու անուններ համանիշներ են (բոլոր հարաբերություններում ունեն նույն բովանդակությունը), ապա միշտ կարելի է մեկը փոխարինել մյուսով, առանց փոփոխության ենթարկելու ամբողջության բովանդակությունը¹⁷: Ոմանք այս կարևոր հատկանիշին ավելացնում են նաև ճշգրտման հատկանիշը, այսպես. գերմանացի հայտնի տրամաբան և մաթեմատիկոս Ֆրեգեի կարծիքով պետք է տարբերել իմաստ և նշանակություն հասկացությունները: Անունները, լինեն դրանք բառ, բառակապակցություններ, արտահայտում են իմաստներ և ցույց են տալիս առարկա (նշանակություն): Ըստ նրա, Գիշերային աստղ և Վաղորդյան աստղ հասկացություններն ունեն նույն նշանակությունը (Վեներա մոլորակը), բայց այդ նշանակության արտահայտման համար գործադրում են այլ եղանակներ, հետևապես նաև՝ տարբեր իմաստներ: Այս էլ հենց համարում է

ճշգրտման հատկանիշ, որը հանդես է գալիս փոխադարձ փոխարինելիության հատկանիշից ոչ անկախ¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, այս երկու հատկանիշը կարող է պարտադիր լինել և՛ տրամաբանության, և՛ մաթեմատիկայի համար: Բայց կա մի կարևոր հատկանիշ, որը առաջին և երկրորդ հատկանիշների հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է լեզվի համար: այդ ոճական հատկանիշի առկայությունն է: Հասկանալի է, որ այս երեք հատկանիշները չեն խանգարում միմյանց, որոշ բառերի դեպքում կարող են մինչև իսկ լրացնել միմյանց և հանդես գալ միաժամանակ: Այս հատկանիշները լրիվ չի կարելի տարածել համանիշ տերմինների վրա, որոնք թեև զուրկ են ոճական հատկանիշից, բայց, ինչպես կտեսնենք հետո, նրանք ևս կարող են հակադրվել որոշ լրացուցիչ հատկանիշներով:

Ինչպես նշեցինք, շատ լեզվաբաններ համանշունության համար կարևոր են համարում նրանց մոտ կամ նման իմաստները, բայց նմանության ի՞նչ հատկանիշ պետք է հասկանալ դրա տակ, պարզ չէ: Ոմանք էլ համանշունության համար շատ անհրաժեշտ են համարում համատեքստը, որը մոտ իմաստներ արտահայտելու համար համապատասխան ինֆորմացիա է տալիս: Ըստ այդ մեկնաբանությունների, բառերի ստորաբաժանումը համանիշների և ոչ համանիշների որոշ իմաստով դառնում է պայմանական, քանի որ բառերի արտահայտած իմաստները յուրաքանչյուր դեպքում բխեցվում են խոսքի շղթայում նրանց գրաված դիրքից և համատեքստից: Բայց այս հատկանիշը չի կարելի հավասարապես տարածել բոլոր տիպի համանիշների վրա: Որքան բառերն իմաստային մոտիկություն ունեն, այնքան համատեքստի անհրաժեշտություն քիչ կլինի և ընդհակառակն, որքան իմաստային տարբերությունները նշանակալից լինեն, այնքան անհրաժեշտ կլինի համատեքստի գոյությունը: Այս առումով տերմինային համանիշները հանդես կբերեն ակնհայտ առավելություններ այն իմաստով, որ շատ քիչ կարիք կունենան իրենց իմաստներն իրացնող համատեքստի:

Հայերենում շատ են զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինները, որոնք ազատ կերպով փոխարինում են միմյանց ցանկացած համատեքստում, օրինակ՝ համաճեղմ—նույնաճեղմ լեզվաբանական տերմինների զուգահեռ գործածությունն անժխտելի է, շատ են հանդիպում հատկապես դրանցով կազմված զուգահեռ բառակապակցությունները, ինչպես համաճեղմ բառեր—նույնաճեղմ բառեր, համաճեղմ կապակցություններ—նույնաճեղմ կապակցություններ և այլն: Դրանք հավասարապես կիրառելի են և ցանկացած համատեքստում կարող են միմյանց փոխարինել:

Որոշ տերմիններ կարող են միմյանց փոխարինել սահմանափակ

թիւով համատեքստերում, քանի որ դրանք ունեն կիրառական տարբերութիւններ: Եթե դրանք ինչ-որ չափով համանիշ են հատկապես որոշ կիրառութիւններում, ապա բացարձակ համանիշներ չեն ընդհանրապես: Օրինակ՝ երկաթգիծ և երկաթուղի տերմինների իմաստների ընդհանրութիւնն ու տարբերութիւնը կասկածանք չեն հարուցում: Անդրադառնա՜նք բառարանում արձանագրված այդ իմաստներին. երկաթգիծ, 1. Երկաթուղային գիծ: 2. (խսկց.) Երկաթուղի: Երկաթուղի, 1. Գծային՝ ռելսային ճանապարհ՝ գնացքների երթևեկութան համար: 2. Երկաթուղային հաղորդակցութեամբ զբաղվող հիմնարկների ամբողջութիւնը: 3. Երկաթգծի և երկաթուղային հաղորդակցութեան միջոցների ամբողջութիւնը որպէս համակարգ: 4. (խսկց.) Գնացք¹⁹:

Ուրեմն, այսպիսի տերմին համանիշները ոչ միշտ ունեն նման բաշխվածութեան հարաբերութիւն: Իմաստային մոտիկութիւնն ակընհայտ է այնքանով, որ նրանք լինելով տարբեր միավորներ, կատարում են մեկ միավորի ֆունկցիա: Սակայն այս դեպքում հարկ կլինի խստիվ տարբերել տերմինի գործածութիւնը գիտական տեքստերում և ոչ մասնագիտական շրջանակներում:

Բառական համանիշները միմյանցով փոխարինելը հնարավոր է նաև այն դեպքում, երբ միևնույն հասկացութիւններն արտահայտվում են լեզվական տարբեր հնարավորութիւններով: Հաճախ այդ երևույթն ավելի շատ իրացվում է նախադասութիւն կառուցելիս, երբ գրողը կամ խոսողը խուսափում է կրկնութիւնից: Նշանակում է այս բոլոր դեպքերում նա գործ ունի իմաստով նույն միավորների հետ, անկախ ներանից, թե ինչ կազմութիւն ունեն այդ միավորները: Հնարավոր է, որ դրանք պատկանեն միևնույն մակարդակին, հնարավոր է, որ դրանք լինեն միևնույն հասկացութեան՝ բառային և հապավումներով արտահայտված ձևեր, բայական համադրական և վերլուծական կազմութիւններ. (հաղբել—հաղթանակ տանել, պարտվել—պարտութիւն կրել, հաւրվածել—հաւրված հասցնել, ճնշել—ճնշում գործադրել), ինչպէս նաև նկարագրական և պատկերավոր արտահայտութիւններ՝ ճեղքատաշար—բեկնագույն էկրան, սպիտակ ածուխ—ջուր էներգիայի աղբյուր և այլն: Իհարկե, փոխակերպման ժամանակ այդ միավորները բացարձակ իմաստային նույնութիւն չեն ներկայացնում: Հաճախ ստացվում է լրացուցիչ ինֆորմացիա, որը կարելի է ներկայացնել սեռի և տեսակի պատկանելութեան տարբերութեամբ: Նման ոչ բոլոր միավորները կարող են հանդես գալ տերմինային արժեքով՝ կոնկրետ գիտութիւնների համակարգում: Բացի այդ, բառերի ոչ բոլոր փոխակերպումների դեպքում կարելի է խոսել համանշտեան մասին: Դրա համար անհրաժեշտ է տվյալ միավորների միևնույն թեմատիկ խմբին պատկանելը:

Որոշ դեպքերում իբրև էական հատկանիշ կարելի է համարել բառերի երկկողմանի, փոխադարձ փոխարինելիությունը՝ այս կամ այն սահմանում, ինչպես՝ յոթ օր—շաբաթ, դար—հարյուր տարի և այլն։ Ինչպես տեսնում ենք, համանիշ բառերի փոխադարձ փոխարինելիության եղանակները բավական բազմազան են և շատ դեպքերում ուղեկցվում են իմաստային որոշ տարրերի պակասով կամ հավելումով, մի հանգամանք, որ չի կարող նույնը լինել տերմինների դեպքում։ Ուրեմն, բառական համանիշները մի կողմից բնորոշվում են իրենց նշանակությունների ընդհանրությամբ, մյուս կողմից՝ իմաստային ընդհանրության հետ նաև ներքին տարբերություններով։ Այդ ոչ միայն հնարավորություն է տալիս համանիշների փոխադարձ փոխարինելիությանը խոսքում, այլև շատ դեպքերում բացահայտում է նրանց լրացուցիչ, երկրորդական առանձնահատկությունները։

Հայտնի է, որ շատ բառակապակցություններում և նախադասություններում բառերը հանդես են բերում իրենց իմաստների շեղոքացման հատկություններ, քանի որ նրանք առարկան ցույց են տալիս ոչ թե առանձին, այլ ավելի մեծ ընդգրկումով, ավելի խոշոր ամբողջությունների շարքում։ Այդ դեպքում համանիշների միջև եղած տարբերությունները նպաստում են տարբեր բառակապակցություններում նրանց օգտագործմանը։ Ահա թե ինչու բառերի կապակցելիությունը ոչ միշտ կարող է համանիշների սահմանազատման եղանակ լինել²⁰։ Այս առումով, խոսելով ֆրանսերեն լեզվի առանձնահատկությունների մասին, միաժամանակ նշվել է, որ հաճախ համանիշները կիրառվում են ոչ թե իբրև նկարագրվող օբյեկտի հատկանիշները ճշգրտող, այլ սոսկ իբրև տարբեր նշաններ, որոնք օգտագործվում են միևնույն օբյեկտը ցույց տալու նպատակով։ Դրանք նպաստում են համանիշների շեղոքացմանը, նրանց տարբերակիչ հատկանիշների նվազեցմանը։ Այս գործոնների ազդեցության հետևանքով ֆրանսերենում գաղափարագրական համանիշների (идеографические синонимы) միջև եղած տարբերությունները վերանում են, ընդ որում ավելի արագ, քան այլ լեզուներում²¹։

Համեմատության համար վերցնենք համընդհանուր գործածություն ունեցող բառերի և մի քանի տերմինային շարքերի միավորներ՝ նրսեղ—բազմել—տեղավորվել—վեր բնկնել—շնթոկել—տիտիկ աճել, խրմել—բմպել—կոկորդը քրջել—կոնծել—հարբել—գինովաճալ, ուտել—նաշակել—վայելել—աճուշ աճել—խժոնել—գլխավել—լափել և ժուժկալություն—ինքնագսպում, խեղաթյուրում—աղավաղում, անաշխատունակություն—անեռանդություն, չափավորում—դոգավորում, բռնխաւեղում—բռնխակծկում։ Դրանցից առաջիններն արտահայտում են իմաստային նուրբ տարբերություններ, ունեն կիրառության տարբեր

շրջանակներ, ահա թե ինչու կարող են հանդիպել տարբեր ոճի տեքստերում: Ավելին, դրանք օժտված են հուզաարտահայտչական տարբեր գունավորումներով: Այդ բառերից յուրաքանչյուրն արտահայտում է խոսողի որոշակի վերաբերմունքը, և հասկանալի է, որ մեկը մյուսի փոխարեն չի կարելի դորժածել: Խոսողը կաշխատի ընտրել այն համանիշը, որն ավելի ճիշտ կարտահայտի իր միտքը տվյալ իրադրության և հանգամանքների մեջ: Կարճ ասած, առաջին շարքի բառերն ամենից առաջ տարբերվում են երկրորդներից իմաստային և ռեալական երանգներով: Ֆիզիոլոգիայի տերմինային համակարգում երկրորդ խմբի միավորները համապատասխանում են միևնույն հասկացությանը, իմաստային որոշակի տարբերություններ չեն արտահայտում և շատ դեպքերում ազատ կերպով փոխարինում են միմյանց: Թեև, ինչպես տեսանք, ընդհանուր գործածություն ունեցող բառերի և տերմինների համանշանային շարքերը նույնը լինել չեն կարող, բայց անկարելի է ժխտել տարբեր տերմինահամակարգերում առկա այնպիսի բազմաթիվ շարքերի առկայությունը, ինչպիսիք են՝ ակոսաճան—ակոսաբաշ, ներաբերում—սրսկում, ջղաձգություն—ցնցում, ռղնուղեղ—ոսկրածուծ, երկթորոց—կրկնաթորոց, սաղմնափոխակերպում—ծլափոխակերպում, սաղմնաբույրավորում—ծլաբույրավորում, գիշերաճած—գիշերաշրջիկ և այլն, որոնք համապատասխան տերմինահամակարգերում դիտվում են որպես համանիշներ, և չի կարելի ասել, թե բոլոր դեպքերում հավասար գործածություն ունեն: Սակայն հարցն ավելի է բարդանում այն առումով, որ վերջին ժամանակներս ավելի հաճախ է խոսվում բառի իմաստների տարբերությունների մասին և առաջ քաշվում այն տեսակետը, որ համաշխարհայինը պետք է դիտել միայն բառի իմաստի տարբերությունների շրջանակներում, և որ նույնիմաստ համանիշներ լինել չեն կարող, որ դրանք պետք է համարել բառային կրկնակներ կամ նույնանիշներ: Ինչպիսիք են շատ մասնագետներ այս հարցը դիտում են որպես բանավեճի արժանի հարց:

Շատ մասնագետներ էլ խոսելով ընդհանրապես համանիշ բառերի մասին, այդ շարքում առանձնացնում են գաղափարագրական համանիշները (идеографические синонимы), դրա տակ հասկանալով միևնույն խոսքի մասին պատկանող այն տերմինները, որոնք արտահայտում են միևնույն հասկացությունը, բայց տարբերվում են իմաստային լրացուցիչ երանգներով²²: Իսկ ի՞նչ հասկանալ իմաստային լրացուցիչ երանգ արտահայտության տակ, չէ՞ որ տերմինաբանության մեջ այն կարող է նշանակել միանգամայն այլ հասկացություն: Այստեղ տեղին է հիշել հետևյալ միտքը: «...Երկու բառ անվանում են միևնույն իրը, բայց համապատասխանելով տարբեր հասկացությունների, դրանով իսկ անվան-

ման միջոցով բացահայտում են տվյալ իրի տարբեր առանձնահատկություններ»²³:

Որոշ լեզվաբաններ էլ ընդհանրապես նույնանշությունը դիտում են համանշության շրջանակներում, այսինքն՝ նույնանիշները համարում են համանիշների մի տարատեսակը, անվանելով դրանք բացարձակ համանիշներ: Ընդ որում, դրա տակ հասկանում են այն բոլոր բառերը, որոնք լեզվի զարգացման որևէ կտրվածքում նույնական են իմաստային-ոճական տեսակետից (հասկանալի է, որ ոճային տեսակետից չեզոք լինելը, որը բնորոշ է տերմիններին, նույնպես հատկանիշ է), տարբերվում են, իբրև կանոն, իրենց ծագումով, բայց լեզվի զարգացման որոշ շրջանում ունեն միանման գործածություն²⁴: Նման բնորոշումը հնարավորություն է տալիս բացարձակ համանիշները շփոթել ընդհանրապես համանիշ բառերի հետ, որոնց թեև նույնպես բնորոշ է իմաստային նույնությունը, բայց տարբերվում են իրենց գործածության շրջանակներով, այլ բառերի հետ կապակցվելու առանձնահատկություններով, հուզաբարտահայտչական զանազան երանգներով: Սակայն այս հարցի ավելի հետևողական քննությունը համոզում է, որ հաճախ միևնույն երևույթը կոչում են տարբեր տերմիններով կամ տարբեր երևույթներ կոչում են նույն տերմինով, ուստի չի զգացվում, թե ով ինչ է հասկանում տերմինային համանշություն անվան տակ: Կարճ ասած, զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինները մե՛րթ անվանում են համանիշներ, մե՛րթ բացարձակ համանիշներ, մե՛րթ նույնանիշներ, երբեմն էլ՝ անվանողական համանիշներ, տերմինային զույգեր, գաղափարագրական համանիշներ, տերմինային կրկնակներ և այլն:

Տերմինային այս խայտաբղետությունը հակասում է մեկ հասկացությանը, մեկ տերմին հիմնական սկզբունքին: Արդ, քանի որ վերոհիշյալ հարցում գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ և տարաձայնություններ, որոնցից ամենից կարևորը տերմինային համակարգում նույնանիշների կամ տերմինային կրկնակների առկայության հարցն է, ուստի անդրադառնանք դրան ավելի մանրամասն:

Ընդհանրապես բառագիտության կարևոր հարցերից մեկը նույնանիշների տեղի հարցն է: Ումանք դրանք դասում են համանիշների շարքը, ումանք առանձնացնում են: Համընդհանուր բառապաշարի համակարգում նույնանշությունն արտահայտվում է իր բնորոշ առանձնահատկությամբ: Նույնանիշները համանիշների շարքում առանձնանում են որպես ոճական տեսակետից չեզոք բառեր: Իհարկե, դրանցից շատերը ժամանակի ընթացքում լայն գործածության շնորհիվ կարող են ձեռք բերել համանիշներին բնորոշ հատկանիշներ: Այս առումով համընդհանուր լեզվի համանիշները և նույնանիշները դժվար է տարբերակել,

առանձնացնել իրարից: Տերմինահամակարգերում նույնանիշների (կամ կրկնակների) և համանիշների հակադրությունը միանգամայն այլ բնույթ է կրում: Երկու տարբեր նշանակիչների միջոցով արտահայտվող տերմինների հարաբերությունը ցույց տալու համար պետք է դրանց հարաբերությունը դիտել ամենից առաջ տերմինային միավորների շղթայում: Տերմինային համակարգում համանշտության ընդունման կամ մերժման համար անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել համանիշների տարատեսակներին, նրանց նմանություններին և ընդհանրություններին, հատկապես նրանց առաջացման համար անհրաժեշտ լեզվական պայմաններին:

Ժամանակակից լեզվաբանական գրականության մեջ լեզվի բառային կազմը դիտվում է որպես համակարգ, իսկ համանշային շարքերը՝ իբրև ենթահամակարգի տարրեր, որոնք սրկէ հարաբերությամբ հակադրվում են, և այդ հակադրության շնորհիվ բոլոր տարրերը պահպանվում են մեկ նշանակելիի տարբերակման սահմաններում: Այդ իսկ պատճառով համանշային ենթահամակարգերը կառուցվածքի բաղկացուցիչ տարրեր են, որոնք կապվում են համակարգային հարաբերությունների հակադրությամբ, հետևապես, համանիշները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ կառուցվածքի տարրեր: Համանիշների այս հատկանիշը դիտվում է որպես հարացուցային կարգից բխող հատկանիշ: Շարակարգային մակարդակում կատարվում է համապատասխան ընտրություն, այսինքն՝ համանշային իմաստների այնպիսի առանձնացում, որը համապատասխանում է տվյալ խոսքային իրադրությանը: Իսկ տերմինային համանշության օբյեկտիվ առկայության փաստը բացատրվում է սոսկ նրա համընդհանուր բառապաշարի բաղկացուցիչ մաս կազմելու պատճառաբանվածությամբ, այսինքն՝ տերմինների համակարգային կազմությամբ:

Տերմինային համակարգերը առարկայաթեմատիկ խմբեր են, իրենց տարրեր ենթահամակարգերի դասդասմամբ, ինչպես նաև որևէ համակարգի ներքին աստիճանականությամբ՝ հաճախ շատ բազմազան: Նրանք տարբերակվում են որոշակի բովանդակությամբ, յուրացվում են լեզվական հանրության սոսկ մի մասի կողմից: Նման բովանդակությունների կառուցվածքային տարրերը կազմում են գիտության առարկայական ոլորտը, որն իր մեջ ներառում է ժամանակակից գիտության բարձր վերացարկումները, ինչպես նաև առարկաների միջև եղած բոլոր տիպի հարաբերությունները:

Հայտնի է, որ միևնույն հասկացությանը տրվում են տարբեր անվանումներ, և այդ երևույթը գոյություն ունի գրեթե բոլոր լեզուներում՝

բիշ թե շատ, նայած, թե որքան են մշակված և նորմավորված առան-
ձին տերմինահամակարգերը այդ լեզուներում: Տերմինային այդ խայ-
տաբղետության առկայությունը տարբեր լեզուներում առաջին հերթին
արտահայտվում է նրանով, որ զուգահեռ գործածություն ունեցող տեր-
մինները քանակապես չեն համընկնում: Օրինակ, հաճախ մեկ հասկա-
ցության տրվող հայերենի մի քանի տերմիններին համապատասխա-
նում է ռուսերեն մեկ տերմին, ինչպես՝ *доверенность*—հավատարմա-
գիր, *пылесос*—փռչեծուծ—փռչեծծիչ—փռչեհան—փռչե-
կույ—փռչեֆաղ, *дозировка*—շափավորում, *гидротранспорт*—
իմֆանսիպեդոս—իմֆանսիոնշնում, *гипнотерапия*—ֆեարոսություն —
հիպնոսարություն, *гелиогравюра*—հելիոփոտագրություն —լուսա-
փոտագրություն և այլն: Եվ հակառակը, ռուսերենի զուգահեռ տերմին-
ներին համապատասխանում է հայերեն մեկ տերմին, ինչպես՝ *линг-
вистика*, *языкознание*—լեզվաբանություն: Կամ ռուսերենի մեկ տեր-
մինին համապատասխանում են անգլերեն մի քանի տերմիններ, օրի-
նակ²⁵.

defoamer, an tifoaming agent—антипенный препарат
diffuser, diffusion cell, diffusion vessel—диффузор
flume, hydraulic conveyer—гидротранспортер
crystal sugar, white sugar, granulated sugar—сахар—песок
non-sugar, foreign body—не сахар.

ԶՈՒԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Համանիշ տերմինները առանձնացնելու համար անհրաժեշտ է ա-
ռաջին հերթին խմբավորել զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմին-
ները, դասակարգել դրանք, հաշվի առնելով նրանց ամենաէական հատ-
կանիշները, իմաստային նույնության սահմաններում նրանց ցուցա-
բերած ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Հայերենի տարբեր գիտությունների տերմինահամակարգերում
հանդիպող զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինները կարելի է
ստորաբաժանել հետևյալ կերպ: Մոտավորապես նման դասակարգում է
առաջարկվել ռուսերենի տերմինների համար: Ասում ենք մոտավորա-
պես, որովհետև այդ երևույթի հետ կապված շատ իրողություններ
բխում են հայերեն լեզվի յուրահատկություններից, նրա սոցիալական
և պատմական կյանքի հետ առնչվող որոշ հարցերից:

Կրկնակ ձևերը, տարբերակները և համանիշները հարանման հասկացություններ են, որոնց միջև հաճախ շատ դժվար է լինում կտրուկ սահման դնելը: Վերջին ժամանակներս լեզվաբանական գրականության մեջ մեծ ուշադրություն է դարձվում լեզվական այս ձևերի տարբերությանը, և տարբերակայնությունը դիտվում է որպես բառաբանականական երևույթ²⁶:

Գոյություն ունի տարբերակների լայն և նեղ ըմբռնում. տարբերակների լայն ըմբռնման կողմնակիցները բացի կառուցվածքային տարբերակայնությունից (структурная вариантность, ինչպես՝ спазм—спазма, жираф—жирафа, индивид—индивидуум) առանձնացնում են նաև ժամանակային տարբերակայնությունը (самолет—аэроплан), ինչպես նաև ոճական կամ գնահատու (оценочный) տարբերակայնությունը (смертельный—летательный)²⁷: Բերվող օրինակներից երևում է, որ շատ բառեր թեև մինչև այժմ ավանդաբար դասվել են համանիշների շարքը (հատկապես ժամանակային կամ ոճական տարբերակները), բայց այժմ դրանք կասկած են հարուցում:

Տարբերակայնության նեղ ըմբռնման կողմնակիցները խիստ առանձնացնում են տարբերակայնությունը ինչպես բովանդակության, այնպես էլ՝ արտահայտության պլաններում: Արտահայտության պլանի տարբերակայնության դեպքում նկատի է առնվում լեզվական միավորի իմաստի անփոփոխ լինելը, երբ ձևական փոփոխության է ենթարկվում նրա արտաքին կողմը: Կառուցվածքային տարբերակը բառի հիմքն է կամ հիմքի մի մասը, որը հանդես է գալիս հնչյունական, ձևաբանական, հնչյունաձևաբանական օրինաչափ փոփոխությունների առկայությամբ: Իսկ բովանդակության պլանի տարբերակայնության համար պարտադիր է համարվում միավորի կառուցվածքային անփոփոխ լինելը՝ իմաստների տարբերակայնության և իմաստային ինվարիանտի զգալի պահպանման դեպքում: Այլ կերպ ասած, բառական համանիշների, այդ թվում նաև շատ տերմինների հարցը սերտորեն կապվում է «տարբերակ—ոչ տարբերակ» հասկացությունների հետ: Դրանց որոշումը կարևոր է ոչ միայն ընդհանուր լեզվաբանության, այլև իմաստաբանության, տերմինաբանության և բառագիտության համար:

Հայտնի է, որ հնչյունաբանության մեջ անտարբերակ միավորների առանձնացման սկզբունքները ձևակերպվել են Ն. Ս. Տրուբեցկոյի կողմից²⁸: Վերջինիս տեսության համաձայն անտարբերակները ներկայացնում են իբրև ինչ-որ վերացություն և տարբերակիչ հատկանիշների ամբողջություն: Տրուբեցկոյի այս տեսությունը իր լայն կիրառությունն է գտել տարբերակայնության ուսումնասիրության և մը-

շակման բնագավառում՝ նաև լեզվի տարբեր մակարդակներում: Բառագիտության, բնականաբար, նաև տերմինաբանության մեջ, տարբերակայնության խնդիրը կարելի է դիտել երկու սկզբունքով. ա) բառի նույնության և առանձնակիության (отдельность) հետ կապված, բ) իմաստային մոտիկություն ունեցող ինքնուրույն միավորների տարբերակային գործածության տեսանկյունից:

Բառը լեզվի երկկողմանի միավորներից է. այն կարող է փոփոխվել տարբեր ձևերով. նշանակելի փոփոխությամբ՝ բառիմաստային տարբերակներ, նշանակելի փոփոխությամբ՝ հնչյունական, հնչյունաձևաբանական տարբերակներ: Կարելի է ավելացնել նաև, որ բառի տարբեր շրջանակների գործածության փոփոխությունները ևս նպաստում են ոճական, բարբառային, սոցիալական տարբերակների առաջացմանը: Միևնույն բառական միավորի տարբերակների առանձնացման հարցում կարևոր է անտարբերակների տարբերակիչ հատկանիշների որոշումը: Թեև լեզվաբանության մեջ առ այսօր վերջնականապես հստակ վճռված չէ, թե որն է բոլոր բառիմաստային տարբերակների հիմնական անտարբերակը և ինչ տարբերակիչ հատկանիշներ պետք է հաշվի առնել «անտարբերակ—տարբերակ» հասկացությունների երկատման ժամանակ: Հայտնի է, որ որոշ լեզվաբաններ հաշվի են առնում բառի ոճական, հուզաարտահայտչական երանգները, համարելով դրանք «իմաստի նրբերանգներ», ուրիշներն անտեսում են բառի այդ հատկանիշները: Այս առումով տերմինների քննությունը ավելի հեշտ է, քանի որ այդ հատկանիշները չեն տարածվում տերմինների վրա և վերջիններս, ինչպես ասում են, ոճից դուրս են: Բայց երբեմն տարբերակ ասելով հասկանում են ավելին: Ինչպես նշեցինք, շատերը տարբերակայնությունը հասկանում են լայն պլանով՝ լեզվական միավորի փոփոխություն՝ նույնական իմաստի պահպանումով, այսինքն՝ արտահայտության պլանի փոփոխություն, առանց խախտելու նրա բովանդակային կողմը: Այս տեսությունից բխում է, որ բառային տարբերակայնությունը վերաբերում է սոսկ նրա ձևական կողմին, նրա հնչյունական ձևին, և դրանց միջև եղած իմաստային ամեն տեսակի հարաբերությունները պետք է քննել միայն համանշտության տեսության հետադոտության ժամանակ²⁹:

Այսպիսով, բառի հնչյունական և ձևաբանական տարբերակների մասին կարելի է ասել հետևյալը. լեզուն ընկալվում և օգտագործվում է այն կրողների կողմից իբրև միասնական համակարգ, որն ունի այնպիսի նորմաներ, որոնք ընդհանուր են բոլորի համար: Միևնույն լեզուն մի կողմից իր հաղորդակցական գործառության, մյուս կողմից՝ սովորույթի շնորհիվ հիմնականում բավարարում է հաղորդակցվող կոլեկտի-

վի պահանջները և ճաշակը: Պատահում են նաև լեզվական գործոնների ոչ միատեսակ ըմբռնում, ոչ միանման վերաբերմունք լեզվի հանդեպ, որոնց շնորհիվ ի հայտ են գալիս տարբեր տարիքի, հակումների, կերթության, մասնագիտության տեր անձանց գեղագիտական ճաշակների ազդեցությունները, որոնք արտահայտվում են բառի հնչյունական տարբերակների առաջացումով: Մեկ մարդու խոսքի մեջ օգտագործված սխալները կամ հնչյունական տարբերակները դեռևս լեզվական երևույթ չեն. միայն մարդկանց մեծ խմբերի կողմից տարածում գտած հնչյունական տարբերակների կիրառությունը կարող է իբրև այդպիսին դիտվել, մասնավոր, երբ դրանք արձանագրվում են գրավոր խոսքում: Հասկանալի է, սակայն, որ այս դրույթը ևս չպետք է տարածել տերմինների վրա, քանի որ այդ պատճառաբանությունը տերմինի համար չի արդարացվում և պետք է աշխատել պահպանել մեկ հասկացության համար մեկ տերմին սկզբունքը: Չնայած դրան, տերմինների մեջ ևս հանդիպում են մի քանի տիպի տարբերակներ:

Առաջնորդվելով տարբերակայնության նեղ ըմբռնմամբ, զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինների շարքում կարելի է առանձնացնել մի քանի տիպի տարբերակներ, որոնց համար ընդհանուր է տերմինի բովանդակության անփոփոխ լինելը այն դեպքում, երբ ձևական փոփոխության է ենթարկվում նրա արտաքին կողմը:

ա) Հոդակապով և անհոդակապ տարբերակներ.

ծայնադարձ—ծայնդարձ, երկխոսություն—երկխոսություն, տնտեսավարություն — տնտեսվարություն, հազարթերթիկ — հազարաթերթիկ (կղմխս):

բ) Հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ տարբերակներ.

համաեիշություն—համանշություն, հակաեիշություն— հականշություն, անբջիջություն—անբջջություն:

գ) Ձևաբանական տարբերակներ, որոնք կարելի է ստորաբաժանել մի քանի ենթախմբերի, հատկապես.

1. Միայն մեկ ածանցի հավելումով տարբերվող ձևեր, որտեղ այդ ածանցն ունի սոսկ ձևական նշանակություն, ընդ որում այն կարող է լինել ինչպես բառամիջում. գրաֆնություն—գրաֆնություն, քելֆավոր—քելավոր, սնել—սնուցել, այնպես էլ բառավերջում. դյուցագներգ—դյուցագներգություն, մատենաշար—մատենաշարք, ասացված—ասացվածք, չմշկասահ—չմշկասահք, եղերգ—եղերգություն, գազապաստան—շագապաստաբան, գրախոս—գրախոսող, աբար—աբարված և այլն:

2. Մեկ ընդհանուր արմատներով և տարբեր իմաստներ արտահայտող վերջածանցներով բաղադրված ձևեր, որոնք հավասարապես կիրառվում են նույն տերմինահամակարգում, ինչպես՝ գրախոսական—

գրախոսություն, բառերախոսական—բառերախոսություն, քափոն—քափուկ, մնացորդ—մնացուկ, մարմնակազմվածք—մարմնակազմություն, առնմանություն—առնմանում և այլն:

3. Մեկ ընդհանուր արմատներով և համանշախին հարաբերություններ արտահայտող նախածանցներով բաղադրված ձևեր, որոնք գրեթե հավասար կիրառություն ունեն, ինչպես՝ այլախոսություն—տարախոսություն, այլակերություն—տարակերություն, այլասեռ—տարասեռ օրգանիզմներ, այլասերում—տարասերում, ալակենտրոնացում—տարակենտրոնացում (ռազմ.), հականեխություն—ալանեխություն և այլն:

Տերմինի ձևաբանական տարբերակների հետ շփտը է շփոթել այն դեպքերը, երբ միևնույն միավորը բաղադրվում է տարբեր ածանցներով: Այստեղ էականը տվյալ ածանցների միջոցով արտահայտվող իմաստային կողմը հաշվի առնելն է: Այսպես, հայտնի է, որ հայերենում շատ են -ում և -ություն ածանցներով կազմված համարմատ տերմինները: Այդ ածանցներով բաղադրված ձևերը շատ հաճախ արտահայտում են իմաստային տարբերություններ, հետևապես ոչ ամեն դեպքում կարելի է այդ ձևերը կիրառել միմյանց փոխարեն, բանի որ ածանցներից առաջինն արտահայտում է վերացականության իմաստ, իսկ երկրորդը՝ գործողության անվանումն է: Այդ ածանցներով բաղադրված ձևերը բացառիկ դեպքերում կարող են գործածվել զուգահեռաբար, օրինակ՝ դասավորություն—դասավորում, կարգավորություն—կարգավորում, տեղափոխություն—տեղափոխում, կիրառություն—կիրառում զուգահեռ տերմինները, ինչպես գրում է Վ. Սաղաթելյանը³⁰, հավասարապես կիրառվում են ժամանակակից հայերենի մաթեմատիկական տերմինաբանության մեջ: Այս դեպքում, ինչ խոսք, մենք գործ ունենք տերմինի ձևաբանական տարբերակների հետ:

2. Նույնանիշներ կամ բացարձակ համանիշներ

Նույնանիշ կամ բացարձակ համանիշ կարելի է անվանել զուգահեռ գործածություն ունեցող բոլոր այն տերմինները, որոնք իմաստային և կիրառական առումով որոշակի տարբերություններ չեն դրսևորում: Այս տերմինների համար էական է այն, որ բովանդակության պլանում նույնական են, արտահայտության պլանում ցուցաբերում են նշանակալի տարբերություններ: Նման տերմինները կարելի է բաժանել 2 խմբի.

ա) ծագումնաբանորեն ընդհանրություն չունեցող և

բ) ծագումնաբանորեն ընդհանրություն ունեցող տերմիններ:

Առաջինները բանական են անհամեմատ շատ են և ունեն իրենց ենթա-
խմբերը, երկրորդները սահմանափակ են և գրեթե միատարր:

ա) Մագումնաբանական տեսակետից ընդհանրություններ չունեցող
տերմիններ են, օրինակ՝ լծորդություն—խոնարհում, լծորդել—խոնար-
հել, խմբագրական—առաջնորդող, ձայնարկություն—միջարկություն,
գանանխառն—աքոռավայր (պտմ.), ներմրնում—կռանում (ֆիզ. ин-
тунция), ծագում—գոյացում (ֆիզ. генез), մանկայնություն—տհասու-
թյուն (ֆիզ. инфантилизм), տարասեռություն—այլատեսակություն
(гетерогенность), ամբաստանյալ—մեղադրյալ, գուրաներգ—հորովել
և այլն: Այսպիսի տերմինների մեծ մասի առաջացումը չի կապվում
գիտությունների բուն զարգացման, նոր գաղափարների հասկացու-
թյունների անվանման հետ: Տարբեր մասնագետներ օտար տերմինի
գիմաց իրարից անկախ կիրառել են լեզվում առկա մի շարք ձևեր,
որոնք ժամանակի ընթացքում տերմինի արժեք են ստացել, դրանցից
են, օրինակ՝ դող—սարսուռ, дрожь (ֆիզ.), ժուժկություն—իմեհա-
զսպում, воздержание (ֆիզ.), խանգարում—խախտում, нарушение
(ֆիզ.), չղածություն—ցնցում, конвульсия (ֆիզ.), ննշում—սեղմում,
компрессия (ֆիզ.), մզվածք—քամվածք экстракт (անասնաբուծ.),
սպանդ—մորթ, убой (անասնաբուծ.), անամաս—հավելամաս—ելուստ,
отросток, ոսկրածուծ—ողնուղեղ, костный мозг (անասնաբուծ.), փա-
թարում—կծկում пометка (ավտո.), պայծառություն—փայլունություն,
яркость (պոլիգրաֆ.), կաշնություն—մածուցիկություն, липкость
(պոլիգրաֆ.), ապաքաց—մակակետ, апостроф (պոլիգրաֆ.), սըր-
բում—մաքում, протирка (ավտո.), ֆանդում—կազմատում, разборка
(ավտո.), բեռնարափում—դատարկում, разгрузка (ավտո.):

բ) Մագումնաբանական ընդհանրություններ ունեցող տերմինները
հիմնականում կազմություններ բարդ կամ ածանցավոր են, որոնց կազ-
մում որևէ բաղադրիչ (ածանց կամ արմատ) ընդհանուր է: Դրանք կա-
րելի է բաժանել մի քանի ենթախմբերի.

1. տարանիսմ տերմիններ³¹. այսպիսի կազմություն ունեցող տեր-
մինների առաջին բաղադրիչները համանշալին հարաբերություններ ար-
տահայտող միավորներ են, ինչպես՝ ցայգեբգ—գիշերեբգ, արեակենե-
ռոն—արեգակենակենեռոն, հոլովառություն—խնդրառություն, արբանյա-
կանավ—տիեզերանավ, երկթորոց—կրկնաթորոց, միաձվածին—
նույնաձվածին, հավատարմագիր—լիազորագիր, սաղմնաթաղանթ—
պտղաթաղանթ, ցանցառարդություն—նոսրարդություն, ներդիր—մի-
ջադիր, պտղաշափար—մրգաշափար, գանգուղեղ—գլխուղեղ, համանուն—
նույնանուն, նարպաղիմացկունություն—յուղաղիմացկունություն, օդան-
ցիկություն—օդաթափանցիկություն (պոլիգր.), գիշերավախություն—

մբնավախություն (բժշկ.), սաղմնափոխակերպում—ծլափոխակերպում, սաղմնաբուշտ—ծլաբուշտ:

Պատահում են տերմիններ, որոնք բաղադրված են նույն կամ համանիշ ածանցներով և տարբեր արմատներով. ինչպես՝ արտահանում—արտամղում (ֆիզ. ИЗГНАНИЕ), տարածություն—տարակազմություն (ֆիզ. гетероморфизм), անգունություն—աներանգություն (պոլիգրաֆ.) և այլն:

2. Համանիմ տերմիններ. այսպիսի կազմություն ունեցող տերմինների առաջին բաղադրիչներն ընդհանուր են, երկրորդներն արտահայտում են համանշախին հարաբերություններ. օրինակ՝ թունագրկում—թունագերծում, հյուսվածքածնություն—հյուսվածքգոյացում, ձվաթաղանթ—ձվապատյան, երկսմբականներ—երկկնդականներ, սերմնագոյացում—սերմնառաջացում, կաթնանոս—կաթնածորում, ցավամոխ—ցավամեղմիչ, այլասերում—այլափոխում, բրոնխասեղմում—բրոնխակծկում, խխտագերծում—ախտահանում, վարակագերծում—վարակահանում, բեղմնակետ—բեղմնակայան, ակնաբանություն—ակնագիտություն, այգեթաղ—այգեծածկում, դիմանկար—դիմապատկեր, դրամաշրջանառություն—դրամապտույտ, արյունաստեղծում—արյունագոյացում, բեռնաշրջանառություն—բեռնապտույտ և այլն:

Համահիմք տերմինների շարքին կարելի է դասել նաև այն միավորները, որոնք հակադրվում են համանշախին իմաստ արտահայտող մեկ ածանցով կամ արմատով, օրինակ՝ անբջիջություն—բջջագրկություն, միջադիր—միջանկյալ (ֆիզ. ВСТАВОЧНЫЙ), ծենդատուն—ծենդաբան, գազապահեստ—գազապահոց, ետան—ապան և այլն: Համահիմք և տարահիմք նույնանիշներ կարելի է համարել նաև երկու բաղադրիչներից կազմված այն տերմինային կապակցությունները, որոնց կազմում բաղադրիչներից մեկը ընդհանուր է. դրանք հիմնականում որոշիչ—որոշյալի, հատկացուցիչ—հատկացյալի հարաբերություններ ունեցող կապակցություններ են, որոնք իրենց հերթին կարող են բաժանվել համահիմք կապակցությունների՝ ցավամոխ դեղորայք—ցավամեղմիչ դեղորայք, դրդելի հյուսվածքներ—դրդունակ հյուսվածքներ, ներքին մակերես—ներսային մակերես (внутренняя поверхность), արտահանող ծորան—արտաբերող ծորան և տարահիմք կապակցությունների՝ նկարագարդումների էջկապում—պատկերագարդումների էջկապում, համեմատական աստիճան, բաղդատական աստիճան, սաղմնային պլազմա—առաջնային պլազմա, հաշվարկման քաշ—հաշվարկման կշիռ, մեքենայական քարզմանություն—ավտոմատ քարզմանություն:

Նման կազմություններում մեծ մասամբ ընդհանուր են որոշյալներն ու հատկացյալները, տարբեր՝ որոշիչներն ու հատկացուցիչները:

Պատահում են ընդհանուր որոշիչով կապակցություններ ևս, ինչպես՝ լուսային բռնկում—լուսային առկայծում, գազային ֆննուքյուն—գազային վերլուծություն, ավտոմատ ղեկավարում—ավտոմատ կառավարում, ավտոմատ ղեկավարման համակարգ—ավտոմատ կառավարման համակարգ:

3. Հավելումով տարբերվող նույնանիշ տերմիններ. սրանք տերմինային այն շարքերն են, որոնց անդամներից մեկը թեև որևէ բաղադրիչով ավելի է, բայց վերջինս իմաստային ոչ մի երանգ չի տալիս բարդությանը, ինչպես՝ դարձում—շրջադարձում, ըմբիշ—ըմբշամարտիկ, ասացող—գրուցասած, միտում—գաղափարամիտում, քմրամուլ—քմրադեղամուլ, քմրամուլություն—քմրադեղամուլություն: Այս զուգաձևերից գերադասելի են առաջինները՝ իբրև կարճ ձևեր:

3. Համարժեք տերմիններ կամ կեղծ համանիշներ

Այսպես կարելի է անվանել զուգահեռ գործածություն ունեցող այն տերմինները, որոնցից մեկը բուն ազգային ձև է, մյուսը փոխառված է օտար լեզուներից՝ գերազանցապես ուսաց լեզվի միջնորդությամբ, նման տերմինները մեծ քանակ են կազմում տարբեր գիտությունների տերմինահամակարգերում. անատոմիա—կազմախոսություն, կոնտինգենտ—հավաքակազմ, նատուրալիզմ—բնապաշտություն, արստրալգիոնիզմ—վերացապաշտություն, անաֆիլաֆսիա—գերզգոնություն և այլն:

Վերոհիշյալ ձևերի վերաբերյալ լեզվաբանական գրականության մեջ տարբեր կարծիքներ են արտահայտվել: Որոշ լեզվաբաններ. թեև արդարացիորեն գտնում են, որ մեկ հասկացության համար լեզվում առկա սեփական և փոխառյալ ձևերի միջև գոյություն չունեն համանշալին հարաբերություններ, բայց նրանք նման ձևերը դիտում են որպես բառային կրկնակներ³²: Բուն ազգային և փոխառյալ ձևերը տերմինային համանիշներ են դիտվել հայ լեզվաբանական գրականության մեջ. «Հոմանիշների ըստ ընդունված սահմանման, մեկ հասկացության համար լեզվում առկա բառերը կամ տերմինները (անկախ իրենց ծագումից) (ընդգծումը մերն է—Ռ. Շ.) պետք է հոմանիշներ համարել: Այդ կարգի բառերի տերմին լինելու հանգամանքը ոչ մի կերպ չի կարող խոչընդոտել նրանց՝ իրար նկատմամբ հոմանշային հարաբերությունների մեջ մտնելու և հոմանիշների շարքեր կազմելու: Այդ տերմինները, սակայն, իրենց յուրահատուկ հատկանիշներով տարբերվելով լեզվի սովորական բառերից, հիմնականում հանդես գալով որպես հասկացության անվանում, ինչպես նաև մեծ մասամբ իրենց մենիմաստությամբ և ռեական կիրառության ու հուղաարտահայտչական գունավորման բացակայու-

թյամբ էլ կազմում են հոմանիշների մի առանձին խումբ, այսպես կոչված նույնիմաստ բառերի խումբը, այսինքն՝ հայերենում դրանք հանդիսանում են հոմանիշների մի տարատեսակը՝ նույնանիշները³³։ Հեղինակի հարցադրումները հիմնականում ճիշտ լինելով հանդերձ, մի փոքր առարկելի են. կարծում ենք, որ վերոհիշյալ միավորները համանիշ անվանելուն ոչ թե խոչընդոտում է նրանց տերմին կամ ընդհանուր գործածական բառ լինելու հանգամանքը, այլ նրանց ծագումնաբանական հատկանիշը, միավորներից մեկի փոխառյալ լինելը, որովհետև բոլոր դեպքերում զգացվում է այդ միավորների ոչ հարազատ լինելը։ Դրանք չի կարելի դիտել որպես բուն կամ սովորական համանիշներ։

Տերմինի փոխառությունը հայերենում կատարվում է այն դեպքում, երբ մեր լեզվի բառակազմական օրենքները հնարավորություն չեն տալիս թարգմանելու կամ պատճենելու տվյալ տերմինը, երբ թարգմանելու ժամանակ աղավաղվում է իմաստը կամ նորաստեղծ տերմինը դյուրահնչյուն չէ։ Փոխառյալ տերմինները թեև սովորաբար ենթարկվում են հայերենի հնչյունական և բառակազմական օրինաչափություններին, բայց հաճախ հայերենի տերմինաբանության մեջ նրանց առկայությունը ժամանակավոր բնույթ է կրում և գոյատևում է այնքան ժամանակ, մինչև որ վերջնականապես հաղթում է ազգային ձևը։

Հիմք ընդունելով համարժեք տերմինների գործածության տարածվածությունը, դրանք կարելի է ստորաբաժանել մի շարք խմբերի.

1. Ազգային համարժեքը հաղթել է և լայն տարածում ունի, բայց փոխառյալ ձևը դեռևս մասամբ շարունակում է կիրառվել՝ հանդես գալով զուգահեռ գործածությամբ. ինչպես՝ համադրել—սինթեզել, գեղձնուցֆ—ադենոմա, նյարդառանցֆ—աֆսոն, հիմնանմաններ—ալկալոիդներ, այլամարմնիկներ—ալոսոմներ, ջրաթաղանթ—ամֆիոն, անօդակեցություն—անաերոբիոզ, վերընթացություն—անկրոտիա, քանձարյունություն—աննիդեմիա, անթթվածություն—անոֆսիա, այրաբանություն—անդրոլոգիա, տարազուգավորում—անիզոմոզիա, տարաբեկություն—անիզոտրոպիա, անջատականություն—սեպարատիզմ, այլաբանություն—ալեգորիա, կիսորդ—բիսեկտրիսա, մեկուսարան—բոֆս, հեղեբերգություն—էլեգիա, փոխարկիչ—տրանսպորտյոր (ավտո), երկարամազություն—անագորիզմ, բշտիկ—ֆոլիկուլ, մկանաթուլություն—միասթենիա, նույնաբանություն—տավտոլոգիա, տարածֆ—արեալ և այլն։

2. Փոխառյալ տերմինը լայն կիրառություն է ստացել տվյալ տերմինային համակարգում, բայց նրա կողքին արդեն ստեղծվել է ազգային համարժեքը, որը հանդես է գալիս սահմանափակ կիրառությամբ և դեռևս

չի ամրացվել և կայունացվել լեզվում, ինչպես. ագրոկուլտուրա—հողա-
մշակույթ, անտիբիոզ—հակակյանք, ինտերվալ—միջակայք, հեկտո-
գրաֆ—արեագիր, պրոցեդուրա—ընթացակարգ, ֆունկցիա—գործառու-
թյուն, կապիտուլյացիա—անձնատրություն, լիբերալիզմ—ազատամտու-
թյուն, արքիզմ—անասնաբուծություն, բալանս—հաշվեկշիռ, աբսոլյու-
տիզմ—բացարձակապետություն, տրանզիտ—տարանց, գլիկոլիզ—շա-
հարաֆայալում, գիգոտա—նախասաղմ:

3. Միենույն հասկացությունը անվանող փոխառյալ և ազգային ձե-
վերը հավասարապես կիրառվում են ինչպես գիտական, այնպես էլ
գիտահանրամատչելի գրականության մեջ՝ առանց նախապատվություն
տալու մեկին կամ մյուսին. դուետ—զուգբեզ, նովել—նորավեպ, ֆոր-
մալիզմ—ձևապաշտություն, ամպուլա—սովակիկ (ղղգ-), սպորտսմեն—
մարզիկ, ստադիոն—մարզադաշտ, իդիլիա—հովվերգություն, ասամբ-
լեա—համաժողով, կվարտետ—ֆառյակ և այլն:

Տերմին-համարժեքների մեջ մեծ քանակ են կազմում տարբեր տեր-
մինային համակարգերի պատկանող պատճենումները: Հստ կազմու-
թյան հիմնական կաղապարների դրանք կարելի է ստորաբաժանել մի-
քանի խմբերի.

ա) երբ հայերենի բառակազմական հնարավորություններով օտար
տերմինն ամբողջովին պատճենվում է, և այդ երկու ձևերն էլ (օտարը
և պատճենվածը) շարունակում են զուգահեռաբար գործածվել միևնույն
տերմինային համակարգում, ինչպես՝ նեոկորտեքս—նորկեղև, հետե-
րալլազիա—տարագոյացում, դենսիտոմետր—խտաչափ, միկրոմանո-
մետր—մանրանշաչափ, ակտոմոտոգեն—ինֆեափոփոխածին, հեմո-
տոֆսիններ—արյունաթույներ, հեմոֆրոմոգեններ—արյունագունածին-
ներ, հեմոցիտոմետր—արյունաբջջաչափ, հեմոցիտոմետրիա—արյունա-
բջջաչափություն, հեմոդինամիկա—արյունաշարժում, հեմոդիալիզ—
արյունատարալուծում, դիսախարիդներ—եղջաբաճիկներ, հեմագլյոտին-
ներ—արյունազանգվածողներ, հելիոտաֆիա—արևածգտում, հեմա-
գլյոտինացում—արյունազանգվածում, նեֆելոմետր—պղտորաչափ,
միկրոնալիզ—մանրաֆենոթյուն, բիոդինամիկա—կենսաշարժում, բա-
րոգրամա—ննչագիր, ապոլիտիզմ—ապաֆաղաֆականություն, տրավմա-
տոլոգիա—վնասվածքաբանություն, տրագլիկոլիզմ—ողբերգականացե-
րություն և այլն:

Պատճենումների այս ենթախմբին պետք է դասել նաև այն բոլոր
տերմին-համարժեքները, որոնց օտար և ազգային ձևերը բառակազ-
մական տեսակետից տարբերություններ են հանդես բերում:

բ) Երբ օտար տերմինը բարդ բառ է, պատճենվում է նրա միայն
մի բաղադրիչը (մասնակի պատճենում), ընդ որում նպատակով կարող

է ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ բաղադրիչը, և այդ կիսապատ-
ճենված ձևը զուգահեռաբար գործածվում է օտար, հաճախ նաև հայե-
րենի քերականական առանձնահատկություններին ենթարկված ձևի հետ,
ինչպես՝ գլիկոգենաֆայֆայում—գլիկոգենոլիզ, գամմագրություն—գամ-
մագրաֆիա, ագլյուտինածիններ—ագլյուտինոգեններ, երկպետիդներ—
դիպետիդներ, հյուսվածքաճեղքումներ—հիստոճեղքումներ, կորիզապրո-
տեիդներ—նուկլեարոտեիդներ, լորձապրոտեիդներ—մուկոպրոտեիդներ,
բազմավիտամինոզ—պոլիվիտամինոզ, կենսաֆիմիա—բիոֆիմիա, կեն-
սասինթեզ—բիոսինթեզ, հակաբիոտիկներ—անտիբիոտիկներ, էլեկտրա-
մեխանագիտություն—էլեկտրամեխանիկա, կենսակատալիզատոր—բիո-
կատալիզատոր, կենսամեխանիզմ—բիոմեխանիզմ, կենսաբջիշ—բիո-
պլաստ, կենսապալիմերներ—բիոպալիմերներ, կենսասինթեզ—բիոսին-
թեզ և այլն: Այս դեպքում ևս, ինչպես ցույց են տալիս բերված օրի-
նակներից շատերը, պատճենվում են նաև օտար տերմինի քերականա-
կան ձևերը (հոգնակերտ մասնիկներ):

գ) Երբ օտար տերմինի լրիվ պատճենված ազգային ձևին զուգա-
հեռ գործածվում է նաև նույն օտար տերմինի կիսապատճենված հա-
մարժեքը, ինչպես. ինֆաներշնչում—ինֆանիպնոս, автотипноз, ֆեա-
րուծություն—հիպնոսաբուծություն, гипнотерапия, հականեշիչներ—հա-
կադեպրեսանտներ, антидепрессанты, մանրէալուծում—բակտերիալու-
ծում, бактериолиз, ֆեաբանություն—հիպնոսաբանություն, гипноло-
гия, լուսափորագրություն—հելիոփորագրություն, гелиография, սե-
ռաբջջածնություն—գամետածնություն, гаметогенез, մանրէալուծիչ-
ներ—բակտերիալուծիչներ, бактериолизины, լուսավիմագրություն—ֆո-
տովիմագրություն, фотолиграфия:

Ինչպես այս, այնպես էլ այլ ձևերից կազմված շատ ածականներ,
որոնք սովորաբար կիրառվում են որևէ գոյականի համակցությամբ,
հիմնականում պահպանում են պատճենման այս եղանակը, ինչպես.
հակալուծաճեղքային—հակապարալիզային, антипаралитический, ենթա-
ձայնային—ինֆրաձայնային, инфразвуковой, ենթակարմիր—ինֆրա-
կարմիր, инфракрасный: Այս կաղապարով են նաև կազմվում լրիվ
կամ կիսապատճենված այն բարդ տերմինները, որոնցից մեկը համա-
դրական, մյուսը՝ վերլուծական ձևեր են, ինչպես. լուսանկարչական ժա-
պավեն—ֆոտոժապավեն, փոխմակածություն—փոխադարձ ինդուկցիա:
Շատ դեպքերում օտար տերմինի համադրյալ ձևերը պատճենվում են
ազգային լեզվի վերլուծական ձևերով, ինչպես՝ հեմատոքլաստ—արյու-
նածին բջիջ, ակտոգրաֆ—գործողության գրանցիչ, ակտոգրաֆիա—գոր-
ծողության գրանցում, ագրանուլոցիտ (агранулоцит)—ռչ հատիկավոր
բջիջ և այլն:

Պատճենումների և կիսապատճենումների բաղադրանությունը, նը-
րանց ոչ միօրինակությունը, մեկ հասկացություն համար մի քանի ձե-
վերի առկայությունը բխում են նրանից, որ հաճախ օտար ածանցը կամ
արմատը տարբեր կերպ են պատճենում կամ ընդհանրապես չեն էլ
պատճենում: Նման ձևերը հիմնականում կարելի է խմբավորել հետևյալ
կերպ.

1) օտար ածանցը կամ արմատը մի դեպքում պատճենվում է, մյուս
դեպքում՝ ոչ, ինչպես. орто=ուղա—որոն, олиго=սակավա—օլիգո, ан-
ти=հակա—անտի, нео=նորա—նեո-, авто=իմեմ—իմեմապետ, терм=
ջերմ— թերմ, օրինակ՝ անտիթեզ—հակաթեզ, թերմաստիֆոն—ջերմաս-
տիֆոն:

2) Օտար ածանցը կամ արմատը պատճենվում է ազգային երկու
համանիշ ածանցներով կամ արմատներով, ինչպես՝ пан=համա—ամե-
նա, изо=նույնա—հավասարա, би=երկ—կրկնա, пре=նախա—վերա,
ультра=գեր—անդր, гетер=տարա—այլա— (օրինակ՝ տարագիգոտ—
այլագիգոտ, հավասարաիոնություն—նույնաիոնություն, երկթորոցf—
կրկնթորոցf):

3) Օտար ածանցով կամ արմատով ձևը պահպանելով հանդերձ,
դրա կողքին կիրառվում են դրան համանիշ ազգային ձևերը, ինչպես.
ультра=գեր— անդր-ուլտրա, супер=—վեր— գեր-վրա սուպեր, мик-
ро=մանրա— փոքրա— միկրո, прото=—առաջին—առաջնային—նախա-
պրոտո, супра=—վեր— մակ—սուպրա, эндо=—ներ— ներսա—էնդո, эки=
—վեր—վերնա—մակ—էպի—, поли=—բազմա—շատա—պոլի, инфра=—ենթա-
ստոր—ինֆրա, ре-կրկնա—վերա—հաւր—ռե, օրինակ՝ գերձայնային—անդր-
ձայնային—ուլտրաձայնային)* և այլն:

Օտար տերմինները ազգային դարձնելը, կոնկրետ դեպքում հայե-
րեն համարժեքով փոխարինելը, պահանջում է մեծ զգուշություն: Կարե-
վոր է այն հանգամանքը, թե նորակերտ տերմինը գործնականում որ-
քանով է իրեն արդարացնում և կիրառություն ստանում տվյալ տերմի-
նային համակարգում: Իսկ դրա համար առաջին հերթին պետք է հաշվի
առնել այդ տերմինների իմաստային ճշգրտությունը: Նորակերտ տեր-
մինը պետք է ճիշտ կերպով արտահայտի համապատասխան տերմինի
գիտական իմաստը: Կարելի է բերել շատ օրինակներ, երբ տերմինը
թարգմանվել է, առաջարկվել են հայացված ձևեր, բայց դրանք կիրա-
ռություն չեն գտել կամ մասամբ են կիրառվել, օրինակ՝ եթե ջրակցում,
պատճառակառություն, միագունատես, վիտամինաֆաղց, տարագոյա-
ցում, տարածամանակություն, փտախտ, արյունալուծիչներ և շատ այլ
ձևեր արմատացան մեր լեզվում՝ հիդրակցիա, դետերմինիզմ, մոնոխրո-

*Որոշ ձևերում ա հոդակապը թողնված է պայմանականորեն:

մատ, ավիտամինոզ, հետապլազիա, հետերոխրոմիզմ, գանգրենա, հեմո-
լիզինեներ ձևերի փոխարեն, ապա տատանսահման, ժառանգակրային
տեսություն, նեյտրոֆիլաշատացում, նեյտրոֆիլաշացում, մոնոցիտա-
շատացում, ինֆեարեություն, առողջագիտություն, տառամարմին, ա-
զատամիտ ձևերը, որոնք առաջարկվել են ամպլիտուդ, գենային տեսու-
թյուն, նեյտրոֆիլիա, նեյտրոֆենիա, մոնոցիտոզ, ավտոմատիզմ, հի-
գիենա, լիտեր, լիբերալ ձևերի համար, դեռևս չեն արմատացել մեր լեզ-
վում, և հնարավոր է, որ սրանցից մի քանիսը ընդհանրապես կիրառու-
թյուն չգտնելով, դուրս գան տերմինային բառապաշարից կամ մնան
սոսկ մասնագիտական բառարաններում՝ իբրև չգործածվող միավորներ:

Պրոֆ. է. Բ. Աղայանը տերմինների ընտրության հարցում ար-
դարացիորեն առաջ է քաշում «համակարգայնություն» հարցը, այսինքն՝
«տերմինի ամբողջ համակարգի հնարավոր փոխարինումը կամ պահ-
պանումը»: «Գիտական տերմիններն իրարից առանձնացած չեն,—
գրում է նա,—նրանք շատ հաճախ կապակցված են մի ամբողջ շարք
հարակից տերմինների հետ և դրանց միասնությամբ մի ամբողջ համա-
կարգ են կազմում. այսպիսի դեպքերում, նպատակահարմար չէ համա-
կարգից միայն մեկ առանձին տերմին հայացնել, մյուսները պահպանե-
լով, կամ ընդհակառակը, մեկ օտար տերմինը պահել, մյուս բոլորը
հայացնելով (կամ արդեն հայերեն ունենալով)»³⁴: նա օրինակ է բերում
տուրիստ բառի համարժեքը հայերենում՝ զբոսաշրջիկ, որը չհաստատ-
վեց այն պատճառով, որ դրանից կազմված տուրիզմ, տուրբազա, լեռ-
նային տուրիզմ միավորների փոխարեն հարմար չէ գործածել զբոսա-
շրջություն, զբոսաբազա, լեռնային զբոսաշրջություն անբարենչյուն ձե-
վերը: Եվ իրոք, շատ հաճախ որոշ տերմինների համար հնարավոր է
ստեղծել հայերեն համարժեքներ (կամ դրանք արդեն ստեղծվել են),
բայց տվյալ միավորի բառակազմական կաղապարները կամ դրանով
կազմված կայուն բառակապակցությունները հնարավորություն չեն
տալիս կազմելու տվյալ տերմինի լրիվ համակարգը: Այս հանգամանքը
հաշվի առնելով, շատ դեպքերում կիրառվում է միայն օտար ձևը, օրի-
նակ՝ физиология տերմինը վաղուց թարգմանվել է բնախոսություն:
Դրանից ունենք ֆիզիոլոգ—բնախոս, ֆիզիոլոգիական—բնախոսական ձե-
վերը: Եվ թվում է, թե հարմար է: Բայց ահա, ինչպես իրավացիորեն
նկատել են որոշ մասնագետներ, физиологический покой, физиоло-
гический раствор, физиологическое возбуждение և այլ կապակցու-
թյունների թարգմանությունը կարծեք հաջող չէ հայերեն՝ բնախոսական
հանգիստ, բնախոսական լուծույթ, բնախոսական դրդում³⁵: կամ ունենք
շլանգ (шланг) օտար և փողքակ ազգային ձևերը, որոնք իբրև տերմին-
ներ կիրառվում են ավտոմոբիլային տերմինաբանության մեջ: Բայց

կայուն կապակցությունները առայժմ կիրառվում են օտար ձևի համակցությամբ. գրահապատ շլանգ, օդափոխման շլանգ, պաշտպանական շլանգ, օդի շլանգ, նկույն շլանգ, ապահովիչ շլանգ, ռետինե շլանգ և այլն:

Շատ դեպքերում տերմինների թարգմանություն, նրանց համարժեքը տալու ժամանակ անհրաժեշտ է լինում դիմել գաղափարադրական կոնկրետացման (идеографическая конкретизация), այսինքն՝ երբ մի լեզվի համապատասխան բառին կամ տերմինին համապատասխանում են մի քանի բառեր, որոնք ճշտում, ավելի պարզորոշ են դարձնում տվյալ հասկացության կամ երևույթի մասնավոր կողմերը: Հնարավոր է, որ այդ երևույթը հատուկ լինի միմյանց հետ իմաստային որոշակի հարաբերություններ չունեցող առանձին բառերի կամ տերմինների և ամբողջական հասկացական կամ բառիմաստային խմբերի: Այս երևույթը շատ դեպքերում կարելի է բացատրել տարբեր լեզուների բառակազմական առանձնահատկություններով, օրինակ՝ հայերենի և ռուսերենի զուգահեռ գործածություն ունեցող որոշ տերմինների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ հաճախ ռուսերենի մեկ տերմինը համապատասխանում է հայերենի մի քանի տերմինների, որոնք բաղադրված են տարբեր ածանցներով, օրինակ՝ браковщик—խտտանիչ—խտտանորդ—խտտանաբար, анаморфоз—ձևափոխություն—ձևափոխում, откормщик—բուռղ—բուռդ, питательный—սննդաբար, սնուցիչ, направляющий—ուղղորդ—ուղղատու և այլն:

Տերմինաբանությունն արտացոլում է անընդհատ փոփոխվող հասկացությունների համակարգը, և այն փոփոխվում է հասկացությունների փոփոխման հետ համատեղ: Հասկացության փոփոխությունը միաժամանակ փոփոխություն է առաջացնում նաև տերմինահամակարգում: Այս երևույթը կարող է բացասաբար ազդել տերմինահամակարգի ամբողջության վրա, խախտել համակարգայնությունը: Հաճախ տերմինային զուգահեռների առաջացումը պայմանավորված է լինում ինքնաբերաբար կատարվող լեզվական գործոններով, ինչպես օրինակ՝ կենսունակ ածանցը ոչ կենսունակով փոխարինելով, որևէ ածանցի կորուստով, ինչպես նաև տերմինահամակարգերի վրա ոչ ճիշտ ներգործմամբ: Այս դեպքում ևս նման շարքերի առաջացումը խախտում է տերմինահամակարգի միօրինակությունը: Այս վերջինը հատկապես երևան է գալիս օտար և ազգային ձևերի՝ համարժեք տերմինների, զուգահեռ կիրառությունների դեպքում, ինչպիսիք են՝ ռեծիսոռ—բեմավար, դիրիժոր—երգավար—նվագավար, պրեմիա—պարգևատրություն, պարգևավճար—պարգև—հավելում (պարգև—հավելում), ասամրլեա—համա-

ծողով—աշխարհածողով, ռեակցիա—հետադիմություն— հետադեմ ու-
ծե՛ր և այլն:

Հայերենի հարուստ և ճկուն բառակազմական հնարավորություն-
ների շնորհիվ օրեցօր ավելանում է նորաստեղծ տերմինների քանակը:
Միայն վերջին ժամանակներում մեր լեզվում ստեղծվել են հազարա-
վոր տերմիններ, որոնցից շատերը լայն կիրառություն և քաղաքացիու-
թյուն են ստացել: Օրինակ՝ մակնիշ, ցուցափեղկ, արտադրամաս, հա-
մալիւր, մասնաճյուղ, հյուրախաղ, մասնաշենք, դափնեկիր, տաղավար,
համայնապատկեր, շրջափակում, ծանրորդ, ծանրաձող, մշակույթ, տա-
րածք, տիեզերաճավ, հեռուստացույց, փառատոն, գիտածողով, հաս-
տոցաշինություն, սարքաշինություն, մասնագիտություն, երթուղի և
այլն:

Հայոց լեզվի տերմինաբանությունը հետևում է համաշխարհային
գիտական մտքի զարգացմանը, նրա բուռն ընթացքին, հարստանում և
փոփոխվում է գիտական հասկացությունների փոփոխման և նոր հաս-
կացությունների առաջացման պրոցեսին զուգընթաց՝ համալրվելով գի-
տության, արտադրության և տեխնիկայի համապատասխան բնագավառ-
ներում կիրառվող նորագույն հասկացությունների անվանումներով:

4. Համանիշ տերմիններ

Համանիշ են այն տերմինները, որոնք հակադրվում են, հատկապես
տարածական, սոցիոլոգիական, ժամանակագրական, կառուցվածա-
յին հատկանիշներով: Ժամանակակից հայերենի տերմինահամակար-
գում դրանք ունեն տարբեր դեր ու կշիռ, քանակային ու կիրառության
տարածվածության տարբեր հարաբերություններ:

ա) Տարածական հատկանիշով հակադրվող տերմինները թեև ընդ-
հանուր են հայերենի որևէ մասնագիտական բնագավառի համար, բայց
գործածական են տարբեր տարածքներում, այսինքն՝ դրանցից մեկը կի-
րառվում է արևելահայերենում, մյուսը՝ արևմտահայերենում, ինչպես.
հասարակագետ—ընկերաբան, հաղորդավար—խոսնակ, հեռախոս—հե-
ռաձայն, հեռուստացույց—հեռատեսիլ, ծրագիր—հայտագիր և այլն:

Երբեմն արևելահայերենում գործածվող մեկ տերմինի փոխարեն
արևմտահայերենում կիրառվում են երկու տերմին, որոնք տվյալ տա-
րածքում հանդես են գալիս իբրև բացարձակ համանիշներ կամ նույնա-
նիշներ, ինչպես. կինո—շարժանկար—շարժապատկեր, տիեզերագնաց—
աստղագնաց—աստղաճավորդ, տիեզերագնացություն—աստղագնացու-
թյուն—աստղաճավորդություն:

Ինչպես ցույց են տալիս վերոբերյալ օրինակները, նման տերմին-

ները բաժանվում են երկու խմբի. 1) մեկ հասկացության համար օտար տերմինի փոխարեն և՛ արևելահայերենում, և՛ արևմտահայերենում ստեղծվել են ազգային ձևեր (հաղորդավար—խոսնակ, հեռախոս—հեռաձայն), 2) արևելահայերենը կիրառում է օտար տերմինը, արևմտահայերենը՝ նրա ազգային համարժեքը (սոցիալիստ—ընկերավար, կինո—շարժանկար, ավտոմոբիլ—ինքնաշարժ):

բ) Սոցիոլոգիական հատկանիշով հակադրվող զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինները ևս ունեն կիրառության տարբեր շրջանակներ: Տվյալ հասկացությանը տրվող տարբեր անվանումներից մեկը մեծ մասամբ կիրառվում է գիտական գրականության մեջ, գրավոր խոսքում, մյուսը՝ խոսակցական. լեզվում, ինչպես. կատաղություն—ջրվախություն, դեղնախո—բուսկին—դեղնացավ, խառնադրոշմ—դաշվածք, լնդախո—լնդացավ, տրիստֆիտիա—ֆաշալ, գունջ—մկնառամ, միկրոսպորիա—էրեթիկ: Այս ձևերից վերջինները երբեմն օգտագործվում են ինչպես մասնագետների բանավոր խոսքում, այնպես էլ ժողովրդախոսակցական լեզվում և այն էլ ոչ տերմինային արժեքով: Եթե տերմինը գործածվում է ոչ թե մասնագիտական գրականության մեջ, այլ ուրիշ շրջանակներում, հանրամատչելի կամ գեղարվեստական գրականության մեջ՝ համակարգից դուրս, ուրեմն այն ապատերմինացվում է: Նման դեպքերում զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինների կիրառությամբ բացահայտվում են դրանց գործառության շրջանակները, հաճախ շատ տերմիններ օգտագործվում են միայն ակադեմիական հրատարակություններում կամ միայն գիտահանրամատչելի գրականության մեջ: Ահա թե ինչու զուգահեռ գործածություն ունեցող ձևերի այս շարքում մի եզրը ապատերմինացվում է, որը իրավունք է տալիս նման շարքերը համանշան անվանել սոսկ հարաբերականորեն:

Հայերենում կան բազմաթիվ բառեր, որոնք բույսերի անվանումներ են և հանդես են գալիս զուգահեռ ձևերով: Գիտական գրականության մեջ դրանք ունեն իրենց որոշակի անվանումը, դրանց կողքին շատ են նաև ժողովրդական լեզվում տարածված անվանումները: Լատիներենում և ռուսերենում դրանցից յուրաքանչյուրին տրվում է մեկ անվանում: Բերենք մի քանի օրինակներ տարբեր բնույթի բառարաններից, նախ՝ տերմինաբանականից³⁶.

Դաշտային ձիաձևտ—ձիազի, ձիու շաքար, շան ագի,
Հիմալայան մայրի—քաջաց ծառ, տիվտար, դիվամայրի,
Գորտնուկ—յուղածաղիկ, հրանունկ, մայիսի ծաղիկ,
Ոջլախոտ—անիծած հարս, ոջլադեղ,
Կակաշ—խաշխաշ, լալա, պուտ,
Օճառախոտ—օճառաբույս, փրփրիկ,

Լոշտակ—մարդախոտ, մարմնատակ,
Հացհամեմ—շամբուլա, այծառվույտ,
Օղակաձև խոզանուկ—կաշուկ, ձիակորեկ, գավարսախոտ,
Կարմրաշուշան—լեռնաշուշան, հրճու,
Կերոն—ջրեղեգ, որձախոտ և այլն:

Բազմաթիվ բույսերի զուգահեռ անվանումներ տրված են Ա. Սուբխասյանի «Հոմանիշների բառարանում»: Հեշտ է նկատել, որ դրանց մեծ մասն ունի զուտ անվանողական և կիրառական տարբերություններ և թեև պատկանում է միևնույն տերմինահամակարգին, բայց ավելի շատ վերաբերում է անվանակարգային հասկացություններին, քան տերմիններին, հետևապես անհրաժեշտ է տարբերակել դրանք բուն տերմիններից, ինչպես օրինակ՝ առյուծախոտ—ջեմատակ—առյուծածուծ, առջախոտ—առջականջ, ժանտաթգենի—մոլաթգենի—կատաղի—կատաղի թուզ, այծակն—այծախոտ, գիշերածաղիկ —ցայգածաղիկ—գիշերային հասմիկ, թթենի—շեքամածառ, անանուխ—դաղձ, կարմրախար—կարմրագեղ—կարմրախոտ, կարնոտն—փոքրոտն, դոխոտնի—կաթնուկ—խեծուկ և այլն:

զ) Ժամանակագրական հատկանիշով հակադրվող տերմինների համար բնորոշ է այն, որ դրանք հիմնականում երկանդամ համանշային շարքեր են, որոնց անդամներից մեկը կիրառվում է ժամանակակից հայերենի որևէ տերմինահամակարգում, մյուսը հնացած է և հատուկ է հին հայերենին, ինչպես. բառաբան—բառգիրք, առակագիրք—աղվեսագիրք, դիմում—աղբսագիր, ֆիլ—հաբագես, տողադարձ—տողանցություն, ողբերգություն—նոխագերգություն և այլն:

դ) Կառուցվածքային տերմինաբանության մեջ ընդունված է «տերմինի կարճ ձև» հասկացությունը, որը կիրառվում է այն ժամանակ, երբ տերմինի իմաստը հասկանալի է և նրան զուգահեռ կարճ ձևի առկայությունը չի խճողում տերմինահամակարգը: Այս փաստը ևս վերկայում է տերմինային համանշության առկայության մասին, հատկապես, երբ տարբեր անվանումներ զուգահեռաբար օգտագործվում են միևնույն ժանրի կամ ոճի մեջ (տերմինաբանական ստանդարտ, տերմինաբանական բառարան, տերմինարան և այլն), ինչպես նաև տարբեր շրջանակներում (գրավոր խոսք, մասնագետների միջև տեղի ունեցող բանավոր հաղորդակցություն և այլն):

Տերմինի կարճ ձև (այսուհետև՝ ՏԿՁ) ասելով տերմինաբանության մեջ հասկանում ենք բովանդակությամբ հավասարաթեք, լեզվական համապատասխան եղանակներով կրճատված տերմինային կառույցը, որն անվանում է միևնույն հասկացությունը: Ինչպես ընդհանուր գործա-

ծական բառապաշարում, այնպես էլ մասնագիտական բառաշերտում գոյություն ունեն մեծ թվով բառակապակցություններ, հաճախ նույնիսկ երկարաշունչ արտահայտություններ, որոնք ընդգծում են հասկացության կարևոր հատկանիշները: Թեև գիտական տեսակետից այդ արդարացվում է, բայց գործնականում, առանձնապես բանավոր խոսքում, դրանք անհարմար են, և կարիք է զգացվում դիմել ավելի կարճ ձևերի:

Գիտական գրականության մեջ ամենից տարածվածը տերմինի կաճն ձև (краткая форма термина) և տերմինի կաճն տարբերակ (краткий вариант термина) անվանումներն են, որոնցից նախընտրելի է առաջինը, մանավանդ որ այն դասվում է համանիշների շարքը, ոչ թե տարբերակների:

ՏԿՁ-ն իր իմաստով հավասարաթեք է տերմինի լրիվ ձևին այն առումով, որ երկուսն էլ միեկնույն հասկացությանը տրվող անվանումներ են: Տերմինի լրիվ ձև ասելով հասկանում ենք տերմին-կապակցությունները, որոնք հասկացությունը բնորոշում են հնարավորին չափ շատ հատկանիշներով, արտացոլելով տերմինի ամենաէական հատկանիշները: Սակայն գործնական աշխատանքում կամ գրավոր տեքստում հաճախ հարկ է լինում երկար ձևերից ընտրել ավելի կարճը: Այդպես առաջանում է երկարաշունչ, բաղադրյալ տերմինի ավելի կարճ ձևը, որը շատ հարմար է և իմաստային տեսակետից՝ համարժեք երկարին:

Եթե բանավոր խոսքում որևէ ՏԿՁ ստեղծվում է մեքենայաբար, ապա տերմինաբանական բառարաններում, բառարան-տեղեկատուներում, պետական ստանդարտներում այդպիսիք պետք է ներկայացնել միայն խնամքով մշակելուց, ճշգրտելուց, լեզվական համապատասխան օրենքներով կրճատելուց հետո՝ խստորեն հաշվի առնելով դրանց բովանդակային, տրամաբանական համապատասխանությունը:

Բազմաբառ տերմիններից կարճ ձև ստեղծելու համար պարտադիր են մի քանի պայմաններ, օրինակ՝ միաժամանակ իբրև համանիշներ կարելի է օգտագործել այն տերմինների կարճ ձևերը, որոնց իմաստները հայտնի են համատեքստից և թյուրըմբռնումների տեղիք չեն կարող տալ: Տերմինի նոր ձևը, կոնկրետ դեպքում կարճը, չպետք է բովանդակի նոր տարրեր, որոնք չկան երկար ձևում, այլապես նրանք կդադարեն տերմինային համանիշների լինելուց: Ելակետային լրիվ ձևերի և տերմինային նոր կազմությունների միջև, չի կարելի ասել, թե վերանում է հակասությունը, այլ, ինչպես նշել է Դ. Ս. Լոտտեն, հարկ է լինում հաշվի չառնել տերմինի որևէ հատկանիշներից մեկը³⁷: ՏԿՁ-ի ընտրությունը, նրա բաղադրիչներից որևէ մեկի կրճատումը, անշուշտ, կատարվում է նրա ճշգրտության և միանշանակության հատկանիշի

անտեսման հաշվին: Առանձնապես անհրաժեշտ է տարբերել նման ձև-վերի առաջացման երկու եղանակ. մի դեպքում գիտական գրականու-թյան մեջ նյութի շարադրման ժամանակ անհրաժեշտ է լինում դիմել որոշ տերմինների կրկնության, հաճախ նույնիսկ մի քանի անգամ՝ մեկ նախադասության պարբերության կամ էջի սահմանում և յուրաքանչյուր դեպքում՝ որևէ ձևով փոփոխված տարբերակով: Կարճ ասած, հարկ է լինում դիմել, այսպես կոչված, տեքստային կրճատումներ: Վերջինիս դիմում են, երբ անհրաժեշտ է լինում գործածության ժամանակ դուրս գցել տերմինի բաղադրիչներից մեկը կամ ավելին, իսկ հետո անհրա-ժեշտության դեպքում վերականգնել և կարճ ձևի փոխարեն գործածել լրիվ ձևը: Պարզ է, որ եթե տերմիններն առանց կրճատման կիրառվեն տեքստում, ապա ոճական առումով գիտական խոսքը կլինի տարտամ, կրկնություններով ծանրաբեռնված: Հետևապես, գիտական մտքերի շա-րադրման և հաղորդման դեպքում անպայմանորեն անհրաժեշտ է լինում դիմել տարբեր տեսակի տեքստային կրճատումների:

Բազմաբաղադրիչ տերմինները կարճերով փոխարինելու երկրորդ եղանակը, կարելի է ասել, կատարվում է բանավոր խոսքի ընթացքում: Հասկանալի է, որ տերմինների կիրառման ոլորտները լայն են, դրանք չեն սահմանափակվում միայն մասնագիտական գրականությամբ, գոր-ծառնում են նաև գիտնականների, համապատասխան մասնագետների բանավոր խոսքում: Խոսքի ընթացքում մարդը խուսափում է ավելորդու-թյուններից, կրկնություններից, անհարմարությունից և ցանկանում է հնարավորին չափ քիչ քանք գործադրելով արտահայտել իր մտքերը: Այդ ստիպում է գիտնականին կամ համապատասխան մասնագետին դիմել սեղմության և համառոտության:

Հայերենի տերմինաբանության բնագավառում չկա որևէ ուսում-նասիրություն կամ հոդված, որը նվիրված լինի ՏԿՁ-ին, այսինքն, որ-տեղ տրվեն դրանց կազմության հիմնական եղանակները և մեթոդները: Նման աշխատանք կազմվել է ուսերենի տերմինների համար, որը ծա-ռայում է որպես մեթոդական ուղեցույց: Այնտեղ առաջարկվում են ՏԿՁ-երի հնարավոր բոլոր եղանակները³⁸:

Այժմ անդրադառնանք ՏԿՁ-ի կազմմանը բնորոշ մի քանի հիմնա-կան եղանակների, որոնք հաճախ են հանդիպում գործնականում: Իհարկե, ստորև բերված եղանակները չեն կարող միանգամայն սպառիչ լինել հայերենի բոլոր ՏԿՁ-երի համար: Այդ հատուկ ուսումնասիրու-թյան նյութ է: Այստեղ անդրադառնում ենք ամենահիմնական կաղա-պարներին, այնքանով, որքանով դրանք կազմում են տերմին-համա-նիշների տարատեսակը:

1. Բ ա ո ա յ ի ն կ ր ն ա տ ու մ ն ե ր

ՏԿՁ կարելի է ստանալ տերմին-բառակապակցության կազմում հղած որևէ միավորի կրճատման հետևանքով: Կրճատումից հետո կարող են առաջանալ երկու տիպի հարաբերություն լրիվ և կրճատ ձևերի միջև՝ բառակապակցություն—բառակապակցություն, բառակապակցություն—բառ: Առաջինի համար կարելի է բերել հետևյալ օրինակները. գրական գեղարվեստական երկ—գրական երկ, երկրաչափորեն շփոփոխվող համակարգ—շփոփոխվող համակարգ, գրական գեղարվեստական ստեղծագործություն—գրական ստեղծագործություն, երկրորդի համար հետևյալները՝ արխիվային ֆոնդ—արխիվ, առաջնորդող հոդված—առաջնորդող, գրական երկ—երկ:

Բառակրճատման միջոցով ՏԿՁ կարելի է ստանալ հետևյալ դեպքում, եթե բառակապակցությունն արտահայտված է սեռային հատկանիշ արտահայտող գոյականով+տեսականին հատկանիշ արտահայտող գոյական, ապա հնարավոր է կրճատել երկրորդ բաղադրիչը: Այսինքն՝ տեսակ ցույց տվող տերմինի լրիվ ձևի փոխարեն թույլատրվում է գործածել սեռ ցույց տվող տերմինի կրճատ ձևը: Կրճատման այս եղանակը տարածված է նաև ուսերենում, հատկապես անվանականարգության մեջ: Եթե անվանականարգային միավորը միևնույն մեքենայի անվանումն է, ապա այդ դեպքում կրճատվում է մեքենայի անունը, այսպես. ուսերենում գործածում են՝ пресс-форма стеклоформирующей машины=пресс-форма, կամ плунжер стеклоформирующей машины=плунжер և այլն³⁹: Նման դեպքում պետք է զգուշություն ցուցաբերել, որպեսզի ՏԿՁ-ը չզուգահեռի մի այլ տերմինի, որը գործածվում է այդ բնագավառում և համանունություն չառաջացնի, ինչպես օրինակ՝ էլեկտրամագնիսական դաշտ—դաշտ, առաջին ազդանշանային համակարգ—համակարգ, էլեկտրական հոսանք—հոսանք, գրական ստեղծագործություն—ստեղծագործություն և այլն: Իհարկե, այս բոլոր դեպքերում պետք է հետևել իմաստին և զգուշ լինել հետագա խառնաշփոթությունից, ուստի ՏԿՁ-ն այս դեպքում կարող է կազմել միայն համապատասխան մասնագետը:

2. Բառակազմության միջոցով առաջացած կրճատումներ

Բառակազմության միջոցով ՏԿՁ-ի կազմումը պահանջում է մեծ զգուշություն, բառակազմական եղանակների, կաղապարների, տերմինացվող հասկացությունների, նրանց համապատասխան իմաստների

քաշ իմացութիւն: ՏԿԶ կազմելու այս եղանակը կարելի է բաժանել մի քանի ենթախմբի.

ա) Բառաբարդացում. ժամանակակից հայերենում ամենից շատ տարածված է որոշիչ-որոշյալի հարաբերութիւն ունեցող երկանդամ տերմին-կապակցութիւնների միացումը մեկ միավորի կազմում՝ գերազանցապես ա հոդակապի օգնութեամբ, այսինքն՝ տերմին կապակցութեան կրճատման հետեանքով առաջանում են կազմութեամբ բարդ համադրական (իսկական բարդութիւններ) տերմիններ, ինչպես՝ էլեկտրական էներգիա—էլեկտրաէներգիա, էլեկտրական հաղորդում—էլեկտրահաղորդում, մագային զգայունութիւն—մագագայունութիւն, լեզվական ընտանիք—լեզվաընտանիք, սկզբնական փուլ—սկզբնափուլ: Նույն կաղապարով միանում են նաև հատկացուցիչ-հատկացյալի հարաբերութիւն արտահայտող տերմին-կապակցութեան անդամները՝ շապիկի թուղք—շապկաթուղք, ներկի նմուշ—ներկանմուշ, ծալքի նմուշ—ծալքանմուշ, գրքի շապիկ—գրքաշապիկ, տառի նմուշ—տառանմուշ, օդի խուց—օդախուց, խցանի օդ—խցանօդ, փաշի ուժ—փաշաուժ և այլն: Այս տերմինների շարքը պետք է դասել նաև երկանդամ և եռանդամ այն կապակցութիւնները, որոնց կազմում կան որոշիչ որոշյալի հարաբերութիւն արտահայտող միավորներ: Դրանցից ստացված կրճատ ձևերը ևս իսկական բարդութիւններ են, որոնք պահպանում են իմաստային նույն հարաբերութիւնները, թեև ընդհանրապես դուրս է գալիս կապակցութեան մեկ անդամը, ինչպես՝ բազմաճիւղային հաշուարկութիւն—բազմաճիւղային, բառահատոր հաշուարկութիւն—բառահատորային: Նման ձևերի կազմումը հնարավոր է նաև իմաստային այլ հարաբերութիւն արտահայտող կապակցութեան անդամների միացումից՝ առանց դուրս գցելու բաղադրիչներից մեկը, օրինակ՝ սրտի զագաթնային հոռց—սրտազագաթնային հոռց:

բ) Ածանցում. այս եղանակը բարդ չէ: Հիմնական պահանջն այն է, որպեսզի տերմինի լրիվ ձևին՝ կոնկրետ դեպքում բառակապակցութեան գլխավոր բաղադրիչին, կցվի համապատասխան իմաստ արտահայտող ձևովթը: Իսկ դրա համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է տվյալ լեզվի բառակազմութեան ընդհանուր օրենքների լավ իմացութիւն: Հայերենում նույնպես այս եղանակը շատ գործուն է: Այդ պետք է բացատրել մեր լեզվի ածանցական մեծ հնարավորութիւններով, օրինակ՝ իշ վերջաժանցն արտահայտում է մի քան անող իմաստ և գործածվում է ինչպես անձ, այնպես էլ իր ցույց տվող բառերի հետ, որոնցից շատերը տարբեր մասնագիտական բառապաշարում գործածվում են որպես տերմիններ: Իհարկե, ածանցման հետ մեկտեղ կարող են գործել նաև բառակազմական այլ եղանակներ (օրինակ՝ բարդացում): Այսպես

օրինակ՝ մետաղի վրա փորագրող երկար ու նկարագրական ձևի փոխարեն —իշ ածանցի օգնությամբ կազմվել է մետաղափորագրիչ կարճ ձևը: Այս առումով հայերենում բավական արտադրողական են հատկապես վերջածանցները, որոնցից շատերն արտահայտվում կոնկրետ իմաստներ, դրվում են հասկացության համապատասխան անվանումների վրա, կազմելով նոր տերմիններ, ինչպես՝ —ուրյուն, —ում, —յալ, —ոդ, —արար, —ունք, —ույկ, —ույք, —ված, —վածք, —ոց, —մունք, —ացում և այլն, ինչպես՝ կովի ծինը—կովածնուրյուն, մեղադրվող անձ—մեղադրյալ, խոտանող բանվոր—խոտանիչ, փաթեթավորման ենթաբեկեր—փաթեթավորում, բբի լայնացնելը—բբալայնացում և այլն:

դ) Հապավում. ՏԿՁ կազմելու այս եղանակը տարածուն է շատ լեզուներում, այդ թվում նաև հայերենում: Նման հապավումները տերմինային կապակցությունների և բաղադրյալ անվանումների բաղադրիչների կրճատագիր մասերն են, որոնք սովորաբար համապատասխանում են մեկ հասկացության և մեկ տերմինի իմաստ են արտահայտում: Ինչպես. ընդհանրապես լեզվի բոլոր հապավումները, այնպես էլ տերմինային հապավումները, առաջացել են տեղի և ժամանակի խնայողության կամ տնտեսման պահանջը հաշվի առնելուց: Եթե դրանք սովորական խոսքը հաճախ զրկում են գեղեցկությունից, թարմությունից, ապա գիտական գրականության մեջ, ընդհակառակն, պահպանելով իմաստի ճշգրտությունը, խոսքը դարձնում են սեղմ ու հակիրճ: Հապավումները հիմնականում կարող են կրճատվել հետևյալ սկզբունքներով. ա) կապակցության բաղադրիչների միայն մի մասի կրճատումից՝ սոցիալիստական մրցություն—սոցմրցում, բ) բոլոր բաղադրիչների որոշ մասերի կրճատումից՝ շրջանային ժողովրդական կրթության բաժնի վարիչ—շրջ-ժողկրթբաժնավար, մեքենայական բարգմանություն—ՄԹ: Թեև տերմինից կտրված առանձին բաղադրիչներն արդեն տերմին չեն և այդպիսի իմաստ էլ չեն արտահայտում իբրև առանձին միավորներ, բայց ամբողջ հապավման մեջ, որպես բարդության բաղադրիչ տարրեր, ամբողջությամբ տերմինի արժեք ունեն: Տերմինային հապավումները կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ⁴⁰.

ա) Տառային են կոչվում բոլոր այն հապավումները, որոնք ստացվել են տերմին-կապակցության բաղադրիչների առաջին տառերից, ինչպես՝ նավթային անման նյութ—ՆԱՆ, օդային տագնապ—ՕՏ: Նման հապավումներից շատերը հայերենին են անցել ռուսերեն հապավումների պատճենումից, բայց, իհարկե, ամեն դեպքում հաշվի են առնվել հայերենի շարահյուսական, բառակազմական ընդհանուր օրինաչափությունները, այդ իսկ պատճառով լրիվ միավորներից կտրված թեմաները

որող դեպքերում կարող են համապատասխանել կամ չհամապատասխանել ուսերենի տերմիններին, ինչպես՝ Общий центр тяжести—ОЦТ—Ծանրության ընդհանուր կենտրոն—ԾՐԿ, ежедневное обслуживание—ЕО—ամենօրյա սպասարկում—ԱՍ, техническое обслуживание № 1—ТО—1 —տեխնիկական սպասարկում—ՏՍ—1 և այլն:

Հապավումներ են կազմվում նաև այնպիսի կապակցություններից, որոնց կազմում կան ածանցավոր և բարդ բառեր, ուր ածանցը և բարդության բաղադրիչները կարևոր են տերմինի համար: ՏԿԶ-ը կազմվում է նաև այդ միավորների առաջին տառերից, ինչպես՝ հակաօդային պաշտպանություն—ՀՕՊ, սպիտակուցա-վիտամինային կոնցենտրատ—ՍՎԿ, ադրենալեզկային հորմոն—ԱԿՀ:

բ) Վանկային այն հապավումները, որոնք կազմվել են տերմինային կապակցության բաղադրիչների առաջին վանկերի (հնարավոր է 1—2 վանկի) միացումից, ինչպես՝ պրոլետարական կոլտուրա—պրոլետկոլտ, պարտադիր ուսուցում—պարտուս, պատմական մատերիալիզմ—պատմատ, գործադիր կոմիտե—գործկոմ, շրջանային գործադիր կոմիտե—շրջգործկոմ, երկրամասային կոմիտե—երկրկոմ, ռազմական ուսուցում—ռազմուս և այլն:

գ) Վանկաբառային այն հապավումները, որոնք կազմվել են տերմինային կապակցության առաջին բաղադրիչի կամ բաղադրիչների վանկերից և վերջին լրիվ բաղադրիչից, ինչպես՝ էլեկտրական էներգիա—էլէներգիա, տնտեսական հաշվարկ—տնտհաշվարկ, գազային շինարարական մոնտաժ—գազշինմոնտաժ, աշխատանքային օր—աշխօր:

Պատահում է, որ մեկ հասկացության համար ՏԿԶ-եր կազմվում են և՛ տառային, և՛ վանկատառային հապավման ձևերով, և այսպես ստացվում են եռանդամ համանշային տերմինային խմբեր՝ տերմինի մեկ երկար և երկու կարճ ձևերով, ինչպես. պետական տոհմական մատյան—պետտոհմամատյան—ՊՏՄ, պետական տոհմական բուծարան—պետտոհմաբուծարան—ՊՏԲ (անասնաբուծ.):

Երբեմն տերմինային համանշություն է առաջանում ոչ միայն կարճ և լրիվ ձևերով, այլ մինչև իսկ երկու կարճ ձևերի առկայությամբ: Այդ լինում է հատկապես այն դեպքում, երբ օտար և ազգային տերմինների բաղադրիչներից կազմված կարճ ձևերը զուգահեռաբար գործածվում են (այդպիսի հապավումներ ընդհանրապես հանդիպում են նաև ոչ տերմինային կիրառությանը), ինչպես՝ շրջկոմ—ռայկոմ, շրջգործկոմ—ռայգործկոմ, շրջսովետ—ռայսովետ, արհկոմիտե—պրոֆկոմիտե, արհկոմ—պրոֆկոմ: Դրանց տիպիկ օրինակներ են՝ պարտանդամ—կուսանդամ, պարտաշխատանք—կուսաշխատանք, պարտշրջկոմ—կուսշրջկոմ, պարտդպրոց—կուսդպրոց, պարտկազմակերպություն—կուսկազմակերպություն,

պարտաճամագումար—կուսճամագումար, պարտկոմիտե— կուսկոմիտե
ձևերը⁴¹, որոնք իրենց հերթին հանդես էին գալիս լրիվ ձևերի հետ
(օրինակ՝ պարտիական աշխատող—կուսակցական աշխատող): Նման
հապավումները ժամանակավոր բնույթ են կրում և երբեմն գիտակցա-
կան ոչ ճշգրիտ ներգործման շնորհիվ որոշակի ժամանակահատվածում
գործում են կողք կողքի, մինչև ազգային ձևի լրիվ ամրապնդումը:

Բերված օրինակները վկայում են, որ գիտության տարբեր բնագա-
վառների մասնագիտական բառապաշարում տերմինի երկար ձևերի
կողքին առկա է կարճ ձևերի մի ողջ համակարգ: Եթե դրանք ոչ տերմին-
ների համար շատ դեպքերում կարող են կերտվել մեխանիկորեն, ապա
տերմին-հապավումները կերտվում են գիտակցված կերպով, որոշակի
և հաստատուն կանոնները հաշվի առնելով: Ահա թե ինչու գիտություն-
ների հարաճուն զարգացման ներկա շրջանում բուռն թափով զարգա-
նում է տերմինաստեղծման այս եղանակը, որն ավելի զգայուն է նորա-
բանությունների ընդունման և հնաբանությունների դուրս մղման
հարցում:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ վերոհիշյալ բոլոր եղանակներով
կազմված ՏԿԶ-եր օբյեկտիվորեն գոյություն ունեն տերմինաբանության
մեջ: Դրանք տերմինի լրիվ ձևի (երկու և ավելի միավորներից կազմված
կապակցության) անվանման կարճ տարբերակներն են և միևնույն հաս-
կացության անվանումները, որոնց զուգահեռ գործածությունը ոչ միայն
թույլատրվում է տերմինաբանության մեջ, այլև օրինականացվում է:
Դրանից հետևում է, որ տերմինի լրիվ և կարճ ձևերը հանդես են գալիս
համանշանային հարաբերությամբ, կարող են կիրառվել տարբեր իրա-
դրություններում՝ պաշտոնական խոսքում, գիտական գրականության
մեջ, մասնագետների բանավոր խոսքում: Կրճատման բոլոր ձևերը
բխում են տեքստից, պայմանավորված են համատեքստով, կիրառելի
են գրեթե բոլոր տերմինահամակարգերում: Նման կրճատումները հը-
նարավորություն են տալիս մասնագիտական խոսքը թոթափել ավելորդ
կրկնություններից, ծանրաբեռնվածությունից:

Տերմինային համանիշների հետ չպետք է շփոթել այն դեպքերը,
երբ թեև շատ դեպքերում որոշ զուգաձևեր կիրառվում են միմյանց
փոխարեն, բայց դրանք արտահայտում են իմաստային որոշակի տար-
բերություններ, դրանով իսկ հակասում են տերմինին հատկացվող հիմ-
նական պահանջներից մեկին, հետևապես, դրանք միմյանց փոխարեն
գործածելը չի արդարացվում: Եթե դրանցից յուրաքանչյուրն արտա-
հայտում է իմաստային որևէ նրբություն, ապա պետք է նաև համապա-
տասխանի տարբեր հասկացության, հետևապես դրանց տարբերակումը
անհրաժեշտություն է, և գիտական լեզվում այդ տերմինների ճիշտ և

տեղին գործածությունը պարտադիր է: Նման միավորները մեծ մասամբ բազմիմաստ տերմիններ են, որոնց իմաստները մերթ զուգահեռ պետք են, մերթ տարբերվում լրացուցիչ նրբերանգներով, ինչպես. բանաստեղծություն—առանձնավոր, բանագող—գրագող, մակերևույթ—մակերես, դիմախաղ—մեջխաղ, գերբնկառություն—բնկառություն և այլն: Հաճախ նման տերմինների իմաստային նուրբ տարբերությունները չեն նկատում ոչ մասնագետները և դրանք կիրառում են միմյանց փոխարեն: Օրինակ՝ ուղղանայաց և ուղղագիծ բառերը բառարանում տրվում են որպես համանիշներ⁴²: Մինչդեռ մասնագիտական բառապաշարում դրանք արտահայտում են իմաստային նրբություններ. «... «Ուղղահայացը»-ը ցույց է տալիս 90 աստիճանի անկյուն կազմելու գաղափար, բայց ոչ թե ինչի հետ է կապում այդ անկյունը, հետևաբար, «ուղղահայաց» բառը գործածելիս անպայման անհրաժեշտ է նաև այնպիսի բառերի առկայություն, որոնք արտահայտեն որևէ մարմնի, հարթության կամ ուղիղի մեկ ուրիշի հետ 90 աստիճանի անկյուն կազմելը: Այսինքն, անհրաժեշտ է ասել. «AB-ն ուղղահայաց է CD-ին», «Մարքսի փողոցն ուղղահայաց է լենինի պողոտային» և այլն: «Ուղղահայացը»-ը գործածելիս, եթե ցույց չի տրվում, թե ինչին է ուղղահայաց, դառնում է անիմաստ»: Ուղղագիծ հասկացությունը ուղղահայացի մի տարատեսակն է. այն ցույց է տալիս գազաթնակետը տվյալ կետի հետ միացնող զծի ուղղությունը, իսկ վերջինս տվյալ կետում ուղղահայաց է հորիզոնին. «ուղղագիծն» առանց նշելու, թե ինչին է ուղղահայաց, հնարավոր է կիրառել, որովհետև այն ունի մեկ ուղղություն՝ ուղղալարի ուղղությունը: Օրինակ՝ «Նշված բոլոր տեղամասերում արդեն ավարտվել է ուղղանայաց հորատումը»: Նշված օրինակներում ճիշտ կլինեն ուղղանայացը փոխարինվեր «ուղղագիծով»⁴³: Նման սխալ թույլ է տրվում նաև առաժոյթություն—հեռավորություն, ստորգետնյա—ստորերկրյա, մակերևույթ—մակերես տերմինների գործածության ժամանակ, երբ հաշվի չեն առնվում նրանց իմաստային տարբերությունները:

Տերմինային համանիշների հետ չպետք է շփոթել այն դեպքերը, երբ միևնույն տերմինին տրվում են տարբեր սահմանումներ: Հայտնի է, որ հասարակական—քաղաքական տերմինները կազմում են տերմինաբանության բաղկացուցիչ մասը: Դրանք արտահայտելով սոցիալ-քաղաքական բնագավառների վերաբերող հասկացություններ և երևույթներ, ավելի շատ են ենթարկվում փոփոխությունների, քան այլ համակարգերի պատկանող տերմինները: Եթե հետևելու լինենք տարբեր երկրներում լույս տեսած մասնագիտական, բանասիրական և հանրագիտարանային բնույթի բառարաններում տրված հասարակական—քաղաքական որոշ տերմինների սահմանումների, ապա կնկատենք, որ շատ

համախ դրանք բնորոշվում են համանիշ սահմանումներով: Այդ հատկապես վերաբերում է տարբեր աշխարհայացքի, փիլիսոփայական տարբեր ուղղությունների, տարբեր գաղափարախոսությունների պատկանող սահմանց կողմից տրված միևնույն տերմինի սահմանումներին: Պատահական չէ, որ որոշ հետազոտողներ առաջարկում են զանազանել տերմինների այն սահմանումները, որոնք տարբերվում են համանշունթյամբ և երկակիությամբ (СИНОНИМИЧНОСТЬ И БИНАРНОСТЬ), առաջինի տակ հասկանալով այն սահմանումները, երբ միևնույն տերմինին տրվում են մի քանի սահմանումներ, որոնք թեև բնորոշում են տվյալ երեույթի հիմնական հատկանիշները, բայց տարբերվում են այդ հատկանիշների բնութագրման համար օգտագործվող լեզվական միջոցներով, իսկ երկրորդի տակ՝ այն սահմանումները, որոնք տարբերվում են միևնույն հասարակական-քաղաքական տերմինին տրված սահմանման բովանդակությամբ: Իբրև համանշունթյան տիպիկ օրինակ բերվում են ճեղագիտություն հասարակական-քաղաքական տերմինի տարբեր սահմանումներ բացատրական և մասնագիտական տարբեր բառարաններում, հեղինակային ուսումնասիրություններում, երբեմն մինչև իսկ միևնույն հեղինակի գիտական ուսումնասիրությունում, որտեղ տերմինը տրվում է իմաստային տարբեր գունավորումով, բայց պահպանում է մաքսականինյան փիլիսոփայական ըմբռնումը: Համեմատելով այս ըմբռնումը բուրժուական փիլիսոփայության ըմբռնման հետ, նկատելի է, որ այդ տերմինը հանդես է գալիս իբրև երկակիության լավագույն օրինակ: Այսպես՝ անգլերենի ճեղագիտություն (revolution) հասարակական-քաղաքական միևնույն տերմինին համապատասխանում են իրենց իմաստով միանգամայն տարբեր սահմանումներ, որոնցից մեկը տրվում է մաքս-լենինյան, մյուսը՝ բուրժուական փիլիսոփայության հայեցակետից⁴⁴:

Տերմինային համանշունթյան խմբերը ըստ միավորների քանակային կազմի տարբերվում են: Դրանք կարելի է բաժանել երկանդամ, եռանդամ, քառանդամ և քաղմանդամ համանշային շարքերի: Երկանդամ տերմինային շարքերը քանակապես գերակշռում են՝ այն էլ ըստ գիտությունների բնագավառներում: Քիչ չեն նաև եռանդամ տերմինային շարքերը, որոնք իրենց քանակով դիջում են միայն երկանդամ խմբերին: Բաղմանդամ համանշային շարքերը շորսից ալելի տերմիններից կազմված խմբեր են, որոնք սահմանափակ են և լայն տարածում չունեն: Օրինակ՝ տեխնիկական գիտություններում դրանք գրեթե չեն հանդիպում, հասարակական գիտություններում հանդիպում են համեմատաբար սակավ քանակով: Բաղմանդամ համանշային շարքերում գերակշռում են հնաբանությունները:

Երկանդամ համանշախին խմբեր. հոլովառություն—խնդրառություն, լծորդություն—խոնարհում, հյուսվածֆածնություն—հյուսվածֆագոյացում, սաղմնափոխակերպում—ծլափոխակերպում, դրամաշրջանառություն—դրամապտույտ, լեռնաշղթա—լեռնագնացություն, բնակար—բրնապատկեր, արեակենտրոն—արեգակնակենտրոն, անձնություն—ամլություն:

Նոանդամ համանշախին խմբեր. բանասաց—ասացող—գրուցասաց, կատաղություն—շրվախություն—շրախոսություն, կեղծանուն—գրական անուն—ծածկանուն, լուսնոտ—գիշերաշրջիկ—գիշերահաձ, երկաշար—մասենաշար—շարֆ, զինահոց—զինապահեստ—ռազմապահեստ:

Բազմանդամ համանշախին խմբեր. սոֆ—պատմագրույց—ավանդագրույց—գրույց, գորախաղ—ռազմախաղ—զինախաղ—զինավարժություն—գորավարժություն, հատրնտիր—ծաղկաֆաղ—ընտիր էջեր—ընտրանի (*անթոլոգիա*), վարակագերծում—ապավարակում—ախաղաղերծում—ախտահանում—վարակահանում, ալլասերում—տարասերում—ապասերում—վերասերում, լակոնական ոճ—համառոտախոսություն—կարեաքանություն—լակոնականություն—լակոնիկ ոճ (*լակոնիզմ*), ավանդավես—ավանդագրույց, պատմական բանաստեղծություն—գոլրան երգեր—թվեյաց երգեր—վիպասանֆ—երգ առասպելաց և այլն: Համանիշ տերմիններ են հանդիպում գրեթե բոլոր գիտությունների տերմինահամակարգերում, սակայն քանակային տարբեր հարաբերությամբ: Բենեթ մի շարք օրինակներ տարբեր համակարգերից.

Անասնաբուժական տերմիններ. փետրափոխություն—փետրաքափություն, սպանդ—մորթ, ցանցառաքողություն—նոսրաքողություն, սերմնագոյացում—սերմնաառաջացում, երկամբականիներ—երկնդականիներ, բեղմնակետ—բեղմնակայան, կրկնախուզ—վերախուզ:

Լեզվաբանական տերմիններ. խոնարհում—լծորդություն, խոնարհել—լծորդել, երկսեռ բայ—կրկնասեռ բայ, հոլովառություն—խնդրառություն, համանուն բառեր—նույնանուն բառեր:

Ֆինանսական տերմիններ. բաժնետեր—փայատեր—մասնատեր, արժետոմս—արժեթուղթ, դրամաշրջանառություն—դրամապտույտ, բաժնեթուղթ—բաժնետոմս (*ակցիա*):

Բժշկագիտական տերմիններ (*բժշկագիտության տարբեր ճյուղերի*). վարակել—տարափոխել—ախտահարել, ապանեխություն—հակափտություն—վարակագերծություն, ակնաբանություն—ակնագիտություն, ախտորոշաբանություն—ախտորոշագիտություն, շերմություն—տաֆություն, ջղաձգություն—ցնցում, ժուժկություն—ինֆեզսպում, դող—սարսուռ, թմրադեղամոլություն—թմրամոլություն (*նարկոմանիա*), սակավանոթագարկություն—դանդաղանոթագարկություն, թունագրկում—

բունագերծում, այլասերում—այլափոխում, հյուսվածֆածնություն—
հյուսվածֆագոյացում, ետանում—ապան, ներծծում—կլանում, ինֆնա-
լուծում—ինֆնաֆայֆայում:

Պատմագիտական տերմիններ. դինաստիա—հարստություն—քագա-
վորություն—իշխանություն, ֆեոդալիզմ—ավատատիրություն—ավատա-
կանություն—ավատապետություն—նորտատիրություն:

Գրականագիտական տերմիններ. ծաղրանկար—զավեշտանկար—եր-
գիծանկար—ծաղրապատկերում—շարժ—կարիկատուրա, կեղծանուն—
գրական անուն—ծածկանուն, երկաշար—մատենաշար, սաղմոսարան—
սաղմոսագիրք, զրույց—ավանդագրույց—պատմագրույց—զրուցաբանու-
թյուն, բնաբան—վերտառություն, ներբող—գովերգ—օդա, լակոնական
ոն—համառոտախոսություն—կարճաբանություն—լակոնականություն—
լակոնիզմ, անթուլոգիա—հատընտիր—ծաղկաֆաղ—ընտիր էջեր—ընտ-
րանի:

Թատերագիտական տերմիններ. բեմադրել—բեմականացնել—բե-
մարկել, արար—արարված, բեմադրություն—բեմականացում, թատերա-
գիր—դրամատուրգ—թատերգու—թատերգակ, բեմառաջֆ—նախաբեմ—
առաջաբեմ—առաջամաս (ավանսցենա), թատերգություն—դրամատուր-
գիա—թատերագրություն:

Պոլիգրաֆիական տերմիններ. ապաքարց—մակակետ, պայծառու-
թյուն—փայլունություն, կաշունություն—մածուցիկություն, հարպադի-
մացկունություն—յուղադիմացկունություն, օդանցիկություն—օդաթա-
փանցիկություն, նկարագարդումների էջակապում—պատկերագարդում-
ների էջակապում, անգունություն—աներանգություն:

Աստղագիտական տերմիններ. արբանյականավ—տիեզերանավ,
աստղացույց—մոլորակացույց, արեակենտրոն—արեգակնակենտրոն:

Դյուլատնտեսական տերմիններ. այլասեռ—տարասեռ (բույսեր).
այլասերում—տարասերում—ապասերում—վերասերում—վատասերում,
խոտնարֆ—խոտնունն, այգեթաղ—այգեծածկում, ակոսաֆաղ—ակոսա-
հան:

Ուղղական տերմիններ. զինամթերֆ—ռազմամթերֆ, զորագունդ—
ռազմագունդ, զինանոց—զինապանեստ, զորֆ—զորաբանակ—բանակ,
ապակենտրոնացում—տարակենտրոնացում, ապակենտրոնացնել—տա-
րակենտրոնացնել և այլն:

Արխիվագիտական տերմիններ. արխիվային տեղեկամատյան—ծա-
ռայացուցակ—օգտաֆարմ (формуляр), ուրվագիծ—պլան—նախագիծ
(проспект), հանրագիր—խնդրագիր (պետիցիա), վկայագիր—արտոնա-
գիր (патент), պայմանագիր—համաձայնություն (картель), գծագիր—

ժամկետացուցակ—գրացուցակ (график), ցուցակ—ամփոփագիր (ведомость), վկայական—վկայագիր (аттестат):

Թեև տերմինային նման խայտաբղետությունը դեռևս բնորոշ է շատ գիտությունների համար, սակայն կարևոր է արձանագրել հետևյալ փաստը. մեր լեզվից զգալի չափով դուրս են մղվել հնացած տերմինները. այդ են վկայում վերջին տասնամյակում հրատարակված մասնագիտական բառարանները, որտեղ հնաբանություններ շատ քիչ են հանդիպում: Եվ ընդհանրապես, 60-ական թվականներից հետո լույս տեսած մասնագիտական բառարաններում հնաբանություններ գրեթե չկան: Այս արդեն վկայում է այն մասին, որ վերջին տասնամյակներում մեր գիտական լեզուն զգալի չափով թոթափվել է հնաբանություններից: Եղած հիմնական զուգահեռները մեծ մասամբ օտար և ազգային համարժեքներ են կամ բացարձակ համանիշներ, ընդ որում մեծ քանակ են կազմում փոխառությունները, այնուհետև՝ բացարձակ համանիշները, ավելի պակաս են համանիշները:

Որոշ լեզվաբաններ գտնում են, որ տերմինային համանշտությունը առավել չափով բնորոշ է համապատասխան համակարգերի ձևավորման վաղ շրջանին, երբ դեռևս տեղի չի ունեցել բնական ամրացում (բնական զարգացում) կամ արհեստական միջամտություն (գիտակցական ներգործություն)՝ մի շարք զուգահեռ ձևերից միայն մեկը մնալու համար, երբ դեռևս տերմինային անվանումների մի քանի ձևեր կիրառվում են կողք կողքի¹⁵: Չնայած այս թեզի ճշտությանը, այնուամենայնիվ, լեզվում գոյություն ունեն նաև այլ պատճառներ, որոնք նպաստում են տերմինային զուգաձևերի առաջացմանը: Այս երևույթի առկայությունը և նրա տարածվածությունը ժամանակակից հայոց լեզվում պետք է բացատրել ամենից առաջ երկու հիմնական պատճառով.

1. տարբեր մասնագետներ միմյանցից անկախ միևնույն հասկացությանը տալիս են տարբեր անվանումներ և խառնաշփոթություն ստեղծում տերմինային համակարգերում: Այսպես, апогей աստղագիտական տերմինը թարգմանում են հեռակետ, վերճակետ, գագաթնակետ, անասնարուծական резистентность, жирность, мелкокостность, экстерьер տերմինները՝ դիմացկունություն — դիմադրողականություն, մաքրություն — թուլություն — ուկրադիտություն — աղիքաառկություն, գիրություն — չաղություն — յուպալիություն, արտատեսuf — արտակազմվածof, простой, упор, натяжение, охлаждение ավտոմոբիլային տերմինները՝ պարապուրդ — կանգուրդ, հեռակ — հեցուկ, ձգում — պրկում, հովացում — պաղեցում, аномалия, интервал, абстиненция, извращение ֆիզիոլոգիական տերմինները՝ անկանոնություն — արատ —

անմալիա, միջադադար—ինտերվալ, ժուժկալություն—ինֆեազսպում, խեղաքյուրում—աղավաղում և այլն:

2. Բանասիրական բնույթի բառարաններում շատ հաճախ մեկ հասկացության համար տրվում են մի քանի ձևեր: Այս առումով հատկապես պետք է նշել, որ թարգմանական և բացատրական բառարաններում մեկ հասկացության համար տրվում են հնարավորին չափ շատ ձևեր, ընտրությունը թողնելով բառարանից օգտվողին: Ահա մի քանի օրինակներ ակադ. Ա. Ղարիբյանի «Ռուս-հայերեն» բառարանից՝

авария—վթարանք, վթարում, վնասվածք

акклиматизация—կլիմայավարժում, կլիմայավարժվելը, կլիմայավարժեցում, օդընտելացում, օդընտելացնելը, ակլիմատիզացիա

авиатрасса—օդային ուղի, օդագնացական ուղի

аморализм—ամորալիզմ, բարոյազանցություն, հրաժարում բարոյական սկզբունքներից

аварийность—վթարայնություն, ավարիականություն, վթարունակի առկայություն

авиапочта—ավիափոստ, օդային փոստ

авантюрист—արկածախնդիր, արկածներ որոնող, բախտախնդիր, ավանտյուրիստ

газификация—գազիֆիկացում, գազիֆիկացնելը, գազ դարձնելը, գազացում, գազարտադրելը

генетик—գենետիկ, գենետիկայի մասնագետ, ծագումնաբան

гидрогенератор—ջրային էլեկտրագեներատոր, ջրագեներատոր

гипотетичность—վարկածայնություն, ենթադրականություն, հիպոթետիկություն

гипотония—հիպոտոնիա, թերլարում, արյան ցածր ճնշում, թերճնշություն և այլն:

Թարգմանական և բացատրական բնույթի բառարաններին բնորոշ վերոհիշյալ հատկանիշը չպետք է արտացոլվի մասնագիտական բնույթի բառարաններում. այնտեղ պետք է տալ միայն մի քանի ձևերից արդեն ընտրված, տվյալ բնագավառում կիրառվող կամ հանձնարարելի տերմինը: Ոչ հանձնարարելի ձևերը չպետք է տալ, իսկ տալու դեպքում էլ պետք է խիստ հետևողական լինել նշումների հարցում: Ահա թե ինչու մասնագիտական բնույթի շատ բառարաններում առկա թերությունները նպաստում են ոչ միայն տերմինային համանիշ զուգաձևերի պահպանմանը, այլև սխալ ձևերի տարածմանը, որոնք տերմինային արժեք չունեն:

Բերենք մի քանի բնորոշ թերություններ, որոնցից զերծ չեն վերջերս հրատարակված մասնագիտական մի քանի բառարաններ¹⁶:

1) Մեկ հասկացութեան համար տրվում են շատ ձևեր, ինչպես՝
мимикрия—ընդօրինակություն, տեսանմանվողություն, միմիկրիա
скот—տավար, անասուն
аутолиз—ինքնալուծում, ինքնաքայքայում
абсорбция—աբսորբցիա, ներծծում, կլանում
дача—տաժֆ, բաժին, կերաբաժին:

2) Մեկ հասկացութեան համար օտար մեկ տերմինի դիմաց տրվում
են իմաստային ոչ համարժեք, հաճախ նույնիսկ սխալ ձևեր՝

мех—մուշտակ, մորթի
мешалка—խառնվածֆ, խառնավեր
молочность—կաթնատվություն, կաթնոտություն
маслобойня—ծիրանանֆ, ձիթագործարան
плодовитость—պտղառատություն, պտղատվություն
линька—մազափոխություն, փետրափոխություն
загон—շրջափակված արոտակտոռ, արոտամաս, շափար:

3) Կարճ ճիշտ ձևի կողքին հաճախ տրվում են երկար, անբարե-
հնչյուն ձևեր՝

дипсомания—խմելամոլություն, հարբեցողամոլություն
отруб—մսեղիֆանաված, մսեղիֆամաս, խոտոց:

4) Տերմինի կողքին երբեմն անհարկի տրվում են նրբիմաստներ
արտահայտող և ոճական տարբեր կիրառություն ունեցող ձևեր՝

жажда—ծարավ, պապակ
морда—դունչ, ռեխ, մուր
шея—վիզ, պարանոց:

5) Տերմինային համակարգում արդեն առկա միաբառ տերմինի
կողքին տրվում են բացատրական, նկարագրական ձևեր, ինչպես՝

кардиограмма—սրտագրառում, սրտի զարկերի կորագիծը
выживание—ապրելը, կենդանի մնալը
инкубаторий—նախանառան, ինկուբատորների տեղադրման շենֆ
обработка черновая—թերամշակում, կոպիտ մշակում
торможение неполное—թերադադար, ոչ լրիվ արգելում
ваготомия—վաղուսահատում, թափառող նյարդի հատում
неполнота сгорания—թերայրում, ոչ լրիվ այրում և այլն:

Կան միևնույն հասկացությանը տրվող տարբեր անվանումներ,
որոնք հակադրվում են իրենց կիրառելիությանը և ոչ միշտ են հավասա-
րապես հանդես գալիս տերմինային արժեքով: Եթե զուգահեռ ձևերից
մեկն օգտագործվում է գիտական լեզվում, մյուսը հանրամատչելի
գրականության մեջ կամ գեղարվեստական խոսքում՝ արտահայտելով
ոճական զանազան երանգներ, ապա վերջին դեպքում մենք գործ ունենք

ու տերմինի հետ, օրինակ՝ հեռուստացույց—երկնագույն էկրան միավոր-
ներից երկրորդը չի կարելի տերմին համարել: Հասկանալի է, որ մաս-
նագիտական բառարաններում նման ձևերը չպետք է տալ: Իսկ ինչպե՞ս
վարվել բացարձակ համանիշների կամ նույնանիշների դեպքում, ինչ-
պե՞ս դրանք ներառել բացատրական բառարաններում: Հայտնվել է
այն կարծիքը, թե օբյեկտիվ սկզբունք կարելի է համարել այն, երբ բա-
ցատրական բառարաններում բառի բացատրության փոխարեն տրվում է
նույնն է նշումը և հղվում մի այլ բառի, այսինքն, երբ երկու տարբեր
բառերի տրվում է նույն բացատրությունը: Եթե նույնն է նշումը այլևս
չի համապատասխանում միևնույն հասկացությանը, ապա կարելի է
մտածել տվյալ համանշային շարքի տրոհման կամ ապահամանշացման
մասին⁴⁷:

Ուրեմն, ամեն դեպքում բացատրության ընթացքում պետք է ուշա-
դրություն դարձնել համաժամանակյա և տարաժամանակյա համանշու-
թյան երևույթների առկայությանը և կոնկրետ դեպքում դանազանել
դրանք:

Հաճախ ինչպես մասնագիտական, այնպես էլ բանասիրական կամ
թարգմանական բնույթի բառարաններում հանձնարարելի է համարվում
այն տերմինը, որը դրվում է սկզբում, թեև հատուկ նշումով չի առանձ-
նացվում: Բայց, եթե այդ թույլատրելի է երկրորդ տիպի բառարանների
համար, ապա մասնագիտականում դրանք պարտադիր պետք է կա՞մ
նշվեն, կա՞մ տրվեն նախօրոք ընտրված հանձնարարելիները: Երբեմն
լինում է նաև հակառակը. բառարանում մտցվում է հանձնարարելին,
բայց գիտական տեքստում ավելի հաճախակի է կիրառվում այն տեր-
մինը, որը բառարանում տրվում է հանձնարարվողից հետո: Այս հար-
ցում հետևողական լինելն անհրաժեշտություն է:

Եթե տերմին համանիշներից մեկը դուրս է գալիս տերմինային
գործառության շրջանակներից կամ դառնում է ընդհանուր գործածական
բառ, ապա այդ դեպքում ևս կարելի է խոսել տերմինային համանշա-
յին շարքի քայքայման կամ ապահամանշացման մասին: Այդպիսիք են
նաև այն տերմինները, որոնք արդեն տեղ չեն գտնում համապատաս-
խան մասնագիտական գրականության մեջ, թեև ներառված են թարգ-
մանական և բացատրական բնույթի բառարաններում: Կարճ ասած, եթե
մի քանի տասնյակ տարիներ առաջ նման տերմինները համանշային
շարք էին կազմում, ապա այժմ դրանք նման հարաբերություններ չեն
արտահայտում:

Ուրեմն՝ զուգահեռ տերմինների առատությունը մեր լեզվում, որոն-
ցից միայն մի մասն է հանդես գալիս համանշային հարաբերությամբ,
ոչ միայն հաստատում է այդ երևույթի առկայությունը լեզվում, այլև

համանիշ ձևերի միջև եղած պայքարը, մրցակցությունը, այդ շարքերի քայքայումը և վերանայելու ձգտումը:

Այսպիսով, վերը շարադրածից կարելի է հանգել հետևյալին. ընդհանուր գործածական բառերը և տերմինները (վերջիններս իբրև գիտական հասկացություն նշաններ) կարող են արտահայտել համանշային հարաբերություններ: Ընդհանուր գործածական բառերին ավելի շատ բնորոշ իմաստային այս կարգը ոչ միշտ է տարածվում տերմինների վրա: Գիտական տարբեր համակարգերի պատկանող հայերենի զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմինների քննությունը թույլ է տալիս ասելու, որ ընդհանուր գործածական բառերը և համանիշ տերմիններն ուղեկցվում են որոշակի տարբերություններով և ընդհանրություններով:

1. Եթե ընդհանուր գործածական բառերով կազմված համանշային շարքերը մեծ մասամբ բազմաճյուղյա են, և դրանց մեջ կարելի է առանձնացնել կենտրոնական բառը կամ հիմնաբառը, որի շուրջ դասավորվում են մնացած համանիշները, ապա տերմինային համանշային շարքերը մեծ մասամբ երկանդամ են, իսկ բազմաճյուղյան շարքում հնարավոր է առանձնացնել հիմնաբառը:

2. Համանիշ բառերը որոշ դեպքերում կարող են գործածվել միևնույն նախադասության մեջ՝ առանց նախադասության իմաստը փոխելու, ընդ որում շատ անգամ թեև համանիշներն արտահայտում են իմաստային նրբերանգներ, բայց դրանք կարող են խոսքի մեջ չիրացվել և արտահայտել միևնույն իմաստը: Որքան համանիշներն արտահայտում են մոտ իմաստներ, այնքան նրանց փոխադարձ փոխարինելությունը հնարավոր է և ընդհակառակն, այդ հատկանիշն ավելի շատ է տարածվում համանիշ տերմինների վրա, քանի որ որքան բառերը չեղոք են ոճական առումով (իսկ այդ հատկանիշը պարտադիր է տերմինի համար), այնքան նրանց փոխադարձ փոխարինելության հընարավորությունները շատ են: Եթե ընդհանուր գործածական համանիշ բառերի փոխակերպման ժամանակ առաջանում են հուզարտահայտչական զանազան նրբերանգներ (ավելանում կամ պակասում), այլև ոճական բնույթի տարբերություններ, ապա համանիշ տերմինների համար դրանք բացառված են: Եթե համանիշ բառերի փոխադարձ փոխարինելության ժամանակ էական դեր է խաղում նրանց բազմիմաստությունը, քանի որ հաճախ լինում է ոչ լրիվ փոխարինելություն՝ կապված բազմիմաստ բառի տարբեր իմաստների անհամապատասխանության հետ (համանիշները մեկ իմաստով կարող են փոխարինել, մյուս իմաստով՝ չփոխարինել)⁴⁸, ապա տերմինի դեպքում

այս հատկանիշը պակաս կարևոր է դառնում, քանի որ մենիմաստությունը տերմինի կարևոր նախապայմաններից մեկն է։ Զուգահեռ գործածություն ունեցող տերմիններից գրեթե լրիվ կերպով փոխադարձ փոխարինելության են ենթարկվում տարբերակները, բացարձակ համանիշները կամ նույնանիշները, համարժեքները, տերմին-համանիշները փոխադարձ փոխարինելության են ենթարկվում համեմատաբար ավելի պակաս շահով։

3. Եթե ընդհանուր գործածական բառերի համանշախին շարքերը բառային կապակցելիության ընդհանրությունների հետ մեկտեղ հանդես են բերում նաև անհամապատասխանություններ և տարբերություններ, և դրանք հատկապես արտահայտվում են համանշախին շարքի հիմնաբառի նկատմամբ ունեցած իրենց մերձավորությամբ (մերձավոր համանիշներն ավելի շատ ունեն կապակցելիության ընդհանրություններ, հեռավորները՝ տարբերություններ), ապա տերմին-համանիշները գրեթե ունեն հավասար կապակցելիություն։

4. Հայտնի է, որ բառային համանշության համար կարևոր նախապայման է նրա քերականական կարգը. համանիշ բառերը միևնույն քերականական արժեք ունեցող միավորներ են (իհարկե տարբերությունները կարող են արտահայտվել մեծ մասամբ կրկնակի խոսքի մասային արժեք ունեցող միավորների հարաբերության ժամանակ), այսինքն՝ գրեթե միշտ պատկանում են միևնույն խոսքի մասին։ Այս հատկանիշն ընդհանուր է նաև համանիշ տերմինների համար։

Համանիշ տերմինների և ընդհանուր գործածական բառերի որոշակի տարբերությունները և ընդհանրությունները կապվում են նաև նրանց առաջացման հետ, այսպես. բառային համանիշների առաջացումը շատ ընդհանրություններ ունի տերմինային համանիշների առաջացման աղբյուրների հետ։ Տերմինների առաջացման աղբյուրները փաստորեն զուգադիպում են հայոց լեզվի բառային կազմի հարստացման ներքին (բառակազմություն, գրաբար, արևմտահայերեն) և արտաքին (իմաստային պատճենումներ, փոխառություններ) աղբյուրներին։ Համանիշ տերմինների առաջացման հիմնական տարբերությունները ընդհանուր գործածական բառերից հետևյալներն են.

ա) Համանշախին շարքերի ընդլայնումը, որը տեղի է ունենում բազմիմաստ բառի իմաստների հաշվին, գրեթե բնորոշ չէ գիտության լեզվին, մինչդեռ այս եղանակը ընդհանուր գործածական բառերի համար համանշախին շարքերի հարստացման աղբյուր է։

բ) Գիտության լեզվի համանիշների շարքում համեմատաբար ավելի շատ են համարմատ և բառակազմության միջոցով առաջացած տերմինները։

զ) Բարբառներից եկող տերմինները շնչին քանակ են կազմում համանիշ տերմինների շարքում: Այդ կարելի է բացատրել ժամանակակից գիտության և տեխնիկայի բուռն զարգացմամբ և գիտահասարակական բնագավառներում հին հասկացությունների համապատասխան տերմինների աստիճանական նվազմամբ և արտամղմամբ:

ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ԲԱԶՄԻՄԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՄԱՍՏԻ ԵՎ ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ԲԱԶՄԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ
ԼԵԶՎԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Իմաստի հասկացությունը համագիտական է (общенаучное). այն հետաքրքրում է թե՛ փիլիսոփաներին, թե՛ հոգեբաններին, թե՛ մաթեմատիկոսներին ու կիրքոնետիկներին, թե՛ տրամաբաններին ու լեզվաբաններին, թե՛ գրականագետներին և թե՛ նշանագիտությամբ զբաղվող մասնագետներին: Ինչպես գտնում են որոշ լեզվաբաններ, ժամանակակից գիտության մեջ առանձնացվում է երեք տիպի իմաստ. ընդհանուր, տրամաբանական և լեզվաբանական⁴⁹, որոնք թեև փոխադարձաբար կապված են միմյանց հետ, բայց մարդկային ճանաչողության հայեցակետերով տարբերվում են: Լեզվաբանական տեսակետից ուսումնասիրման համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է բացահայտել, թե ինչ է լեզվական իմաստը, որոնք են նրա բնորոշ հատկանիշները, ինչ տատեսական կարող է ունենալ և ինչ հարաբերություններ ունի տրամաբանական իմաստի հետ: Այս վերջինը հատկապես կարևոր է տերմինների իմաստները որոշելու և ճշգրտելու տեսակետից:

Բառի իմաստների որոշումն ու դրանց հետազոտությունը ժամանակակից լեզվաբանության կարևորագույն խնդիրներից են: Այս առումով հատկապես կարևոր է բառի ընդհանուր իմաստ հասկացության բացահայտումը:

Սովորաբար ընդհանուր իմաստ ասելով հասկանում են սեռային հասկացությունն արտահայտող միավորի հավաքական հատկանիշների ամբողջությունը: Ընդհանուր իմաստը հանդես է գալիս իբրև կարգային իմաստ, այսինքն՝ այնպիսին, որը բնորոշում է լեզվական միավորի որոշակի տիպերը և նրանց կարգերը⁵⁰: Կարգային կարող են լինել քերականական և բառական իմաստները, այնուհետև նրանց ավելի փոքր ստորաբաժանումները (ձևաբանական, շարահյուսական, բառակազմական և այլն): Օրինակ՝ առաջագրածախս բառն ունի գոյականին հատուկ հատկանիշներ՝ իրի առում, հոլովի, թվի, վերացականի կարգ,

կարող է կապակցվել այնպիսի միավորների հետ, որոնք լայն կիրառություն ունեն տնտեսագիտության մեջ և այլն: Այն ունի նաև իր բառակազմական կարգային իմաստը. երկբաղադրիչ իսկական բարդություն է, իբրև տերմին կարող է շունենալ իր համանիշը և այլն: Ուրեմն՝ բառն իր մեջ ամփոփում է տարաբնույթ իմաստներ, որոնք իրենց հերթին կարող են ստորաբաժանվել ենթախմբերի: Ահա թե ինչու լեզվում գոյություն ունեն տարբեր բնույթի բազմիմաստ բառեր, որոնց կանդրադառնանք քիչ հետո:

Բազմիմաստությունն ընդունված է դասել լեզվական ընդհանրություների (ունիվերսալիաների) թվին: Այն պատկանում է լեզվի արմատական կառուցվածքին: Ինչպես մեկնաբանում է Ուլմանը, այլ կերպ լինել չէր կարող, հակառակ դեպքում մենք ստիպված կլինեինք բառերի մի վիթխարի պաշար մտապահել մեր ուղեղում՝ առանձին իրերի և երևույթների անվանման համար: Այդ կհանգեցներ այն բանին, որ լեզվում չէին լինի փոխաբերություններ, և լեզուն մեծ չափով զրկված կլիներ արտահայտչականությունից և ճկունությունից⁵¹: Այս առումով Ս. Ուլմանը վկայակոչում է փիլիսոփա Ու. Մ. Ուրբանի այն միտքը, թե բառային նշանի այդ հարաբերական երկակիությունը իմաստային հատկանիշների տարբերակման հիմքն է: Գիտության և տեխնիկայի բոլոր դարգացումը, քաղաքակրթության առաջընթացը հանգեցնում են ոչ միայն նոր բառերի, այլև նոր իմաստների առաջացման: Այս առումով, ընդհանրապես, բառային բազմիմաստության քննությունը ըստ ամենայնի չի կատարվել թե՛ արտասահմանյան, թե՛ սովետական լեզվաբանության մեջ: Կարելի է վեր հանել այդ երևույթի էական կողմերը՝ կապված ժողովուրդների մշակութային առաջընթացի, սոցիալական և քաղաքական կյանքի, ընդհանրապես արտալեզվական գործոնների հետ:

Հայտնի է, որ բազմիմաստությունն ավելի շատ բնորոշ է ընդհանուր իմաստ ունեցող բառերին, որոնց իմաստները հաճախ փոփոխվում են համապատասխան համատեքստերում և ավելի քիչ՝ մասնագիտական բառերին, որոնց իմաստն ավելի կայուն է փոփոխությունների նկատմամբ: Իսկ շատ հաճախ էլ նույնիսկ դժվար է լինում կատարել իմաստների սահմանազատում, էլ չենք խոսում այն մասին, որ շատ դեպքերում միևնույն ժամանակաընթացքում լույս տեսած նույն բնույթի բառարաններում բազմիմաստ բառերի իմաստների սահմանազատումը կրում է կամայական բնույթ՝ կախված բառարանագրի սուբյեկտիվ մոտեցումից, լեզվական հոտառությունից, ձեռքի տակ ունեցած փաստական նյութից: Իհարկե, որոշ դեպքերում այդ կարող է պայմանավորված լինել նաև համապատասխան բառարանների ծավալով և ընդգրկվածությամբ: Այս անհամապատասխանությունը ավելի հետաքրքրական բը-

նույթ է կրում տարբեր լեզուներում: Պատահական չէ, որ շատ լեզվաբաններ առաջ են քաշում բառի բազմիմաստության սահմանների զուգադրական համեմատության քննության անհրաժեշտությունը տարբեր լեզուներում⁵²:

Ինչպես ավանդական, այնպես էլ ժամանակակից ըմբռնմամբ, բազմիմաստ են այն բառերը, որոնք արտահայտում են մեկից ավելի իմաստներ: Իսկ ինչպե՞ս սահմանադատել բառի իմաստներն իրարից, և որքա՞ն իմաստներ ունի կոնկրետ բառը: Հայտնի է, որ բազմիմաստ բառը դիտվում է որպես այնպիսի միավոր, որի կազմում կարելի է առանձնացնել բառիմաստային մի քանի տարբերակներ⁵³, այսինքն, իմաստային մակարդակում՝ բառույթում ձևը՝ նշանակիչը և բովանդակությունը՝ նշանակելին, համապատասխանում են, իսկ բառի մեջ կարելի է առանձնացնել մի քանի տարբեր միավորների ձև և բովանդակություն:

Յուրաքանչյուր լեզվում կան այնպիսի բառույթներ, որոնք թեև միատեսակ արտասանություն ունեն, բայց համաժամանակյա մոտեցմամբ լեզվի իմաստային մակարդակում տարբեր դեր են կատարում խոսողի կամ գրողի համար: Հնարավոր է, որ համանման հնչող բառույթները, որոնք ծագումնաբանորեն կապվում են, իմաստային առումով հեռու լինեն միմյանցից, իսկ տարբեր հնչվող բառույթները՝ ավելի մոտ, մինչև իսկ արտահայտեն նույն իմաստները: Օրինակ՝ հին հայերենում շատ գործածական դիվան՝ բառի դանլին, արժունի սրան, ատյան իմաստները ծագումնաբանորեն կապվում են նաև այդ բառի արխիվ, ատյան, դատարան, խորհրդարան, բանաստեղծական երգերի և տաղերի ժողովածու իմաստների հետ⁵⁴: Հետագայում այս իմաստների կապը թուլանում է, և դրանցից մի քանիսը (հատկապես՝ դիվան—արխիվ, դատարան և բանաստեղծական երկերի ժողովածու) վերածվել են անկախ բառերի. «Արքունիքում պահվում էր հատուկ դիվան՝ արխիվ», «Այն օրը Շապուհի դիվանի ամբողջ հրապարակը լի էր բաղմությամբ» (Բ, հ. 7, 1956. 28): «Երեկ ստացա Զեյնեբ խանումի դիվանը..., սիրուն գազելներ կան» (ԱԻ): Այժմ այս բառերը հնացած են ժամանակակից հայերենում, թեև, ինչպես ցույց են տալիս բերված օրինակները, դրանք շատ են գործածվում պատմական անցյալը պատկերող ստեղծագործություններում: Իսկ արժա—քազավոր, արժայադուստր—քազադուստր, արժայազն—արժայորդի բառերը, ընդհակառակն, տարահունչ միավորներ են և արտահայտում են նույն իմաստները:

Բազմիմաստություն հասկացության համար էական է ոչ միայն այն, որ միևնույն հնչումով կարելի է արտահայտել տարբեր իմաստներ, այլև այն, որ այդ իմաստները տեղադրվում և դիտվում են մեկ միավորի սահմանում, մեկ բառի շրջանակում: Ահա թե ինչու միևնույն

բառի համարժեքներն իրենց իմաստային տարողությամբ կարող են չհամընկնել տարբեր լեզուներում:

Բառը նոր իմաստ է ձեռք բերում այն ժամանակ, երբ արտահայտում է նոր հասկացություն: Որքան հարուստ է միտքը, նույնքան այն իր արտացոլումը պետք է գտնի լեզվում: Բազմիմաստությունը, ինչպես գտնում է Կասարեսը, հետևանք է այն անխուսափելի համամասնության, որ գոյություն ունի խոսքի նշանների թվի և հսկայական թվով հասկացությունների միջև, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտնում լեզվում⁵⁵:

Բառի իմաստների առարկայական համապատասխանությունը ոչ միշտ կարող է նրա իմաստների սահմանադատման հիմք հանդիսանալ: Շատ հաճախ բառի մեկ իմաստին կարող են համապատասխանել տարբեր առարկաներ կամ միևնույն առարկայի տարբեր տեսակներ, օրինակ՝ կաճույժ «կահավորանքի առարկաներ, կահկարասի» իմաստին կարող են համապատասխանել խոնանոցային, ննջարանային, աշխատասենյակի և այլ տիպի կահավորանքի իրեր, բայց այս բոլոր դեպքերում մենք գործ կունենանք այդ բառի մեկ իմաստի հետ: Ահա թե ինչու նոր երևույթի կամ նոր հասկացության առաջացումը կարող է զուգակցվել բառի նոր իմաստի առաջացմամբ, եթե այն ձևավորվում, ամրանում և կայունանում է լեզվի համակարգում:

Տերմինին հատկացվող կարևոր պահանջներից մեկը մենիմաստությունն է կամ բազմիմաստությունից զուրկ լինելը⁵⁶: Շատ մասնագետներ տերմինի բազմիմաստությունը համարում են նրա գլխավոր թերություններից մեկը, որ բազմիմաստությունը խառնաշփոթություն է ստեղծում տերմինային համակարգերում և խանգարում անհրաժեշտ և ճշգրիտ ինֆորմացիային⁵⁷: Այս հարցի կարևորությունն իրոք մեծ է, և պատահական չէ, որ դրան նվիրվել է հատուկ բանավեճ⁵⁸: Ոմանք տերմինային բազմիմաստությունը դիտում են իբրև սովորական երևույթ, պատճառաբանելով, որ դրա առկայության փաստերը բավական շատ են յուրաքանչյուր լեզվում, որ տերմինի միանշանակության մասին կարելի է խոսել միայն այն դեպքում, երբ խոսքը վերաբերի զարգացած, իդեալական վիճակի տերմինահամակարգերի, մասնավոր, որ շատ լեզվաբաններ տերմինները համարում են ոչ թե ինչ-որ հատուկ բառեր, այլ հատուկ գործառույթուն ունեցող բառային միավորներ⁵⁹, որոնց համար նույնպես կարող են բնական լինել լեզվի մնացած բառաիմաստային խմբերի յուրահատկությունները: Նման մասնագետների կարծիքով, տերմինը այնպիսի բառային միավոր է, որը նույնպես, ինչպես և մընացած բառային միավորները, ենթարկվում է լեզվի հատուկ օրենքներին, գործառվում է լեզվական նշանին հատուկ օրինաչափություն:

ներով, մասնավորապես բազմիմաստութեամբ, որը բխում է լեզվի պո-
տենցիալ հնարավորություններից և լեզվական նշանների տնտեսման
անհրաժեշտությունից⁶⁰։ Արդ, քանի որ տերմինային բազմիմաստու-
թյունը շարունակում է տեղիք տալ վեճերի և տարակարծությունների,
ուստի այդ հարցի վերաբերյալ արտահայտած հիմնական կարծիքները
փորձենք խմբավորել հետևյալ կերպ. որոշ լեզվաբաններ ա) բազմ-
իմաստությունը դասում են տերմինաբանության հիմնական թերություն-
ների շարքին կամ մենիմաստությունը համարում են տերմինի լեզվա-
բանական հիմնական և կարևոր հատկանիշը⁶¹, բ) բազմիմաստությունը
համարում են տերմինահամակարգերի ձևավորման վաղ շրջանին բնորոշ
և բնական երևույթ⁶²։

Տարբեր տերմինահամակարգերում առկա բազմիմաստության դրսե-
վորումները մեծ մասամբ դիտվում են նաև որպես նշանային համա-
կարգերի չկարգավորվածության հետևանք, երբ մեկ նշանակիչին չի
համապատասխանում մեկ նշանակելի։ Բայց ինչպես ցույց են տալիս
կոնկրետ օրինակները, տերմինահամակարգերը, օգտագործելով լեզվա-
կան նշանը, գործառում են այն բնական լեզվին հատուկ օրենքներով,
պահպանելով լեզվական նշանին բնորոշ հատկանիշները և սկզբունք-
ները։ Ահա թե ինչու տերմինի բազմիմաստությունը մեծ մասամբ իրաց-
վում է գրեթե որոշակի շրջանակներում, որոշակի պայմաններում, ո-
րոնց մասին հիշատակում է ակադեմիկոս Լոտեն, հատկապես նկատի
ունենալով այն դեպքերը, երբ որոշ տերմիններ, տվյալ տերմինահամա-
կարգերում հաստատված իմաստից բացի կիրառվում են նաև այլ ի-
մաստներով, ինչպես օրինակ, հարակից գիտություններում դրսևորվող
իմաստները⁶³։

Խոսելով բազմիմաստության մասին ընդհանրապես, շատ մասնա-
գետներ առաջ են քաշում իմաստների իրացման, համատեքստի փոխ-
հարաբերության հարցը։ Հայտնի է, որ տերմինագիտության մեջ ընդուն-
ված է այն կարծիքը, որ տերմինի իմաստը հասկանալի պետք է լինի
անկախ համատեքստից, տերմինը պետք է լինի մենիմաստ, և տվյալ
իմաստը չպետք է կախված լինի տեքստային գործածությունից։ Եթե
լեզվի սովորական բառերի համար համատեքստային իմաստներն ան-
հրաժեշտ են, հաճախ նույնիսկ պարտադիր, ապա տերմինը պետք է
զուրկ լինի այս հատկանիշներից։ Ահա թե ինչու տերմինի բազմիմաս-
տությունը դիտվում է իբրև ոչ ցանկալի և անընդունելի երևույթ, որը
խճողում է նրա իմաստը, ընթերցողի և ընկալողի համար առաջացնում
դժվարություն և երկիմաստություն։ Այս առումով ցանկալի է, որ յուրա-
քանչյուր տերմին լինի մենիմաստ։

Այլ է ընդհանուր գործածության բառերի իմաստների իրացման հարցը: Բառի տարբեր իմաստներն իրենց բազմազան կիրառություններով հանդես են գալիս կոնկրետ խոսքային իրադրության մեջ՝ տարբեր բնույթի համատեքստերում, այդ իսկ պատճառով դրանք կոնկրետացվում են, գրկվում բազմանշանակ լինելուց, դառնում մենիմաստ, ծառայելով իբրև կոնկրետ բովանդակություն արտահայտող հաղորդման միջոցների:

Բառական տարբեր իմաստների իրացումը համատեքստում կարող է դրսևորվել տարբեր ձևերով, տարբեր եղանակներով, զանազան պատճառաբանվածությամբ, կախված այն բանից, թե ինչպիսի ինֆորմացիա է հաղորդվում, ինչ ոճի տեքստ է, ինչ վերաբերմունք ունի խոսողը կամ գրողը և այլն:

Հասկանալի է, որ այս հատկանիշները ոչ միայն չեն կարող հավասարապես էակն լինել նաև տերմինների համար, այլև մինչև իսկ որոշ հատկանիշներ (օր. ոճի հատկանիշը, խոսքի վերաբերմունքը) բացառվում են տերմինի իմաստների կիրառության ժամանակ:

ՏԵՐՄԻՆԱՅԻՆ ՀԱՄԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՎ ԲԱԶՄԻՄԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բառական համանունության և բաղմիմաստության սահմանների որոշման սկզբունքները ևս վերջնականապես ճշտված չեն, թեև այս հարցին նվիրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ՝ թե՛ սովետական, թե՛ արտասահմանյան գրականության մեջ: Այդ խնդիրը այսօր էլ ոչ միայն բառագիտության, այլև ընդհանուր լեզվաբանության վիճելի և տարակարծությունների տեղիք տվող հարցերից է: Այս հանգամանքն իր արտացոլումն է գտնում նաև գործնականում, հատկապես բառարանագրության մեջ, երբ տարբեր բնույթի, իսկ երբեմն նաև միևնույն բնույթի բառարաններում (թե՛ հայերեն, թե՛ ռուսաց և օտար լեզուներում) բաղմիմաստության և համանունության սահմանազատումը նույն սկզբունքով չի կատարվում: Մի բառարանում որոշ նշանների առկայությունը բառապաշարի համակարգում դիտվում է իբրև համանունություն, մի այլ բառարանում՝ բաղմիմաստություն: Բերենք մի քանի բառերի օրինակներ վերջին շրջանում լույս տեսած բառարաններից⁶⁴: Այսպես՝ շուֆ բառը ուղղագրականում տրվում է իբրև համանուն, իսկ էդ. Աղայանի նշված բառարանում՝ իբրև համանուն. շուֆ₁—1. Շքեղություն, վեհություն: Շուֆ₂—Շվաք:

Ակ հնչյունակազմ ունեցող բաղմանդամ համանունական խումբը տարբեր կերպ է ներկայացվում բացատրական բառարաններում: էդ. Աղայանի բացատրականում տրվում է որպես եռանդամ համանունական խումբ: Ակ₁—1. Ջրի ակունք, 2. Աղբյուր: 3. Սնդու: 4. Փեթակի անցք: 5. Բողբոջ: 6. (գվռ.) Աչք, տեսողություն: 7. փխբ. Աղբնաղբյուր, աղբյուր: Ակ₂—1. Թանկագին քար: 2. Մատանու վրա ագուցված կամ զանազան իրերի, զարդերի և այլնի վրա ամրացված: Ակ₃—Անիվ: Լեզվի ինստիտուտի հրատարակած բացատրական բառարանում այս համանունները տրվում են որպես բառանդամ համանունական խումբ՝ ալ—թոնրի օղանցք, սնդու իմաստը դիտվում է որպես առանձին բառային միավոր և ոչ թե որպես բաղմիմաստ բառի իմաստներից մեկը: Կամ տաքու բառը Բարսեղյանի բառարանում տրվում է որպես համանուն, առանձնացնելով այդ բառի լեզվաբանական տերմինային կիրառությունն իբրև առանձին բառային միավոր. Տաքու₁—(գիտ. պտմ.) հպարդելք, Տաքու₂—(լեզվբ.) կախարդաբառ: Աղայանի բառարանում այն մատուցվում է իբրև բաղմիմաստ բառ. Տաքու—1. Նախնադարյան ժողովուրդների մոտ՝ որևէ գործողության՝ բառի՝ առարկայի և այլնի գործածության արգելք, որի խախտումը, ըստ սնոտիապաշտական պատկերացումների, պատժվում է զերբնական ուժերի կողմից: 2. փխբ. Արգելված բան. 3. փխբ. Արգելք: Կամ խոյ—ոչխարի արուն և խոյ₂ (ռազմ. պատմ.) պարսպակործան մեքենա իմաստները Բարսեղյանի բառարանում տրվում են որպես համանուններ, իսկ Աղայանի բառարանում՝ իբրև բաղմիմաստ բառի իմաստներ. նույնը նաև աղամախնձոր. Բարսեղյանի բառարանում տրվում է որպես համանուն, Աղայանի բառարանում՝ որպես բաղմիմաստ բառ՝ 1. (կղմխս.) Վահանաճառի դուրս ցցված մասը, 2. Բանանի ծառի մի տեսակը: 3. Բանան, աղամաթուղ: Նման օրինակները կարելի է շարունակել, բայց բավարարվենք այսքանով:

Հիմնական տարակարծությունները և միևնույն երևույթի նկատմամբ տարբեր մոտեցումները բխում են բառի իմաստները որպես առանձնակիություն (отдельность) և նույնություն դիտելուց, այսինքն՝ այն հանգամանքից, թե բառի իմաստային կապերը որքանով են մոտ կամ որքանով են մթագնված դիտվում: Այս երևույթը բնորոշ է շատ լեզուների, և պատահական չէ, որ որոշ մասնագետներ գտնում են, որ ռուսերենի շատ բառերի բաղմիմաստության և համանունության սահմանազատման հարցը մինչ այսօր մնում է բաց⁶⁵, թեև այս պրոբլեմով զբաղվող գրեթե բոլոր հեղինակներն էլ գտնում են, որ բառը բաղմիմաստ է, երբ նրա տարբեր իմաստներն ունեն ընդհանուր հատկություններ, իմաստային տեսակետից կապվում են, իսկ բառերը համա-

նուն են, երբ նրանք իմաստային ընդհանրությունից զրկվել են, իմաստային առումով չեն համընկնում կամ կապվում:

Տերմինային համաճեղքությունը տերմինագիտության մեջ հաճախ տարբեր կերպ է ըմբռնվում: Այդ անվան տակ մեծ մասամբ հասկանում են այն երևույթը, երբ միևնույն հնչյունակազմ ունեցող տարբեր տերմինները կիրառվում են միևնույն լեզվի տարբեր տերմինահամակարգերում: Ոմանք հակված են կարծելու, թե նման դեպքերում միևնույն տերմինը կիրառվում է տարբեր գիտությունների բնագավառում⁶⁰: Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ ինչպես բառագիտության, այնպես էլ տերմինաբանության մեջ մենք գործ ունենք բառական միանգամայն անկախ, ինքնուրույն միավորների, միանգամայն տարբեր իմաստների հետ, որոնց համար ընդհանուր է այդ միավորների սոսկ արտաքին տեսքը՝ հնչյունական և գրային միևնույն ձևը: Տերմինային համանունություն մասին լավ պատկերացում կազմելու համար առաջին հերթին պետք է դասդասել լեզվի այն համանունական խմբերը, որոնց մեկ կամ երկու անդամները տերմինային արժեք ունեցող միավոր են: Այս առումով ժամանակակից հայերենի համանունները կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

1) Ընդհանուր և տերմինային համաճեղքներ. սրանց անդամներից մեկը կամ երկուսն ընդհանուր գործածական բառեր են, մյուսը՝ գիտության որևէ բնագավառում գործառնող տերմին, ինչպես. բևեռ₁—մեխ, սեպ, բևեռ₂—(աշխարհգր.) երկրի պտույտի երևակայական առանցքի և երկրի մակերևույթի հատման կետը, ակնաբլուզ₁—թեթևակի, թուրքիկ նայվածք, ակնաբլուզ₂—(գրկն.) վիպերգական գրական ժանր, երբ ճշգրտորեն պատկերվում են իրական անձեր, իրադարձություններ, նոթեր₁—դրժ-գոհություն կամ տխրություն արտահայտող կնճիռներ, նոթեր₂—(գրկն.) գրի առնված դիտողություններ, պատում₁—պատելը, պատվելը, պատում₂—(գրկն.)—ըրույց, գրավոր կամ բանավոր պատմություն, ինչպես նաև՝ վեպի, զրույցի տարբերակ, կապուտ₁—կանացի տնային զգեստ, կապուտ₂—(տեխ.) տարբեր կարգի մեխանիզմների, մեքենաների ծալովի ծածկոց, կափարիչ, կոտորակ₁—կապարե մանրագնդակ, կոտորակ₂—(մաթ.) ամբողջ քանակի որևէ մասը և այլն:

2) Միջգիտական տերմինային համաճեղքներ. սրանք թեև գործածական են նույն լեզվում, բայց պատկանում են գիտության տարբեր տերմինահամակարգերի: Նման տերմինները քանակապես շատ են նաև հայերենում, դրանցից են, օրինակ՝ ասպիդ₁ (կենդր.) քարը, իժ, ասպիդ₂—(հնք.) շերտաբար, թերթաբար, ավիզ₂—(ռազմ.) հետախուզանավ, ավիզ₃—(ֆին.) ծանուցագիր, կառարակա₁—(բժշկ.) ոսպնյակի

մթազնում, սե ջուր (աշքի հիվանդություն), կատարակտ₂—(տեխ.) մեխանիկական տատանումները թուլացնող կամ մեղմացնող հարմարանք, կոռնետ₁—(պատմ., ռազմ.) հեծելազորի և սահմանապահ զորքի սպայական առաջին աստիճանը ցարական Ռուսաստանում, կոռնետ₂—(երաժշտ.) պղնձն փողային երաժշտական գործիք, վիրաժ₁—(լսնկրչ.) երանգիչ, աղային լուծույթ, որի մեջ ընկղմում են լուսանկարը՝ գունավորելու համար, վիրաժ₂—(սպորտ.) թեքուղի, պարտեռ₁—(թատ.) թատրոնի դահլիճի այն մասը, որ տեղադրված է բեմին զուգահեռ՝ ներքևի մասում, պարտեռ₂—(սպորտ.) ըմբշամարտում ծնկաշոք դրություն և այլն:

Միջգիտական տերմինային համանունների շարքում հատկապես շատ են բազմիմաստ բառերի իմաստների տրոհումից առաջացած համանունները, որոնց միջև իմաստային կապերը մթազնվել են:

3) Ներհամակարգային տերմինային համաձայնեցումներ. այսպես կարելի է կոչել այն համանուն տերմինները, որոնք գրեթե հազվադեպ հանդիպում են միևնույն տերմինահամակարգերում, կամ միևնույն գիտության տարբեր ճյուղերում, օրինակ՝ ռուսերենում *нарекуе*—մակբայ և *нарекуе*—խոսվածք տերմինային համանունները կիրառվում են լեզվաբանության մեջ: Կամ հայերենում բոք—(բժշկ.) մաշկային վարակիչ հիվանդություն, բոք—(բժշկ.) ստոմատոլոգիական գործիք, սարքավորում, ռղնաճար—(բժշկ.) ողնախտավոր, ռղնաճար—(կզմխս.) ողնաշար համանունները ներհամակարգային են: Հաճախ ներհամակարգային համանուններ են առաջանում օտար տերմինների թարգմանության ժամանակ, հատկապես, երբ հաշվի չի առնվում նույն տերմինահամակարգի միևնույն հնչյունակազմ ունեցող միավորի առկայությունը: Օրինակ՝ փաստաթղթավարության մեջ հանդիպում են՝ *трактат*—պայմանագիր, *картель*—պայմանագիր, *договор*—պայմանագիր անհարկի և շփոթություն առաջացնող ձևերը:

Համանունությունն ունի իր զարգացման ներքին օրինաչափությունները, այն ևս, խոսքի մեջ չի խանգարում փոխըմբռնմանը և երկիմաստության տեղիք չի տալիս: Տերմինաբանության մեջ հատկապես վրտանգավոր է Յ-րդ տիպի՝ ներհամակարգային տերմինային համանունների առկայությունը, բայց այն էլ, ինչպես նշեցինք, շատ հազվադեպ է հանդիպում, իսկ մնացած երկու տիպերը (ընդհանուր և տերմինային համանուններ, միջգիտական համանուններ) շփոթ չեն առաջացնում, որովհետև միանգամայն տարբեր են դրանց գործառության շրջանակները:

Տերմինային բազմիմաստությունն առանձնահատկությունները ճիշտ գնահատելու, և այն բառային բազմիմաստության հետ համեմատելու համար դիտենք մի քանի այնպիսի բազմիմաստ բառերի տարողության յուրահատկությունները, որոնց բառիմաստային տարբերակներից մի քանիսն ունեն տարբեր բնույթի տերմինային կիրառություններ: Իբրև օրինակ վերցնենք աշտարակ, աստիճան և առագաստ բազմիմաստ բառերը, որոնց տերմինային և ոչ տերմինային իմաստներն արձանագրված են էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում»:

1. Աշտարակ. ի, գ. 1. Շրջանաձև քառակողմ կամ բազմակողմ բարձր ու նեղ կառուցվածք՝ որպես շինության մաս կամ առանձին կառույց: 2. (պատմ.): Նույնպիսի կառույց ամրոցների պարիսպների վրա՝ թշնամուն դիտելու և նրա դեմ կռվելու համար: 3. (ճարտար.): Շենքի տանիքի անկյուններում իբրև զարդ կառուցված աշտարակաձև փոքրիկ կառույց: 4. (ռազմ.): Տանկի՝ նավի զրահապատ շինվածք՝ հրանոթի համար: 5. Նույնն է՝ Պարաշյուտային աշտարակ: 6. (սպորտ.) Լողավազաններին՝ լճափին ևն կանգնեցված բարձր շինվածք, որից նետվում են ջրի մեջ: 7. (տեխ.): Զանազան մեքենաների վրա կանգնեցրած բարձր շինվածք, որի մեջ կանգնում է աշխատողն ու ղեկավարում մեքենայի աշխատանքը: 8. Տե՛ս նավակ: 2. Աստիճան. ի, գ. 1. Սանդուղքի ամեն մի ոտքը, սանդղամատ: 2. հոգն. Սանդուղք: 3. Բարձրություն, բարձր դիրք աշխատանքում՝ հասարակական կյանքում: 4. Զարգացման, շարժման՝ շարունակաբար կատարվող՝ տեղի ունեցող պրոցեսի յուրաքանչյուր մասը՝ փուլը, էտապը: 5. Որևէ բանի հաջորդական կարգերից յուրաքանչյուրը: Առաջին աստիճանի կրճաճանջ: 6. Որևէ բան բնութագրող համեմատական մեծությունը՝ մակարդակը, որևէ բանի չափը: Զարգացման ա: 7. Նույնն է՝ գիտական աստիճան: 8. (երկրչ.): Անկյան կամ աղեղի չափման միավոր=ըջանի 1/360-ին: 9. Զերմության չափման միավոր: 10. Զերմաչափի, ծանրաչափի ևն ամեն մի բաժանմունք: 11. Հեղուկի խտության՝ սպիրտի թնդության չափման միավոր: 12. (մաթ.): Միևնույն արտադրիչների արտադրյալը: 13. Տե՛ս Համեմատությունն աստիճաններ: 14. (հնց.) Աղգակցական մերձավորության չափը, պորտ: 15. (երաժշտ.): Հիմնական ձայնի համեմատությամբ ձայնի բարձրացման կամ իջեցման չափը: 16. (հնց.): Պաշտոնի հերթական կարգը: 17. կպրո. Չափ: 3. Առագաստ. ի, գ. 1. Վարագույր: 2. Նավի կայմին ամրացված հատուկ ձևով ամուր կտոր, որ քամու ուժով ուռչում և առաջ է մղում նավը: 3. փխր. Ամուսինների ննջարան՝ մահճակալ: 4. փխր.

Ամուսնական կյանք: 5. փխբ. Պատրվակ, քող, ծածկույթ (որևէ բան թաքցնելու համար): 6. (կզմխս.) Մարմնի մի գործարանը մյուսից բաժանող թաղանթ (վելում): 7. (բսբ.): Իգական ծաղիկների փոշու ընդունարանը: 8. (բսբ.) Փոճոկավոր պտուղների միջի թաղանթը, որ պտուղը մասերի է բաժանում: 9. (նրաւրպ.): Եռանկյունի գնդաձև կամար, որի վրա բարձրանում է քառանկյունի նախագծված շենքի գմբեթը: 10. (ննց.) Հնձանի այն մասը, որտեղ շինված է խաղող ճմլելու գուրը:

— Առագաստը պղծել, տե՛ս Ամուսնական առագաստը պղծել:

— Առագաստի գիշեր—ամուսնության առաջին գիշերը:

— Առագաստները կամ բոլոր առագաստները բացել՝ պարզել—1.

Նսվի առագաստները արձակել՝ բաց անել՝ ընթացքն արագացնելու համար: 2. Շատ արագ գնալ՝ շարժվել՝ վազել և այլն:

Համեմատելով այս երեք բառերի իմաստների ընդհանրությունները և տարբերությունները, ամենից առաջ նկատվում է, որ առաջին դեպքում (աշտարակ) բազմիմաստ բառի հիմնական իմաստը թեև տերմինային չէ, բայց կան նաև մի քանի իմաստներ, որոնք տերմինի արժեք ունեն և կիրառելի են տարբեր տերմինահամակարգերում (պտմ., ճրտրպ., ռազմ., սպորտ., տեխն.), երկրորդ դեպքում (աստիճան) շատ են բազմիմաստ բառի ընդհանուր գործածական իմաստները, բայց կան նաև տերմինային այնպիսի իմաստներ, որոնք կիրառվում են ինչպես հարակից (երկրչ., մաթ.), այնպես էլ ոչ հարակից գիտությունների տերմինահամակարգերում (երաժշտության, 15-րդ) և վերջապես 3-րդ դեպքում թեև ավելի շատ են ընդհանուր գործածություն ունեցող իմաստները, բայց կան նաև այնպիսի իմաստներ, որոնք կիրառում են միևնույն գիտությամբ տերմինահամակարգում (բուսաբանություն, 7-րդ, 8-րդ): Բառագիտական տեսակետից այստեղ կարևոր է, որ բազմիմաստ բառը պահպանում է իր բառային անկախությունը՝ իբրև տարբեր իմաստներ միավորող մեկ ամբողջություն, իսկ տերմինաբանական առումով այն, որ մեկ բառի բառիմաստային տարբերակների թվում կան նաև միևնույն և տարբեր գիտություններում գործառուղ տերմինային իմաստներ: Ելնելով դրանցից, կարող ենք տերմինային բազմիմաստությունը բաժանել 3 կարգի.

1) առաճաճակարգային բազմիմաստություն (աշտարակ),

2) հարաճաճակարգային բազմիմաստություն (աստիճան),

3) ներհամակարգային բազմիմաստություն (առագաստ)⁶⁷:

Այժմ դրանցից յուրաքանչյուրի մասին. առաջին դեպքում տերմինի բազմիմաստությունը վտանգ չի ներկայացնում, շփոթի և երկիմաստության մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ բազմիմաստ բառի տարբեր իմաստները կիրառվում են այնպիսի գիտություններում, որոնք

շատ հեռու են միմյանցից, երկրորդ դեպքում՝ հարակից գիտությունների շրջանակներում, որտեղ այդ կապն ավելի շոշափելի է, շփոթը՝ հնարավոր հմմտ. սուբյեկտ (փիլիսոփայություն, տրամաբանություն, իրավունք), ձևաբանություն (բուսաբանություն, կենդանաբանություն, բժշկագիտություն), վաճկ, շեշտ (լեզվաբանություն, գրականագիտություն, և այլն), երրորդ դեպքում տերմինի բազմիմաստությունը բոլորովին խրախուսելի և հանձնարարելի չէ, և պատահական չէ, որ տերմինաբանության հարցերին նվիրված աշխատություններում, երբ շոշափվում են տերմինների մենիմաստության և բազմիմաստության հարցերը, արդարացիորեն առաջին հերթին առաջ են քաշվում տերմինի հարաբերական մենիմաստության և «կարգային բազմիմաստության» (категориальная многозначность) տարբերակման անհրաժեշտությունը: Առաջին դեպքում տերմինը մենիմաստ է միայն առանձին գիտության տերմինահամակարգում և բնական է, որ այս դեպքում ոչ մի դժվարություն չի ըստեղծվում, երկրորդ դեպքում՝ տերմինի բազմիմաստությունն արտահայտվում է միևնույն կամ հարակից գիտությունների շրջանակներում, որը և ստեղծում է դժվարություն, անհստակություն, որոնք հաճախ արտահայտվում են հասկացության համապատասխան անվանումներին ոչ բնորոշ սահմանումներով, անճշգրտություններով: Ահա թե ինչու շատ լեզվաբաններ արդարացիորեն գտնում են, որ տերմինի մենիմաստության պահանջը չի կարելի հասկանալ բացարձակորեն, և ինչպես ցույց են տալիս լեզվից բերված կոնկրետ օրինակները, հնարավոր է առանձնացնել տարբեր բնույթի բազմիմաստություն, և պարտադիր չէ, որ տերմինը անպայման մենիմաստությամբ հանդես գա լեզվի ամբողջ բառապաշարի շրջանակներում: Դ. Ս. Լոտտեն տարբերում է բացարձակ և հարաբերական մենիմաստությունը, առաջինի տակ հասկանալով այն դեպքը, երբ տերմինը մենիմաստ է ողջ բառապաշարի սահմաններում, երկրորդի տակ՝ սոսկ որևէ գիտության համակարգի շրջանակներում⁶⁸:

Արդ, քանի որ բազմիմաստության նման տիպերից ներհամակարգային տերմինային բազմիմաստությունն է ոչ խրախուսելին և շփոթ առաջացնողը, դիտենք, թե հաճախակի՞ է այն հանդիպում տերմինահամակարգերում: Ինչպես ցույց են տալիս մասնագիտական համապատասխան բառարաններում արձանագրված իմաստները, ներհամակարգային բազմիմաստության առկայությունն ապացուցող փաստերը շատ են: Բերենք մի քանի օրինակներ «Քաղաքական համառոտ բառարանից»⁶⁹:

Ապակեւորոնացում—1) կառավարական տեղական օրգանների իրավունքների ընդլայնում՝ ի հաշիվ նրա կենտրոնական իշխանության

որոշ ֆունկցիաների հանձնման: 2) Ընդհանուր իմաստով՝ կենտրոնացման թուլացում կամ վերացում:

Ապոլիտիզմ (ապոլիտիկոթյուն)—1) անտարբեր, անվրդով վերաբերմունք դեպի քաղաքականությունն ու քաղաքական կյանքը: 2) Կեղծ անտարբերություն դեպի քաղաքական հարցերը՝ «անպարտիականություն», «չեզոքություն» անվան տակ, որ պրոպագանդում են բուրժուական որոշ գաղափարախոսներ, նպատակ ունենալով լայն մասսաներին շեղել դասակարգային պայքարից:

Գաղութ—1) բնակավայր, որ ստեղծվել է նախկինում շրջակեցված կամ նրա բնիկներից բռնագրավված տերիտորիայում: 2) Երկիր կամ մարզ, որ բռնի կերպով զրկվել է տնտեսական ու քաղաքական ինքնուրույնությունից և դարձել այն նվաճած խոշոր պետության տիրապետություն:

Դեսպան—1) Պետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ մեկ ուրիշ պետության կառավարությանը կից, որը գլխավորում է դեսպանությունը: 2) Դիվանագիտական բարձրագույն աստիճաններից մեկը:

Թեև բառի փոխաբերական իմաստի գործածությունը, իբրև պատկերավորության և արտահայտչականության եղանակ, ավելի շատ հատուկ է գեղարվեստական խոսքին, բայց նման իմաստները կարող են ծառայել իբրև տերմինների առաջացման աղբյուրներ: Այս դեպքում բառի փոխաբերական իմաստի սահմանադատումը վկայում է բառի իմաստի կայունացման մասին, որի հետևանքով փոխաբերությամբ ընկալված իմաստը վերածվում է այնպիսի իմաստի, որն արտահայտվում է տերմինին բնորոշ հատկանիշներով, որոնց թվում նաև չեզոքությամբ: Ընդ որում, դրանք կարող են լինել ինչպես շատ նեղ մասնագիտական բնագավառում գործածվող, այնպես էլ հանրահայտ տերմիններ: Դրանց համար էականն այն է, որ կոնկրետ գիտությունների համակարգերում կիրառվում են որպես չեզոք անվանումներ, պատկերավորությունից զուրկ միավորներ: Պատկերավորությունից զրկվելը հաճախ հանգեցնում է անվանման պատճառաբանվածության մոռացության: Լեզվաբանական այս երևույթն ընդհանուր է շատ լեզուների համար: Օրինակ՝ սլավոնական լեզուներում (ռուսերենում, ուկրաիներենում) *непо` рочно* և *գրիչ*, անգլերեն *foot* ոտ և երկարությամբ չափ բազմիմաստ բառերի, այնուհետև դրանցից առաջացած համանունների առկայությունը բացատրվում է փոխաբերական իմաստի կիրառությամբ: Կամ հայերենում *ծոց` կուրծք իմաստից ծագած ձևի, գետի, ծովի, օվկիանոսի ցամաքի մեջ խորացած մասը*՝ տերմինային իմաստը, որը կիրառվում է աշխարհագրական տերմինաբանության մեջ, առաջացել է փոխաբերությամբ: Կամ ծովաբառը «Ալրվելիս առաջացող գաղանման նյութ» իմաստից ունի նաև

«Տնտեսությունը որպես հարկման միավոր» իմաստը, որն առաջացել է առաջինից՝ փոխաբերաբար:

Անտիպիոդներ՝ «ներքի հակառակ ծայրում ապրող բնակիչներ» իմաստից փոխաբերաբար առաջացել է նաև «հակադիր համողմունքների տեր մարդիկ» քաղաքական տերմինը: Այս եղանակով կարող են նոր տերմիններ առաջանալ ոչ միայն ընդհանուր գործածություն ունեցող բառի իմաստներից, այլ նաև հենց տերմինի փոխաբերական իմաստի կիրառությունից, որը տերմինացվում է մասնագիտական մի այլ բնագավառում: Այս առումով դիտենք քաղաքական մի քանի տերմինների օրինակներ, որոնք առաջացել են մասնագիտական ուրիշ համակարգերի պատկանող տերմիններից:

Ափոխաժամ—(տնտես.) ապրանքային կամ ֆոնդային բիրժայում ապրանքների և արժեթղթերի սպեկուլյացիա և (քղբ.) ծայրահեղ գրգռում, հուզմունք:

Առավիզվմ—(կենսո.) 1. հետասերում: (քղբ.) խոր վերապրուկ, վերադարձ դեպի ծայրաստիճան հնացած, պրիմիտիվ, վայրենի ինչ-որ բանի:

Ավանգարդ—(ռզմ.) 1. ռազմական գործերում հակադիր կողմ շարժվելու ժամանակ ուժերի այն մասը, որն ընթանում է առջևից: 2. (քղբ.) հասարակական դասակարգի, ժողովրդի առաջավոր, առաջատար մասը⁷⁰:

Բաղմիմաստ բառի տերմինային և ոչ տերմինային բառաիմաստային տարբերակների տարաբնույթ հարաբերությունները, նրանց բազմազանությունը բխում է բաղմիմաստության ընդհանուր հատկանիշներից: Հայտնի է, որ ընդհանուր գործածություն ունեցող բաղմիմաստ բառի իմաստների բառական և շարահյուսական կապակցելիության նմանությունն ակնհայտ է, այդ իսկ պատճառով լեզվում գոյություն ունեն զուգահեռ գործածություն ունեցող բառակապակցություններ: Բնական է, որ տերմինային և ընդհանուր գործածական իմաստի համատեքստային շրջապատը մեծ մասամբ չեն համընկնում: Հաճախ դրանց հետ կապակցվող գոյականը, բայերը պատկանում են միանգամայն տարբեր թեմատիկ խմբերի և կիրառվում են տարբեր տերմինահամակարգերում: Օրինակ՝ դրական ածականը և դրանով բաղադրված կայուն ու ազատ կապակցությունների տերմինային և ոչ տերմինային կիրառությունները հանդես են բերում ակնհայտ տարբերություններ, որոնք բխում են իմաստային կապակցելիության անհամապատասխանությունից. դրական պատասխան, դրական մարդ, դրական կարծիք, դրական վերաբերմունք, դրական ազդեցություն և դրական մեծություն (մաթ.), դրական լիցք (լսնկրչ.), դրական աստիճան (քեր.), դրական բևեռ (ֆիզ.):

Որոշ դեպքերում տերմինային և ոչ տերմինային իմաստների զուգահեռությունը կայուն կապակցություններում անհրաժեշտաբար կհանգեցնի բաղմիմաստության վերացման, քանի որ բաղմիմաստ բառի մասնագիտական և ընդհանուր գործածություն ունեցող իմաստները հնարավոր է, որ համընկնեն միևնույն համատեքստում: Իհարկե, անփխտելի չէ այն փաստը, որ ընդհանուր համատեքստը միշտ էլ հուշում է, թե որ իմաստն է գործառվել տվյալ նախադասության մեջ: Տերմինային իմաստը միշտ հասկանալի է մասնագետներին, իսկ ընդհանուր գործածություն ունեցող իմաստն ընկալվում է միշտ այն դեպքերում, երբ լսողին կամ ընթերցողին հայտնի են այդ իմաստին համապատասխանող առարկան կամ երևույթը: Այնուամենայնիվ, տերմինների և դրանց հետ ծագումնաբանորեն կապվող ընդհանուր գործածական բառերի իմաստային և շարահյուսական կապակցելիության համադրական քննությունը համատեքստում կարող է հետաքրքիր արդյունքներ տալ: Մի քանի բաղմիմաստ բառերի ընդհանուր գործածություն և տերմինային արժեք ունեցող իմաստների քննությունը բացահայտում է, որ պատկերը բավական բարդ է այն առումով, որ մի դեպքում տերմինը իր կապակցելիության հնարավորություններով հստակ կերպով առանձնանում է ընդհանուր գործածություն ունեցող իմաստների կապակցելիությունից, մի այլ դեպքում իմաստային առումով սերտ կերպով կապվում է նրա բառսիմաստային տարբերակների հետ: Այս կապերը, իհարկե, ոչ միշտ են կանոնավոր ձևով արտահայտվում, լինում են դեպքեր, երբ դրանք տարբեր բնույթ են կրում: Պատահում է, որ բառի մասնագիտական բնագավառում գործածվող իմաստը կապակցվում է ընդհանուր գործածություն ունեցող այլ իմաստների հետ, օրինակ՝ դրամա գրականագիտական տերմինը առօրյա կամ գեղարվեստական խոսքում հաճախ կապակցվում է ապրել (դրամա ապրել), կյանք (կյանքի դրամա), խոր, մեծ բառերի հետ (խոր դրամա, մեծ դրամա), որտեղ տերմինի և ընդհանուր գործածություն ունեցող իմաստի կապն ավելի սերտ է արտահայտվում: Իհարկե, բաղմիմաստ բառի հասարակական և տեխնիկական գիտություններին վերաբերող իմաստների կապակցելիությունները ևս կարող են տարբեր աստիճանի լինել: Առաջին դեպքում կապն ընդհանուր գործածություն ունեցող իմաստների հետ ավելի արտահայտված կլինի, քան երկրորդ դեպքում:

Հնարավոր է, որ հասարակական և բնական գիտությունների պատկանող տերմինները հավասար չափով չօգտվեն լեզվի բաղմիմաստության ընձեռած հնարավորություններից: Համեմատելու համար դիտենք դրանց առավել էական հատկանիշները.

հասարակական-ֆաղափական
տերմիներ

1. առնչվում են սոցիալա-
կան իրականությանը

2. հասկացության առաջա-
ցումը կապվում է սոցիալական
իրականության ճանաչման հետ

3. ենթարկվում են լեզվի
բառակազմական, իմաստաբա-
նական հիմնական օրենքներին

4. թեև ավելի շատ մենի-
մաստ են, բայց քիչ չեն նաև
բաղմիմաստները

5. մեծ մասամբ տերմինաց-
վում են համընդհանուր բառերի
(հասարակաբանության) իմաստ-
ներից:

Ինչպես ցույց է տալիս դրանց բնորոշ հատկանիշների համեմատու-
թյունը, բնական և հասարակական-քաղաքական գիտությունների տեր-
մինները հակադրվում են և՛ արտալեզվական (1, 2), և՛ լեզվական (4, 5)
հատկանիշներով: Թերևս ամենից ընդհանուրը նրանց համար այն է,
որ լինելով լեզվական միավորներ, հավասար չափով ենթարկվում են
բառային համակարգում գործող օրենքներին, այսինքն՝ կարող են մաս-
նագիտացվել, կազմելով բառական, իմաստային, դարձվածաբանական
նոր միավորներ (3): Այս համեմատության համար էական է նրանց
4-րդ հատկությամբ հակադրվելու հատկանիշը, որը հիմք է տալիս եզ-
րակացնելու, որ լեզվում ավելի շատ բաղմիմաստ են հասարակական
գիտություններին վերաբերող տերմինները:

Շատ գիտությունների տերմինների համար բնորոշ են հետևյալ
երևույթները. ա) ընդլայնվում է լեզվում արդեն գոյություն ունեցող հաս-
կացության բովանդակությունը, օրինակ՝ արբանյակ. նախապես այն
ունեցել է միայն «մոլորակի շուրջը պտտվող երկնային մարմին» իմաս-
տը, իսկ այժմ նաև՝ արհեստական արբանյակ, «երկրագնդի տիեզերա-
կան տարածություն ուղարկված սարք»: բ) Հաճախ հին հասկացության
բովանդակությունն այնքանով է համալրվում, լրացվում, որ մնում է
միայն լեզվական նշանը: Օրինակ՝ օպերացիա բառը, որ նախապես նշա-
նակել է գործողություն (լատիներեն operatio), տարբեր տերմինահա-

բնական գիտությունների
պատկանող տերմիներ

1. առնչվում են բնական
երևույթներին

2. հասկացության առաջա-
ցումը հենվում է բնության երե-
վույթների ճանաչման վրա

3. » — — — — — »

4. ավելի շատ մենիմաստ
են:

5. մեծ մասամբ տերմինաց-
վում են ոչ համընդհանուր բա-
ռերի իմաստներից:

մակարգեցրում ստացել է շատ իմաստներ, կայունացել այդ իմաստներով բժշկ.՝ վիրահատություն, ռազմ.՝ ռազմական գործողություն, ֆին. բանկային գործառնություն (առևտր.) առևտրական գործառնություն և այլն: գ) Տերմինի ավելի ուշ ժամանակահատվածում ձեռք բերած իմաստը, որը շարունակում է կիրառվել նույն տերմինահամակարգում, համապատասխանում է միանգամայն նոր հասկացության, որն անհամատեղելի է հին իմաստի հետ, ուստի և հարկ է լինում դրանց սահմանազատման, այսինքն՝ նոր անվանման, օրինակ՝ հենց տերմինաբանություն տերմինը այժմ շարունակում է կիրառվել երեք իմաստներով՝ որևէ լեզվի տերմինների ամբողջությունը, առանձին բնագավառների տերմինների ամբողջությունը, լեզվաբանության այն բաժինը, որը զբաղվում է տերմինահամակարգերի ուսումնասիրությամբ, դրա հետ առնչվող տեսական և գործնական հարցերով: Եվ պատահական չէ, որ վերջին ժամանակներս որոշ լեզվաբաններ արդարացիորեն երրորդ իմաստը տարանջատում են, կոչելով այն տերմինագիտություն⁷¹, որն այժմ ավելի շատ հանդես է գալիս իբրև միջգիտական օժանդակ գիտություն, որով զբաղվում են նաև ոչ լեզվաբանները:

Բառի իմաստային տարբերակներն իրացվում, ճշգրտվում են համատեքստում: Համատեքստն օգնում է ճիշտ ընկալելու բառի տարբեր իմաստները, մանավանդ, եթե դրանք կիրառվում են տարբեր բնույթի և ժանրի գրավոր տեքստում: Այստեղ էական դեր է կատարում նաև համատեքստային իրավիճակը, այն պայմանները, որտեղ լրացվում է խոսքը: Չի կարելի ասել, թե բառի իմաստի յուրաքանչյուր գործածությունն նոր իմաստ է, ինչպես կարծում են որոշ լեզվաբաններ: Բառի նոր իմաստը կարող է առաջանալ բառի հին իմաստի հիման վրա՝ լեզվում գործող օրենքների համապատասխան, ահա թե ինչու համատեքստը ոչ թե ստեղծում է այդ իմաստը, այլև կոնկրետացնում և ճշգրտում է այն:

Տերմինի քննությունը համատեքստում կամ տերմինի իմաստային առանձնահատկությունների իրացումը տեքստում տերմինագիտության ամենաքիչ ուսումնասիրված հարցերից են: Սակայն դրանք որոշ առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում, օրինակ՝ տերմինի քննությունը համատեքստում կարող է հնարավորություն տալ վճռելու շատ հարցեր, որոնք ամենից առաջ կապվում են տերմինաբանության, բառագիտության և ընդհանրապես տերմինի համակարգային կապերի բացահայտման հետ: Նման ուսումնասիրության ժամանակ տերմինը կարելի է դիտել իբրև լեզվի բառիմաստային ընդհանուր համակարգի մեկ անդամ, որին բնորոշ են այդ մակարդակին պատկանող լեզվական միավորների էական հատկանիշները: Հենց դրանով կարելի է բացատրել

այն փաստը, թե ինչու տերմինաբանության մեջ ևս առկա է բազմիմաս-
տության երևույթը, որը պայմանավորված է լեզվի բառիմաստային
համակարգով: Այս առումով տերմինի համակարգային կապերը կարող
են արտահայտվել և՛ հարացուցային, և՛ շարակարգային պլաններում:
Հայտնի է, որ բառային միավորները համատեքստային քննության
մեթոդով համար նախ տեքստում առանձնացվում են մենիմաստ
միավորները: Համատեքստը պարունակում է ասույթը ճիշտ ընկալելու
համար անհրաժեշտ բոլոր տարրերը, ինչպես օրինակ՝ բառի քերական-
ական կարգերը, նրա կապակցելիության առանձնահատկությունները,
հաջորդող և նախորդող միավորների հտեառաջությունը և այլն: Բառի
տերմինային իմաստը (եթե իհարկե այն բազմիմաստ բառի մեկ իմաս-
տըն է), նրա տեղը բառի համակարգում պայմանավորված են համա-
տեքստով, որտեղ ավելի ստույգ են բացահայտվում և դրսևորվում նրա
տարբերությունները ընդհանուր գործածական իմաստից: Ահա թե ինչու
այն տեսակետը, թե տերմինը կարիք չունի համատեքստի և համա-
տեքստից դուրս ևս ըմբռնվում է նրա իմաստը, ոչ միշտ է արդարաց-
յալով կամ ավելի ճիշտ՝ այդ վերաբերում է մենիմաստ տերմիններին և
արտահամակարգային բազմիմաստությանը: Մենիմաստ տերմինը միայն
կարող է կախում չունենալ համատեքստից: Որոշ դեպքերում համա-
տեքստը կանխում է բազմիմաստ տերմինի բովանդակության ըմբռնման
դժվարությունները:

Հաճախ պատահում է, որ տարբեր գիտություններում տարբեր տե-
սանկյուններից կիրառում են միևնույն հասկացությունը: Այստեղ կա-
րևորություն է ներկայացնում նրանց անվանման եղանակը: Այս առու-
մով կարելի է տարբերել անվանման երկու եղանակ. 1. երբ միևնույն
հասկացության անվանումը նույնն է տարբեր տերմինահամակարգի-
րում, 2. երբ միևնույն հասկացության անվանումը տարբեր է առանձին
տերմինահամակարգերում: Օրինակ՝ բժշկությունը, մարդաբանությունը,
լեզվաբանությունը կարող են օգտագործել տերմիններ, որոնք հավա-
սարապես պատկանում են իրենց տերմինահամակարգերին. նույնը նաև
բժշկությունն ու կենսաբանությունը, փիլիսոփայությունը, գրականու-
թյունն ու լեզվաբանությունը: Եվ հասկանալի է, որ այս դեպքում թեև
մենք գործ ունենք բառային միավորի միևնույն հնչյունական ձևավոր-
ման հետ, բայց դրանք համապատասխանում են մասնագիտական տար-
բեր հասկացությունների, հետևապես արտահայտում են տարբեր ի-
մաստներ: Կասկած չկա, որ այս դեպքում մենք ակնհայտորեն գործ
ունենք տերմինային բազմիմաստության հետ: Օրինակ՝ ապառք տերմի-
նը ֆինանսական գործում հասկացվում է «Հարկի» վարձավճարի, ժամ-

կետին շմութված և վճարողի վրա որպես պարտք մնացած գումարը», իրավաբանության մեջ՝ «օրինական կերպով սահմանված՝ նախատեսված գումարը շմութելը՝ չվճարելը»⁷²։ Սակայն հարցն ավելի է դժվարանում, երբ մենք գործ ենք ունենում միևնույն նյութի, օբյեկտի և հասկացության հետ, որոնք տարբեր տերմինահամակարգերում տարբեր անվանումներ ունեն։ Հասկանալի է, որ այդ դեպքում խոսք չի կարող լինել տերմինի բազմիմաստության մասին, բայց այդ նաև համանշտություն կամ նույնանշություն էլ չէ սովորական իմաստով, մասնավանդ, որ դրանք պատկանում են տարբեր տերմինահամակարգերի։ Անվանակարգության մեջ (ինչպես նաև տերմինագիտության մեջ) այս բնորոշ երևույթը դեռևս չունի իր անվանումը, բայց հետաքրքրական է, որ միևնույն հնչյունակազմ ունեցող անվանակարգային միավորների որքան ասեք կարելի է հանդիպել գիտատեխնիկական տերմինների շարքում։ Դրան հատկապես նպաստում է ժամանակակից տերմինակազմության և անվանակազմության պրակտիկան։ Այսպես, Պ. Վ. Վեսելովը բերում է հետևյալ օրինակը⁷³։ լավսան բառը վերջերս լայն գործածություն է ստացել և առաջացել է այն լաբորատորիայի անունից, որտեղ առաջին անգամ ստացվել է այդ նյութը։ Բայց ժնեկ քիմիական միացությունների անվանացանկում այդ նյութն անվանվում է լեզվի համար շատ անբարենչյուն և երկար տերմինով՝ պոլիէտիլենտերեֆտալատ (полиэтилентерефталат), որը լայն գործածություն ունի քիմիկոսների շրջանում։ Վերոհիշյալ հեղինակը բերում է նման բառերի մի աղյուսակ, որտեղ բերված միավորները, հնչյունական քիչ տարբերություններով, վերաբերում են նաև հայերենին, ինչպես. կապրոն-պոլիկապրոամիդ-կապրոամիդոպլաստ, օրլոն-պոլիկրիլատ-նիտեակրիլոպլաստ և այլն⁷⁴, որոնցից առաջինները առևտրական, երկրորդները՝ քիմիական, երրորդները՝ տեխնիկական անվանումներ են։ Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, թեև այստեղ հստակորեն չեն տարբերվում տերմինները և անվանակարգային միավորները, բայց մեր ուսումնասիրության տեսակետից հետաքրքրական է, որ դրանք տարբեր գիտությունների համակարգերում տարբեր անվանումներ են կրում, այսինքն՝ միևնույն երևույթը կամ առարկան տարբեր գիտություններում կարող են դիտվել տարբեր իմաստներով և տարբերվել նաև անվանումներով։

Բազմիմաստությունը սերտորեն առնչվում է լեզվի գործառության հետ։ Ահա թե ինչու թեև գոյություն ունեն բազմիմաստության զարգացման համընդհանուր օրենքներ, որոնք հատուկ են բոլոր լեզուներին⁷⁵, ինչպես օրինակ՝ բառի իմաստների լայնացումը, փոխաբերական կիրառությունները և այլն, այնուամենայնիվ, կան որոշ օրինաչափություն-

ներ, որոնք տարբեր լեզուներում տարբեր ձևերով են դրսևորվում: Համեմատելով ռուսերենի և հայերենի որոշ կարգի տերմինների իմաստալին առանձնահատկությունները, կարելի է նկատել, որ տարբեր են համարժեք իմաստ արտահայտող միավորների բաղմիմաստության սահմանները: Հայերենի որոշ բաղմիմաստ տերմինների համարժեքներ ռուսերենում կարող են լինել մենիմաստ և հակառակը: Հաճախ իմաստալին միեռնույն դաշտի պատկանող տերմինները և անվանակարգային միավորները տարբեր կերպ են օգտվում բաղմիմաստության օրինաչափություններից: Այստեղ էական դեր են կատարում նաև լեզվի բառակազմական կաղապարները, քերականական առանձնահատկությունները և դրանց հետ առնչվող շատ գործոններ: Օրինակ՝ ռուսերենում այնպիսի երկու տարբեր իմաստներ, ինչպիսիք են ծառը և այդ ծառի պտուղը, կոչվում են միևնույն բառով (բացառությամբ՝ ЯБЛОКО և ЯБЛОНЫ): Ֆրանսերենում պտղատու ծառի իմաստի արտահայտման համար լայն կիրառություն ունի -ier (er) վերջածանցը⁷⁶. պտղի և այդ պտուղը տվող ծառի իմաստները ֆրանսերենում ձևականորեն տարբերվում են: Հետևյալս իմաստային այս դաշտին (պտուղ և այդ պտուղը տվող ծառի անվանումները) պատկանող բառերի բաղմիմաստության սահմաններն այս լեզուներում տարբեր են: Հետաքրքրական է, որ այս առումով հայերենը նման է ֆրանսերենին և տարբերվում է ռուսերենից. հայերենում և գոյություն ունեն -ենի, -ի հատուկ վերջածանցները, որոնք զրկելով բառի վերջում, ցույց են տալիս մրգատու ծառ: Ինչպես օրինակ՝ կեռաս, բնկույզ, բալ, խնձոր, սալոր, թուր, փշատ, հաղարջ, հոն, կաղին և կեռասենի, բնկուզենի, բալենի, խնձորենի, սալորենի, թթենի, փշատենի, հաղարջենի, հոնի, կաղնի: Այս դեպքում, կարելի է ասել, լեզվի քերականական և բառակազմական առանձնահատկությունները նպաստում են տերմինների մենիմաստությանը, երբեմն էլ հակառակը՝ բաղմիմաստության պահպանմանը: Օրինակ՝ հայերենում կան շատ ածանցներ, որոնք իրենց իմաստային առանձնահատկություններով առաջացնում են տերմինային բաղմիմաստության երևույթներ: Այսպես՝ հայտնի է, որ հայերենում կան շատ բառեր, որոնց թվում և տերմիններ, որոնք կրկնակի խոսքի մասային պատկանելություն ունեն: Եթե այս երևույթը սովորական է ընդհանուր գործածական բառերի համար, և յուրաքանչյուր դեպքում բացատրական բառարաններում տրվում է քերականական նշումը (խոսքի մասային պատկանելությունը), ապա նույն օրինաչափությամբ էլ հանդիպում են տերմիններ: Այս դեպքում մենք գործ ունենք ավելի նուրբ եղանակով արտահայտված բաղմիմաստության հետ, որը որոշակի պետք է տարբերել: Օրինակ՝ հայերենում շատ են գրաբար-

յան անցյալ դերբայի —եալ մասնիկով կազմված ձևերը, որտեղ —եալը (նոր ուղղագրությամբ —յալ) այժմ հավասարապես հանդես է գալիս որպես գոյականակերտ և ածանցակերտ ածանց, ինչպես՝ արտադրյալ, ածանցյալ, բեկյալ, կախյալ, արտագծյալ, (մաթ.) կամ —ական, —իչ ածանցներով կազմված ձևերը՝ կոմբերիտական, կուսակցական, բրիչ, սնիչ ձևերն արտահայտում են գոյականի և ածականի իմաստներ (վերջին դեպքում ածականը կարող է դառնալ տերմինային կապակցության բաղադրիչ):

Ռուսերենում շատ են այնպիսի տերմինները, որոնց համարժեքները հայերենում տրվում են երկու միավորներով: Խոսքը վերաբերում է հատկապես ռուսերենի այն տերմիններին, որոնց համարժեքը հայերենում արտահայտվում է բայանվամբ և առանձին գոյականակերտ ածանցով, ինչպես.

напряжение—լարում, լարվածություն
дермографизм—մաշկագրում, մաշկագիր
нарезка—պարուրակում, պարուրակ
перегрузка—գերբեռնում, գերբեռնվածք
накол—շիկացում, շիկվածք
установка—տեղադրում, տեղակայանք, կայանք
распределение—բաշխում, դասավորություն
вибрация—թրթռում, թրթիռ
аутоинфекция—ինքնավարակում, ինքնավարակ
контроль—հսկում, հսկողություն:

Կարևոր է նման տերմինների թարգմանության ժամանակ հաշվի առնել, թե տվյալ միավորները կոնկրետ տերմինահամակարգերում ինչպես են համապատասխանում առանձին հասկացությունների և որքանով են պահպանում իրենց տերմինային անկասկածելիությունը և ըստ այնմ համապատասխան բառարանում համարժեքները տալիս պահպանել մատուցման միօրինակությունը: Շատ հաճախ նման տերմինները մե՛րթ մատուցվում են որպես բազմիմաստ տերմինի տարբեր իմաստներ՝ տրվելով տարբեր թվահամարների տակ, մե՛րթ որպես համանիշներ՝ նույն թվահամարի տակ: Օրինակ՝ ավտոմոբիլային տերմինների բառարանում նման տերմինները հիմնականում տրվում են որպես մեկ տերմինի տարբեր իմաստներ, ինչպես.

нажим—1. սեղմում: 2. Սեղմակ:
разрыв—1. խզում, խզվածք: 2. Ճեղքում, ճեղքվածք:
нагрузка—1. բեռնում: 2. Բեռնվածք:
буксир—1. քարշակ: 2. Քարշակում:

смазка—1. յուղում: 2. Յուղվածք, քսվածք: 3. Քսուք:

снаряжение—1. հանդերձում: Հանդերձանք:

оборудование—1. սարքավորում: Սարքավորանք:

обмуровка—1. պատում: 2. Պատվածք:

нашивка—1. վրակար: 2. Վրակարում:

недогруз—1. թերաբեռնում: 2. Թերաբեռնվածք:

Սակայն նույն բառարանում միևնույն արմատից կազմված քերականական տարբեր արժեք ունեցող միավորների բաղմիմաստության և համանշության սահմանները ոչ միշտ են հստակորեն ընդգծվում: Օրինակ՝ разбрызгивание—ցայտում, ցողում, բայց разбрызгивающий—1. ցայտող, 2. ցողացող: Նման դեպքերում կոնկրետ միավորների տերմինային համանշության և բաղմիմաստության արտահայտությունը տվյալ տերմինահամակարգում ճիշտ ընդգծելն անհրաժեշտ է:

Բառագիտական հարցերին նվիրված որոշ ուսումնասիրություններում փորձում են վեր հանել համանշային շարքերի անդամների միջև եղած հարաբերությունը՝ բաղմիմաստության սահմաններում: Հայտնի է, որ համանշային շարքերը, որպես իրենց իմաստներով միավորվող խմբեր, ընդհանուր առմամբ ներկայացնում են հասկացական իմաստների ամբողջություններ, որոնք կարելի է բաժանել որոշակի թեմատիկ խմբերի: Սակայն բառային համակարգում առկա համանշային շարքերը կարող են միավորվել նաև այլ հատկանիշներով, որոնք սերտորեն առնչվում են բառի բաղմիմաստության հետ, հատկապես, երբ համանշությունը դրսևորվում է բաղմիմաստ բառի տարբեր իմաստների համապատասխան համանշային շարքերի առկայությամբ: Այս տեսակետից, իհարկե, շատ կարևոր է, թե ինչպիսին են բաղմիմաստ բառի իմաստների գործածության շրջանակները: Հասկանալի է, որ ավելի հարուստ և բաղմաբնույթ կապեր կդրսևորեն այն բաղմիմաստ բառերը, որոնց իմաստներն ընդհանուր գործածական բառեր են, ավելի քիչ՝ նեղ մասնագիտական տերմինները կամ տերմինային արժեք ունեցող իմաստները: Այս առումով համանշային հարաբերություն ունեցող տերմինների շարքերի հարաբերությունը բաղմիմաստության (լինի այն ներհամակարգային, հարահամակարգային, թե արտահամակարգային) սահմաններում քննելը քիչ արդյունք կարող է տալ և այն տերմինագիտության առումով կարևորություն չի ներկայացնի:

Այսպիսով, վերը շարադրածից կարելի է անել մի շարք եզրակացություններ.

1) բաղմիմաստությունն ամբողջությամբ չի ընդգրկում տերմինային համակարգը: Շատ գիտությունների, հատկապես հասարակական

գիտութիւններ, տերմինների բազմիմաստութիւնն ավելի շատ հետեւմանք է լեզվի սոցիալ-մասնագիտական տարբերակման, որը կապւում է գիտութիւն և տեխնիկայի զարգացման հետ: Բազմիմաստութիւնն սահմաններ կարող են ընդլայնւել ինչպես լեզվաբանական, այնպես էլ արտալեզվաբանական գործոններից:

2) Բազմիմաստութիւնն առկայութիւնը ինչպես ընդհանուր բառապաշարի, այնպես էլ տերմինաբանութիւն մեջ, լեզվական ներքին օրենքներից բխող երևույթ է, որը կապւում է լեզվական նշանների տնտեսման օրենքների հետ:

3) Քանի որ օբյեկտիվ իրականութիւնն անսպառ ու բազմազան է իր հնարավորութիւններով, իսկ լեզուն չի կարող յուրաքանչյուր երևույթի, յուրաքանչյուր հասկացութիւն հատկացնել մեկ առանձին միավոր, և մարդկային միտքն էլ ի վիճակի չէ մտապահել անսահմանափակ քանակի անվանումների խմբեր, ուստի ինչպես բառային, այնպես էլ որոշ կարգի տերմինային բազմիմաստութիւնն առկայութիւնը լեզվում արդարացւում է (արտահամակարգային բազմիմաստութիւն):

4) Բազմիմաստութիւնը լեզվի գործառութիւնն անհրաժեշտ պայմաններից է և այն համանունութիւն համեմատութիւնաբ գերակշռող դեր ունի լեզվում: Ահա թե ինչու ցանկացած լեզվի բացատրական բառարանում բազմիմաստ բառերը, որոնց թվում նաև տերմինները, ավելի շատ են, քան համանունները:

5) Տերմինային բազմիմաստութիւնն տարբեր տեսակները նույն դերը չունեն լեզվի ողջ բառապաշարում և տարբեր գիտութիւնների տերմինահամակարգերում: Եթե արտահամակարգային տերմինային բազմիմաստութիւնը բնական է լեզվի համար, ապա հարահամակարգային և մանավանդ ներհամակարգային բազմիմաստութիւնը խրախուսելի չեն. դրանք խանգարում են տերմինների իմաստների հստակութեանը և պարզութեանը:

6) Որոշ դեպքերում բազմիմաստ տերմինի իմաստների ճիշտ ըմբռնման համար զգացւում է համատեքստի անհրաժեշտութիւնը, որը հաճախ ներհամակարգային բազմիմաստ տերմինների իմաստների ըմբռնման բանալի է ծառայում: Ընդ որում համատեքստը հնարավորութիւն է տալիս ոչ միայն ճիշտ ընկալել այն իմաստները, որոնք հաստատւած, կայունացւած են լեզվում և արձանագրւած համապատասխան մասնագիտական բառարաններում, այլև հաճախ նույնիսկ տերմինային նոր գործառութիւնները, որոնք առաջացել են համընդհանուր գործածութիւնն ունեցող բառերի իմաստների ընդլայնման շնորհիվ:

Այլ—Այլեւորք Իսահակյան
անասներ.—անասներօժական
անասներ.—անեւորական
անաս.—անաստօրիակին
անշէլ.—բշէլանգիտական
անսր.—բոլասարանական
անսր.—բարբառակին
անսր.—գալառական
անսրինգ.—գրականանգիտական
անսրաշէլ.—հրաշէլական
անսրկը.—հրկըլապական
անսր.—թատերադիտական
անսրկը.—լեզվապանական
անսրկը.—լուսանկարչական
անսրեր.—կենդանառանական

կզմխւս. — կազմախոսական
հնչ. — հնացած
ճրտոր. — ճարտարապետական
մաթ. — մաթեմատիկական
պատմ. — պատմական
պոլիգրաֆ. — պոլիգրաֆիական
ռազմ. — ռազմական
սպարտ. — սպորտային
տեխ. — տեխնիկական
Ր. — Րաֆֆի
փատաթղթ. — փատաթղթերի
փխթ. — փոխաբերական
բեր. — բերականական
բղթ. — բաղադրական
ֆիզ. — ֆիզիկոլոգիական
ֆին. — ֆինանսական.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 «Լրաբեր», 1969, № 1, 1971, № 1, 9:
- 2 Գ. Բ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի տերմինաբանության զարգացման հարցերի քննարկումը, «Լրաբեր», 1977, № 9, էջ 95:
- 3 Գ. Սևակ, Հանուն տերմինաբանական կարգապահության, «Տերմինաբանության և խոսքի մշակութի հարցեր», Երևան, 1976, էջ 7:
- 4 ՏՆՍ հատկապես Է. Աղայան, «Տերմինաբանություն», Երևան, 1978, Լ. Ղազանչյան, Հայերենի լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, «Լեզվի և ոճի հարցեր», Երևան, 1977, № 4:
- 5 Я. А. Климовицкий, Некоторые вопросы развития терминологических работ в СССР, М.—Л., 1967, стр. 46.
- 6 Н. П. Кузина, К вопросу о сущности термина, Вестник ЛГУ, № 20, серия история языка и литературы, вып. 4, 1962, стр. 141.
- 7 Д. С. Лотте, Основы построения научно-технической терминологии, М., 1961.
- 8 Г. О. Винокур, О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды МИФЛИ, 1939, т. V, стр. 4. А. А. Реформатский, Что такое термин и терминология? ВТ, М., 1961, стр. 48.
- 9 А. И. Муссеев, О языковой природе терминов, ЛПНТТ, М., 1970, стр. 132—133.
- 10 Լ. Հ. Ղազանչյան, նշված աշխ., էջ 229:
- 11 Է. Աղայան, նշված աշխ., էջ 21:
- 12 Լ. Հ. Ղազանչյան, նշված աշխ., էջ 232:
- 13 Ա. Ս. Ստիքալայան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1977, Ն. Պառնապետյան, Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1970, Պ. Ս. Բեդիրյան, Հոմանիշների և նրանց առաջացման ուղիների մա-

սիւն, Խ. Արությանի անվան ՀՊՄԻ գիտական աշխատություններ, Երևան, 1965, էջ 120—131:

14 Տե՛ս Ա. Մ. Սուբիասյանի նշված աշխ., էջ 196—234:

15 Փ. Ժե Сосюр, Курс общей лингвистики, М., 1933, стр. 77.

16 Л. А. Новиков, Синонимические функции слов, «Русский язык в школе», 1968, № 1, стр. 11.

17 А. Черч, Введение в математическую логику, т. 1, перевод английского, М., 1960, стр. 18.

18 Л. А. Новиков, նշված հոդվածը, էջ 12:

19 Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976, հ. 1:

20 В. Г. Гак, Сравнительная типология французского и русского языков, М., 1977, стр. 259.

21 В. Г. Гак, նշված աշխ., էջ 260:

22 Н. В. Арнольд, Лексикология современного английского языка, М., 1959, стр. 276—277.

23 I. P. Boone, The Petroleum Dictionary, 1952, p. 25.

24 А. Т. Бевезенко, К вопросу об абсолютных синонимах в лексикосемантической системе языка, «Актуальные проблемы лексикологии», Минск, 1970, стр. 17.

25 Н. В. Зубченко, Синонимия и антонимия в терминологической лексике сахарного производства (на материале английского языка), в кн.: Вопросы терминологии и лингвистической статистики, Воронеж, 1976, стр. 42.

26 К. С. Горбачевич, Вариантность слова и языковая норма, М., 1978, стр. 8—32.

27 О. О. Ахманова, Ю. А. Бельчиков, В. В. Веселитский, К вопросу о правильности речи, «Вопросы языкознания», 1960, № 2, стр. 37—38.

28 Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, М., 1960.

29 Р. П. Погужникова, Соотношение вариантов слов, однокорневых слов и синонимов, в сб. «Лексическая синонимия», М., Наука, 1967.

30 Վ. Սաղաթըլյան, Հայերենի մաթեմատիկական տերմինաբանության մի քանի հարցեր, Երևանի համալսարան, 14 մայիսի, 1977 թ.:

31 Այստեղ հիմք հասկացությունը պայմանականորեն ընդունում ենք միայն առաջին բաղադրիչի համար:

32 Б. А. Горнунг, О природе синонимии в языке и теоретических предпосылках составления анонимических словарей, ВЯ, 1965, № 5, стр. 89—99.

33 Ա. Սուխասյան, Հայերենի տերմինները և նրանց հոմանշության հարցերը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 3, էջ 108—109:

34 Է. Բ. Աղայան, Տերմինաբանության մի քանի խնդիրների մասին, «Լրագրեր», 1971, № 1, էջ 94:

35 Վ. Զ. Գրիգորյան, Ս. Կ. Կառապետյան, Ռ. Հ. Հարությունյան, Ռուս-հայերեն ֆիզիկա-լոգիկական բառարան, Երևան, 1977:

36 Բոլոր օրինակները վերցված են Պ. Ա. Ղանդիլյանի, Մ. Ե. Հովսեփյանի, Լ. Բ. Պետրոսյանի «Բուսաբանական բառարանից», Երևան, 1975:

37 Д. С. Лотте, Основы построения научно-технической терминологии, М., 1961, стр. 72.

38 Д. С. Лотте, Краткие формы научно-технической терминологии, М., 1971.

39 В. Н. Даниленко, Русская терминология, М., 1977, стр. 183.

- 40 Հայերենի հապավումների կաղապարների հիմնական խմբերի առանձնացումը և դրանց դասակարգումը կատարել է ակադ. Գ. Սևակը. տե՛ս նրա «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացը», Երևան, 1955, էջ 182—198; Այստեղ մենք համառոտակի անդրադառնում ենք սոսկ գիտության տարրեր համակարգերում հաճախ հանդիպող, այսինքն՝ առավել տարածուն հապավումների կաղապարներին:
- 41 Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ալ. Մարգարյանի «Հայերենի հապավումները և նրանց առանձնահատկությունները» հոդվածը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1977, № 3, էջ 85:
- 42 Գ. Խաչատրյան, Մի քանի տերմինների և բառերի ոչ ճիշտ օգտագործման մասին, Գարուն, 1976, № 6, էջ 76:
- 43 Նույն տեղում:
- 44 М. Н. Николаев, О синонимии словарных дефиниций общественно-политических терминов английского языка, «Вопросы теории романо-германских языков», выпуск 7, Днепропетровск, 1975, стр. 71—76.
- 45 Л. А. Кутина, Формирование языка русской науки, М., 1964, стр. 203.
- 46 Ն. Ա. Մայրյան, Անասարածական տերմինների ուսու-հայերեն բառարան, Երեւան, 1974, Գ. Ս. Անտոնյան, Ռուս-հայերեն ավտոմոբիլային բառարան, Երեւան, 1973, Վ. Զ. Գրիգորյան, Ս. Կ. Կառապետյան, Ռ. Հ. Հաղուբյանյան, Ռուս-հայերեն ֆիզիոլոգիական բառարան, Երևան, 1977, «Պոլիգրաֆիական տեղեկատու բառարան» (կազմեց Ա. Ա. Մատինյան), Երևան, 1973:
- 47 А. В. Лагутина, Абсолютные синонимы в синонимической системе языка «Лексическая синонимия», М., 1967, стр. 125.
- 48 Ա. Սուրիապյան, նշվ. աշխ., էջ 69:
- 49 В. И. Кодухов, Значение как лингвистическое понятие, в книге «Языковые значения», Ленинград, 1977, стр. 7.
- 50 Языковая номинация, Л., 1976, стр. 14.
- 51 С. Ульманн, Семантические универсалии, Новое в лингвистике, М., 1970, стр. 267.
- 52 Ս. Ուլման, նշված աշխ., էջ 269:
- 53 А. И. Смирницкий, К вопросу о слове (проблема «тождества слова»), Труды Института языкознания АН СССР, т. IV, 1954.
- 54 Հր. Անտոնյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, 1971:
- 55 X. Կասарес, Введение в современную лексикографию, М., 1958, стр. 70.
- 56 Д. С. Лотте, Основы построения научно-технической терминологии, М., 1961, стр. 7.
- 57 Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, М., 1953, стр. 18.
- 58 Տե՛ս «Электричество» հանդեսը, 1954, № 2:
- 59 Г. О. Винокур, О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии, «Труды МИФЛИ», т. 5, «Сборник статей по языкознанию», М., 1935, стр. 5.
- 60 В. П. Даниленко, Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов «Исследования по русской терминологии», М., 1971, стр. 15.
- 61 Р. А. Будагов, Указ. соч., стр. 18, А. Левковская, Теория слова, М., 1962, стр. 99, А. А. Реформатский, Что такое термин и терминология? «Вопросы терминологии», М., 1961, стр. 51, Как работать над терминологией, Основы и методы, М., 1968, стр. 39, Лингвистические проблемы научно-технической терминологии, М., 1970, стр. 7.

- 62 В. П. Даниленко, О терминологическом словообразовании, ВЯ, 1973, № 4.
- 63 Д. С. Лотте, Как работать над терминологией, Основы и методы, М., 1968, стр. 40.
- 64 «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», հ. 1—3, 1969, 1972, 1974, էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1—2, 1976, է. Խ. Բաղսեղյան, Հայերեն ուղղագրական և ուղղախոսական բառարան, Երևան, 1973:
- 65 М. И. Задорожный, О границах полисемии и омонимии, М., 1977, стр. 4.
- 66 В. П. Даниленко, Лексико-семантические и грамматические особенности слов терминов, «Исследования по русской терминологии», М., 1971, стр. 18.
- 67 Պրոֆ. էդ. Աղայանը աղանձացնում է ներհամակարգային և արտահամակարգային բազմիմաստություն, տե՛ս նշված աշխ., էջ 42:
- 68 Դ. Ս. Լառտե, նշված աշխ., էջ 75:
- 69 Թեև նշված բառարանը Թարգմանություն է ռուսերենից, բայց ինչպես նշվում է առաջաբանում, այն վերածված է հայկական այբուբենի և կատարված են մասնակի փոփոխություններ, Երևան, 1966:
- 70 նշված բառարանը:
- 71 է. Բ. Աղայան, նշված աշխ., էջ 6:
- 72 է. Աղայան, նշված բառարանը:
- 73 П. В. Веселов, Оправданный случай синонимии в терминологии, «Русская речь», 1969, № 5, стр. 77.
- 74 նշված հոդվածը, էջ 78:
- 75 В. Г. Гак, Сравнительная типология французского и русского языков, М., 1977, стр. 256.
- 76 В. Г. Гак, նշված աշխ., էջ 257:

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՌԱԲԱՆՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎՈՒՄ ԵՎ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐՈՒՄ

Պատճառաբանվածության խնդիրն* ընդհանրապես փիլիսոփայության, նշանագիտության ու լեզվաբանության և, մասնավորապես, բառագիտության ու տերմինագիտության դժվար, բազմիցս քննարկված, բայց մինևույն ժամանակ վերջնականապես չլուծված խնդիրներից մեկն է**։ Իր բնույթով վիճելի այս խնդիրն նվիրված ուսումնասիրություններում, բնական է որ, պետք է արտահայտվեն տարբեր և նույնիսկ իրարամերձ տեսակետներ***։

Տերմինների պատճառաբանվածության դրսևորումների և դրանց յուրահատկությունների ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի թե՛ տեսական և թե՛ գործնական առումով****։ Այսպես, այն կարող

* Օգտագործված և հիշատակված գրականության հղումներն ու մատնանշումները տրվում են բուն շարադրանքում՝ փակագծերի մեջ, թվային նշանակումներով։ Առաջին թիվը համապատասխանում է ներկա աշխատանքի գրականության ցանկում տեղ զտած աշխատությունների համարներին, իսկ երկրորդ և հաջորդ թվերը, որոնք ստորակետով բաժանվում են առաջինից, ցույց են տալիս համապատասխան ուսումնասիրությունների էջերը։

** Այսպես, լեզվաբանական տերմինաբանության խնդիրներին նվիրված Պրագայի (1960 թ.) ու Վարշավայի (1962 թ.) խորհրդակցությունների, ինչպես նաև 1969 թ. Լենինգրադում և 1975 թ. Կալինինգրադում կայացած սեմինարների մասնակիցների ուշադրության կենտրոնում էր տերմինների և ընդհանրապես լեզվական նշանի պատճառաբանվածության հարցը։ Այս մասին տե՛ս, օրինակ՝ (70, 149—151). (127, 443—445) (126, 372—373) (89) (105)։

*** Նպատակահարմար ենք գտնում տարբեր կարծիքների մասին խոսել այս կամ այն հարցի քննության կապակցությամբ։

**** Հասկանալի է, որ հեղինակը բոլորովին էլ չի հավանում ներկա աշխատանքի շրջանակներում սպառել պատճառաբանվածության իրողության հետ կապված բոլոր հարցերի քննությունը։ Եղած ուսումնասիրությունների, ինչպես նաև մեր դիտարկումների արդյունքները հաշվի առնելով, այստեղ հիմնականում փորձ է արված՝ ա) գտնել ավելի լայն մոտեցում քննվող իրավությանը, բ) գիտության տարբեր բնագավառների լեզվի և տերմինաբանության վերլուծության (ընդ որում, արտալեզվական ու ներլեզվական մի շարք գործոնների) հիման վրա բացահայտել տերմինների պատճառաբանվա-

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՌԱԲԱՆՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎՈՒՄ ԵՎ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐՈՒՄ

Պատճառաբանվածության խնդիրն* ընդհանրապես փիլիսոփայության, նշանագիտության ու լեզվաբանության և, մասնավորապես, բառագիտության ու տերմինագիտության դժվար, բազմիցս քննարկված, բայց մինևույն ժամանակ վերջնականապես չլուծված խնդիրներից մեկն է**։ Իր բնույթով վիճելի այս խնդիրն նվիրված ուսումնասիրություններում, բնական է որ, պետք է արտահայտվեն տարբեր և նույնիսկ իրարամերձ տեսակետներ***։

Տերմինների պատճառաբանվածության դրսևորումների և դրանց յուրահատկությունների ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի թե՛ տեսական և թե՛ գործնական առումով****։ Այսպես, այն կարող

* Օգտագործված և հիշատակված գրականության հղումներն ու մատնանշումները տրվում են բուն շարադրանքում՝ փակագծերի մեջ, թվային նշանակումներով։ Առաջին թիվը համապատասխանում է ներկա աշխատանքի գրականության ցանկում տեղ գտած աշխատությունների համարներին, իսկ երկրորդ և հաջորդ թվերը, որոնք ստորակետով բաժանվում են առաջինից, ցույց են տալիս համապատասխան ուսումնասիրությունների էջերը։

** Այսպես, լեզվաբանական տերմինաբանության խնդիրներին նվիրված Պրագայի (1960 թ.) ու Վարշավայի (1962 թ.) խորհրդակցությունների, ինչպես նաև 1969 թ. Լենինգրադում և 1975 թ. Կալինինգրադում կայացած սեմինարների մասնակիցների ուշադրության կենտրոնում էր տերմինների և ընդհանրապես լեզվական նշանի պատճառաբանվածության հարցը։ Այս մասին տե՛ս, օրինակ՝ (70, 149—151). (127, 443—445) (126, 372—373) (89) (105)։

*** Նպատակահարմար ենք գտնում տարբեր կարծիքների մասին խոսել այս կամ այն հարցի քննության կապակցությամբ։

**** Հասկանալի է, որ հեղինակը բոլորովին էլ չի հավանում ներկա աշխատանքի շրջանակներում սպասելի պատճառաբանվածության իրողության հետ կապված բոլոր հարցերի քննությունը։ Եղած ուսումնասիրությունների, ինչպես նաև մեր դիտարկումների արդյունքները հաշվի առնելով, այստեղ հիմնականում փորձ է արված՝ ա) գտնել ավելի լայն մոտեցում քննվող իրավությանը, բ) գիտության տարբեր բնագավառների լեզվի և տերմինաբանության վերլուծության (ընդ որում, արտալեզվական ու ներլեզվական մի շարք գործոնների) հիման վրա բացահայտել տերմինների պատճառաբանվա-

է նպաստել բառային միավորների հասկացական-իմաստաբանական և հասկացական-կառուցվածքային օրինաչափությունների բացահայտմանը: Սրանով էլ հիմնականում պայմանավորված է պատճառաբանվածություն ուսումնասիրության իմացաբանական և, մասնավորապես, բառագիտական-տերմինագիտական արժեքը:

Պատճառաբանվածության դրսևորումների տարբերակումը, դրանց յուրահատկությունների բացահայտումը կարևոր դեր կարող են խաղալ զարգացած ածանցական բառակազմություն և բառաբարդություն ունեցող լեզուների՝ այդ թվում, օրինակ, հայերենի համար:

Պատճառաբանվածության մասին ամբողջական և ճիշտ պատկերացումը (իր բոլոր դրական և բացասական կողմերով) կարող է առանձնապես նպաստել այնպիսի մի կարևոր հարցի լուծմանը, որպիսին տերմինների ազգային և «միջազգային» դուգահեռ ձևերի ընտրության և ընդհանրապես գիտության լեզվում փոխառություններ կատարելու հարցում ճիշտ դիրքորոշում ընդունելն է:

Պատճառաբանվածության խնդրի ուսումնասիրության հետ կապված շատ հարցեր ընկած են գիտության լեզվի, մասնավորապես տարբեր բնագավառների տերմինաբանության կարգավորման ու միասնականացման աշխատանքի հիմքում: Այսպես, բացահայտելով և առանձնացնելով գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում պատճառաբանվածության դրսևորումները, տարբեր կարգի տերմինների պատճառաբանվածության ճշգրտության աստիճանը, դրանով իսկ հընարավորություն է ստեղծվում մշակել նպատակահարմար հանձնարարականներ, որոնց կիրառումը, թվում է, որ կարող է նպաստել տերմինների կերտման և կարգավորման՝ գիտական հաղորդակցության համար հույժ կարևոր նշանակություն ունեցող գործին:

Պատճառաբանվածության դրսևորումների ու յուրահատկությունների բացահայտման համար առանձնապես հարմար օբյեկտներ կարող են ծառայել գիտական, գիտատեխնիկական, հասարակական-քաղա-

ծություն էությունը, մասնավորապես նրա առանձնահատուկ դրսևորումները գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում, գ) իբրև հանձնարարականներ մշակել այն նախապայմանները և ուղիները, որոնք, թվում է, թե կարելի է կիրառել տերմինաբանության կարգավորման, հատկապես տերմինները պատճառաբանված ձևով կերտելու գործում:

քական տերմինաբանությունը (ինչպես նաև անվանակարգը) և ընդհանրապես գիտություն լեզուն ամբողջությամբ:

Տերմինագիտության մեջ գործածվող պատճառաբանվածություն տերմինը, ինչպես հայտնի է, փոխառվել է բառագիտությունից: Այս բնագավառում նման կարգի տերմինների տեղ գտնելը լրիվ օրինաչափ է, քանի որ տերմինագիտությունը ձևավորվել է բառագիտության շրջանակներում: Սակայն այս կապակցությամբ չպետք է անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ տերմինագիտության առարկայի յուրահատկության հետ կապված հասկացություններն ու դրանք բնորոշող տերմինների իմաստները այստեղ կրում են ինչ-ինչ՝ առաջին հայացքից երբեմն ոչ նկատելի փոփոխություններ: Անվածն, անշուշտ, վերաբերում է նաև պատճառաբանվածություն տերմինի իմաստին և նրա հիմքում ընկած հասկացությանը (տե՛ս նաև՝ 107, 21):

Հայտնի է, որ «պատճառաբանվածություն» հասկացությունը՝ մասնագիտական գրականության մեջ բնորոշվում է շատ ընդհանուր ձևով և միևնույն ժամանակ տարբեր հիմունքներով^{*}: Այս կապակցությամբ Ի. Ծ. Տորոպցևը նշում է, որ պատճառաբանվածության էությունը չի կարելի բացահայտել առանց իսկ հստակ պատկերացում կազմելու այն մասին, թե ի՞նչն է դիտվում որպես պատճառաբանվածություն (խոսքը վերաբերում է պատճառաբանվածության առարկայի յուրահատկությանը), և այն, թե որո՞նք են պատճառաբանվածության միջոցները կամ էլ ո՞րն է պատճառաբանվածության հիմքը (117, 147):

Գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում տերմինների պատճառաբանվածության դրսևորումների, դրանցից յուրաքանչյուրի առանձնահատկությունների բացահայտման գործում, հասկանալի է, որ առաջնակարգ նշանակություն ունի դիտարկման նախապայմանների և ուղորտների ճշգրիտ որոշումը:

Պատճառաբանվածության իրողությունը բացահայտելիս, ինչպես ուսումնասիրություններն են ցույց տալիս, անհրաժեշտ է հաշվի առնել ինչպե՛ս ներլեզվական, այնպե՛ս էլ արտալեզվական գործոնները:

Քանի որ միևնույն տերմինը մի լեզվում կարող է պատճառաբանված լինել՝ այդ նույն լեզվի համագործածական բառին հակադրվելու, ինչպես

* Հիշյալ հասկացության բառարանային բնորոշումը տե՛ս, օրինակ՝ (34):

** Այսպես, պատճառաբանվածությունն ըմբռնվում է որպես ա) բառի իմաստի պայմանավորվածություն այլ բառի իմաստով, որից այն կազմված է, բ) իմաստի և նշյունական թաղանթի հիմնավորված կապի գիտակցում, այդ իմաստի արտահայտչականություն, գ) բառի մեջ իմաստի ներկայացման միջոց և այլն: Տե՛ս, օրինակ՝ (43, 62) (87) (89) (92, 121—136) (95, 417—423) (104, 92—99) (115, 26—37) (117, 3—178) և մի շարք այլ ուսումնասիրություններ:

նաև համապատասխան գիտական հասկացության հետ ունեցած շոշափելի ու հստակ կապի շնորհիվ, իսկ մյուսում՝ չպատճառաբանված, նրման հակադրության և կապի բացակայության պատճառով, ուստի գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում պատճառաբանվածության էությունը, նրա դրսևորումները պետք է գիտարկվեն այս կամ այն լեզվի, ընդ որում, նրանց որոշակի փուլի շրջանակներում։

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր տերմին ունի ինչպես բառակազմական, այնպես էլ իմաստաբանական որոշակի կառուցվածք, գտնում ենք, որ գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում պատճառաբանվածության դրսևորումների յուրահատկությունը բացահայտելիս պետք է հաշվի առնել տերմինների թե՛ հասկացական-իմաստաբանական և թե՛ հասկացական-կառուցվածքային (բառակազմական, ձևաբանական, շարահյուսական) առանձնահատկություններ*։

Հասկանալի է, որ քննությունն առաջին հերթին անհրաժեշտ է կատարել համաժամանակյա տեսանկյունով, ընդ որում հիմք ընդունելով տերմինների կերտման պատմական որոշակի ժամանակաշրջանը և նրանց հիմքում ընկած հասկացությունների՝ գիտության համապատասխան բնագավառի տվյալ փուլի զարգացման որոշակի աստիճանին բնորոշ ըմբռնումները։

Տերմինները, ինչպես հայտնի է, որոշակի տերմինահամակարգերի անդամներ են։ Այդ իսկ առումով տերմինների պատճառաբանվածությունը պետք է գիտարկել գիտության այս կամ այն բնագավառի, նրա համապատասխան ուղղությունների, ուսմունքների ու տեսությունների շրջանակներում։

Քանի որ պատճառաբանվածությունը դրսևորվում է ինչպես պլորոցեսների, երևույթների (այսպես, օրինակ՝ գիտական հասկացության տերմինաբանություն, համագործածական բառի տերմինացում, գիտական շարադրանքներում տարբեր կարգի տերմինների գործածություն, գիտության տվյալ ճյուղում այլ բնագավառներից կատարված տերմինների փոխառություն ևն), այնպես էլ բառապաշարային միավորների (տարբեր բնույթի ու կառույցի տերմիններ և անվանակարգային նշաններ) շրջանում, ուստի տվյալ դեպքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել, մի կողմից, գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում առկա պլորոցեսների, իրողությունների ու երևույթների, իսկ, մյուս կողմից, դրանցում գործառուղ բառապաշարային միավորների առանձնահատկու-

* Ի դեպ, քննվող խնդիրը մեկնաբանելիս, մասնագետները շատ հաճախ առաջնությունը տալիս են այդ կողմերից միայն մեկին։

թյունները և դրանք հստակորեն տարբերակել ընդհանուր գրական լեզվում առկա համանման իրողություններից ու միավորներից:

Տվյալ դեպքում անհրաժեշտ է ճիշտ և հստակ պատկերացում ունենալ ընդհանրապես տերմինագիտության և մասնավորապես քննվող խնդրի հետ սերտորեն առնչվող այնպիսի կարևոր հարցերի մասին, ինչպիսիք են՝ տարերայինի ու գիտակցականի տարբերը ընդհանուր գրական լեզվում և գիտության լեզվում, գիտության տարբեր բնագավառների մասնագետների տերմինակերտման գործունեությունը, բառաստեղծման ու տերմինակերտման տարբերիչ առանձնահատկությունները, գիտական հասկացությունների տերմինացումը՝ ի տարբերություն կենցաղային հասկացությունների բառայնացման, առարկաների, իրերի անվանակարգման էությունը և հիմունքները (գիտության, տեխնիկայի, արտագրական գործունեության տարբեր բնագավառների անվանակարգային նշանների տեսակները և դրանցից յուրաքանչյուրի էական հատկությունները), տերմինների՝ տարբեր աշխարհայացքների, ինչպես նաև գիտական այս կամ այն ուսմունքի, տեսության հետ ունեցած առանձնահատուկ կապը (տերմինների մեջ գիտական տեսությունների և ուսմունքների արտացոլման իրողությունը), գիտության տվյալ բնագավառում այլ բնագավառներից կատարված տերմինների փոխառությունը (փոխառյալ տերմինների էական հատկությունները), տերմինների՝ գիտական համապատասխան հասկացությունների հետ ունեցած յուրահատուկ կապը և տերմինների բնորոշ գործառությունը, տերմինների իմաստի մեջ հասկացության հատկանիշների արտացոլման էությունը (այդ հատկանիշների տեսակները, դրանց ունեցած նշանակությունը), գիտության այս կամ այն բնագավառի տերմինաբանության առանձնահատուկ բնույթը, համագործածական բառերի տերմինացման էությունը (համագործածական բառերի հիման վրա կերտված տերմինների բընույթը՝ համապատասխան իմաստների բացահայտման աստիճանի տեսանկյունից, գիտության լեզվի բառապաշարային տարբեր կարգի միավորների տերմինացման աստիճանը), ազգային և օտարլեզվյան տերմինների արժեքը գիտական միեկնույն հասկացությունը բացահայտելու տեսանկյունից, այս կամ այն լեզվի բառակազմական, հատկապես տերմինակազմական միջոցների դերը տերմինակերտման պրոցեսում, միեկնույն կառույցն ունեցող համագործածական բառերի և տերմինների յուրահատկությունները, տերմինների կառույցներից յուրաքանչյուրի բնորոշ հատկությունները, տերմինների բաղադրիչների բնույթն ու դերը, դրանց քանակի ունեցած նշանակությունը գիտական հասկացությունների բնորոշման գործում և այլն:

Մասնագիտական գրականության մեջ երբեմն հստակ ձևով չեն տարբերակվում երկու տարբեր կարգի հարցեր՝ տերմինների իրական հատկությունը և տերմինների նկատմամբ իրենց՝ ուսումնասիրողների ունեցած անհատական վերաբերմունքը: Նման դեպքերում պատճառաբանվածության՝ տերմիններին հատուկ լինելու կամ չլինելու հարցը մասնագետները որոշում են՝ ելնելով պատճառաբանված կամ պատճառաբանվածությունից զրկված տերմինների նկատմամբ իրենց ունեցած անհատական վերաբերմունքից:

Այս կապակցությամբ նշենք, որ միանգամայն տարբեր հարցեր են՝ ա) տերմինի պատճառաբանվածության կամ չպատճառաբանվածության հատկանիշներից որևէ մեկին նախապատվություն տալը և բ) ընդհանուր առմամբ ինչպիսի՞ն է գիտական տերմինն իր բնույթով՝ պատճառաբանված է, թե՞ ոչ:

* * *

Գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում, ընդհանուր գրական լեզվի և համագործածական բառապաշարի պես, պատճառաբանվածության դրսևորումներն արտակարգ բազմազան ու տարաբնույթ են: Սակայն դիտարկվող ոլորտում, ինչպես ուսումնասիրություններն են ցույց տալիս, առանձնանում են նաև պատճառաբանվածության յուրահատուկ տեսակներ: Այստեղ պատճառաբանվածությունն ընդհանուր առմամբ ունի տրամաբանորեն հիմնավորված ու գիտակցված բնույթ, որն ամեն մի առանձին դեպքում դրսևորվում է տարբեր աստիճանով ու տարբեր կերպ:

Տերմինները, իբրև ուրույն լեզվական նշաններ, ի՞նչ առանձնահատկություններով են օժտված (գործառական, հասկացական, իմաստաբանական, կառուցվածքային ևն), որոնք և հիմք են հանդիսանում գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում պատճառաբանվածության տարբեր կարգի դրսևորումների համար:

Տերմիններն ընդհանուր առմամբ բնորոշում են (երբեմն էլ անվանում են) գիտության, տեխնիկայի, մշակույթի և մի շարք այլ բնագավառների հասկացություններ^{*}: Իսկ վերջիններս, ինչպես հայտնի է, գերազանցապես ընդհանրացման, տրամաբանական բարձր աստիճանի

^{*} Հասկանալի է, որ տվյալ դեպքում ամենեկին էլ մեր նպատակը չէ սահմանել «տերմին»-ը և մանրամասն խոսել տերմինի ու տերմինաբանության տեսության հետ կապված հարցերի մասին: Դրանց՝ ըստ էության քննությունը տե՛ս մեր նախորդ աշխատանքներում՝ (15) (16) (17):

վերացարկման բնույթ ունեն: Տերմինները հիմնականում ճշգրտորեն հարաբերակցում են (կամ պետք է հարաբերակցեն) գիտական համապատասխան հասկացություններին:

Նման հարաբերակցության շնորհիվ գիտության այս կամ այն բնագավառի տերմինաբանությունը հանդես է գալիս ոչ թե իբրև տերմինների կամայական հավաքածու, այլ՝ բառերի կամ բառակապակցությունների մի այնպիսի առանձնահատուկ համակարգ, որն ընդհանուր առմամբ համապատասխանում է այդ իսկ բնագավառի հասկացությունների փոխկապակցված և փոխայայմանավորված համակարգին: Ընդ որում, յուրաքանչյուր տերմին այլ տերմինների ստորադասությամբ որոշակի տեղ ունի տերմինաբանական տվյալ համակարգում, որը կախված է այդ համակարգում համապատասխան հասկացության գրաված տեղից: Տերմինաբանական համակարգերի նման ճշգրիտ և խիստ գիտական բնույթի շնորհիվ է, որ գիտության այս կամ այն բնագավառում տերմիններն օժտվում են հասկացական-իմաստաբանական, հասկացական-կառուցվածքային, ինչպես նաև գործառական առանձնահատուկ պատճառաբանվածությամբ:

Գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում տերմինները, կարելի է ասել, պայմանավորված են երկակի ձևով: Որոշակի իմաստ ունենալուց բացի, նրանք իրենց հասկացական բովանդակությամբ, ինչպես նշվեց, կապված են նաև տվյալ համակարգի մի շարք այլ տերմինների հետ: Լեզվի համագործածական բառերն ընդհանուր առմամբ օժտված չեն նման երկակի ճշգրիտ պատճառաբանվածությամբ: Վերջիններս, ինչպես Ռ. Ա. Բուդաղովն է գտնում, պայմանավորված են միայն լեզվի համակարգով և չունեն երկրորդ՝ զուտ գիտական պայմանավորվածություն (44, 236):

Լեզվի համագործածական բառերի առաջացումն ընդհանուր առմամբ ունի տարերային բնույթ (հասկանալի է, որ տվյալ դեպքում բուլղորովին էլ չեն անտեսվում առանձին գրողների, հեղինակների բառաստեղծական նորարարությունները), այն դեպքում, երբ տերմինների կերտումը և գիտական ու գործնական «շրջանառության» մեջ նրանց գործադրումը մեծ մասամբ կատարվում են գիտակցված՝ տրամաբանորեն հիմնավորված և պատճառաբանված ձևով:

Նոր տերմինների պահանջմունքը, ինչպես հայտնի է, մշտապես աճում է: Իրականում նոր տերմինների անհրաժեշտությունը զգացվում է այն դեպքում, երբ ստեղծվում է ինչ-որ նոր բան կամ ծագում են նոր հասկացություններ ու գաղափարներ: Հասարակական կյանքի, գիտության և տեխնիկայի զարգացումն իրենց հերթին նոր տերմինների ստեղծման պահանջներ են առաջադրում այս կամ այն բնագավառի

մասնագետներին: Փաստորեն, գիտության լեզվի բառապաշարի, առանձնապես տերմինաբանության համալրումն ընդհանուր առմամբ չունի տարերային ու կամայական բնույթ, քանի որ նոր տերմիններն այս կամ այն համակարգի մեջ մեծ մասամբ մուտք են գործում անհրաժեշտության դեպքում, այն է՝ տրամաբանորեն հիմնավորված և պատճառաբանված կերպով:

Գիտության տարբեր բնագավառներից կատարված տերմինների փոխառությունը և այս կամ այն բնագավառում դրանց գործածությունն ընդհանուր առմամբ ունեն հիմնավորված և պատճառաբանված բնույթ: Նման երևույթի դրսևորումը, ինչպես ցույց է տալիս քննությունը, պայմանավորված է գիտության տվյալ և մի շարք այլ բնագավառների ուսումնասիրվող որոշ իրողությունների, պրոցեսների ու միավորների համընկնությամբ, նոր գաղափարների, հասկացությունների, ինչպես նաև ուսումնասիրության մեթոդների ներդրմամբ և այլ կարևոր հանգամանքներով:

Գիտության տարբեր բնագավառներից փոխառված տերմինները տվյալ համակարգում ընդհանուր առմամբ չեն ընկալվում մեխանիկորեն, քանի որ ամեն անգամ անհրաժեշտաբար դրանց տրվում է յուրահատուկ բացատրություն, որը, սակայն, արմատապես չի փոխում նման կարգի տերմինների կողմնորոշության և պատճառաբանվածության հատկությունը: Բայց միևնույն ժամանակ, փոխառյալ բնագավառում տերմինները կարող են ձեռք բերել այլ կարգի պատճառաբանվածություն, քանի որ այստեղ նրանք ստանում են նոր իմաստավորում և իրենց հասկացական բովանդակությամբ տարբերվում են փոխառու բնագավառի այդ նույն տերմիններից:

Տերմինները, ինչպես Գ. Օ. Վինոկուրն է ժամանակին նկատել, ոչ թե «ի հայտ են գալիս», այլ «հնարվում», ստեղծվում են (52, 4)*:

Տերմինները գիտության տարբեր բնագավառների մասնագետների կողմից հաճախ ստեղծվում են ըստ սխեմայի, ըստ ամբողջական համակարգերի^{**}: Գիտնականները մեծ մասամբ ձգտում են անվանում-

* Գիտության լեզվում մեծ մասամբ հայտնի են նույնիսկ տերմինների ստեղծման ժամանակաշրջանը (անգամ՝ ճշգրիտ թվականները), առանձին տերմիններ և տերմինների ամբողջական համակարգեր կերտող հեղինակները, հանգամանքներ, որոնք համարյա հնարավոր չէ պարզել լեզվի համագործածական բառերն ուսումնասիրելիս: Այսպես, հայտնի է, որ աճող և կտառող տերմիններն առաջին անգամ XIX դ. 40—50 թթ. գործածել է Ֆարադեյը (ի դեպ, նրան է պատկանում նաև լոճ տերմինը): Տե՛ս (42):

** Նման իրողությունը, ինչպես հայտնի է, ակնառու կերպով դրսևորվել է քիմիայի տերմինների և անվանակարգային նշանների ստեղծման գործում: Այս մասին տե՛ս նաև (41, 14):

ներն այնպես կերտել, որ դրանք հնարավորության սահմաններում ունենան մասնագիտական կողմնորոշման բնույթ և կարողանան գաղափար տալ համապատասխան առարկաների, իրակությունների ու երևույթների մասին*:

Տերմինները, փաստորեն, չեն կերտվում առանց որևէ հիմնավորման, նրանք մեծ մասամբ ունեն իրենց բացատրությունը՝ պատճառաբանությունը:

Իհարկե, տեսականորեն հնարավոր է, որ ստեղծվեն զուտ պայմանական, բոլորովին չպատճառաբանված տերմիններ, բայց, հասկանալի է, որ նպատակահարմար չի լինի դրանք գիտական ու գործնական «շրջանառության» մեջ դնել, քանի որ նման «տերմինաստեղծությունը», անկասկած, կհակասի ողջամտությանը (104, 95)**:

Գիտության զարգացման հետ մեկտեղ ավելի ակնառու է դրսևորվում հասկացությունների տերմինավորման և տերմինների կերտման պատճառաբանվածության հետևյալ իրողությունը: Տարբեր բնագավառների մասնագետներն ամեն կերպ աշխատում են տերմիններն այնպես կեր-

* Հայտնի է, թե ժամանակին ինչպիսի երկար փնտրումների մեջ է եղել Նորբերտ Վինբերը՝ իր ստեղծած գիտության բնագավառը հարմար անունով բնորոշելու հարցում: Այս կապակցությամբ նա գրում է, որ ինքը ձգտում էր գտնել մի այնպիսի բառ, որը չազավաղեր իր գրքի իմաստը: Այդ իսկ պատճառով, Վինբերը անհրաժեշտ բառը վերջում սկսեց որոնել ղեկավարման կամ կարգավորման բնագավառի հետ կապված տերմինների մեջ: Միակ բառը, որ նա կարողացա ընտրել,—գրում է նա,—հունարեն *kybernetes* բառն էր, որը նշանակում է «ղեկակալ», «ղեկապետ»: Եվ քանի որ իր գտած բառը գործածվելու էր անգլերենով, ուստի Վինբերը նախապատվությունը տվեց այդ լեզվի արտասանությանը: Կիրենոնեական տերմինն էլ ըստ Վինբերի նախընտրելի էր նրանով, որ այն մյուս բոլոր բառերից ավելի ճշգրիտ էր բնորոշում «ամենատարբեր բնագավառներում կիրառվող կարգավորման ու ղեկավարման համապատասխան արվեստի գաղափարը...» (25, 390—391):

** Տվյալ ղեպքում կարևոր է ճիշտ պատկերացում ունենալ նաև այն հարցի մասին, թե գիտակցականի ու արհեստականի տարրը ի՞նչ աստիճանով է դրսևորվում գիտության և ընդհանուր գրական լեզվում: Այս կապակցությամբ Ե. Ա. Բոկարևը գտնում է, որ լեզվի մեջ հնարավոր չէ գտնել բացարձակ արհեստական մի բան, օրինակ, հնարված նոր բառ, որը բոլորովին կապված չլինի լեզվական հայտնի տարրերի հետ: Նման իրողությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ արհեստականը համարյա միշտ էլ բնականի մշակումն է: Այսպես, Վան Հելմոլտի ստեղծած գազ բառը (XVII դ.), որը սովորաբար բերվում է որպես արհեստականի օրինակ, մի շարք մասնագետների կարծիքով հարաբերականորեն է արհեստական, քանի որ այն մի քանի բառերի բաղադրության արդյունք է (գերմ. *Geist* «ոգի» և *Blase* «պղպղակ», հուն. «բառաս»): Չնայած որ բոլոր լեզուներում էլ գոյություն ունեն հնարված բառեր, բայց դրանք, որպես կանոն, ստեղծվել են ընական նյութի գործածության ճանապարհով՝ տվյալ լեզվում կամ այլ լեզուներում եղած բառերով ու արմատներով (41, 13):

տել, որ դրանք ըստ հնարավորին համապատասխանեն այն աշխարհա-
յացքին, գիտական այն տեսություններին և ուսմունքներին, ինչպես
նաև հասկացությունների այն ըմբռնումներին, որոնց ներկայացուցիչ-
ներն են իրենք: Փաստորեն, տարբեր բնագավառներում ձևավորված
գիտական նոր տեսություններն ունեն հասկացությունների իրենց
ըմբռնումներին համապատասխանող և բնորոշ տերմինաբանություն:
Այսինքն, տերմինները, սովորաբար, ունեն տրամաբանորեն հիմնա-
վորված և պատճառաբանված իմաստավորում ու գործածություն, քանի
որ դրանք ծագում են որոշակի տեսությունների շրջանակներում: Ընդ-
հանուր առմամբ այսպիսի պատճառաբանվածություն ունեն տերմինա-
վորումը, ինչպես նաև տերմինագործածությունը գիտության տարբեր
բնագավառների վարձացման որոշակի փուլերում:

Համընդհանուր ճանաչում գտած տարբեր կարգի տերմինների
ուսումնասիրությունը նույնպես հաստատում է այն իրողությունը, որ
դրանց մեջ, իսկապես, այս կամ այն աստիճանով իրենց արտացոլումն
են գտել տարբեր աշխարհայացքները, գիտական տարբեր տեսույուն-
ները և ուսմունքները*: Նման հանգամանքի շնորհիվ էլ տերմինները գի-
տական որոշակի տեսության շրջանակներում օգտվում են այս կամ այն
աստիճանի գիտակցված պատճառաբանվածությամբ:

Հայտնի է, որ գիտական հասկացությունների տերմինավորումը կա-
տարվում է ընդհանուր գրական լեզվում եղած բառերի գործածությամբ՝
դրանց մեջ նոր՝ մասնագիտական իմաստի ներդրման ուղիով կամ էլ
բառերի, ինչպես նաև բառերի բաղադրիչների միջոցով նոր բառերի
կերտմամբ, այսինքն, ըստ տվյալ լեզվում գործող բառերի ու բառա-
կապակցությունների կազմության կաղապարների:

Հիշյալ երկու դեպքում էլ, ինչպես այս կապակցությամբ մասնա-
գետների մեծ մասն է գտնում, առաջադրված գիտական հասկացության
տերմինավորման համար լեզվական այս կամ այն նշանի ընտրությունը
և գործածությունը ոչ թե կամայական է, այլ՝ պատճառաբանված է (94,
22) (96, 66—67): Սա պատճառաբանվածության սովորական, ամենից

* Ուստի գիտական որևէ տեսության մասին լրիվ պատկերացում կազմելու համար,
թվում է, որ ոչ միայն պետք է իմանալ, թե ընդհանրապես ի՞նչ է բնորոշում այս կամ
այն տերմինը, այլ նաև՝ թե տերմիններից յուրաքանչյուրը հասկացական ի՞նչ հարա-
բերությունների մեջ է գտնվում տվյալ տեսության համակարգ կազմող մնացած տեր-
մինների հետ՝ ի տարբերություն գիտության այդ իսկ բնագավառի ուրիշ տեսույուն-
ների, որոնք գուցե և օգտվում են հասկացությունների և դրանք բնորոշող տերմինների
մի այլ համակարգից:

հաճախակի դրսևորվող տեսակն է*։ Սակայն իրականում այն միշտ չէ, որ շոշափելիորեն նկատելի է**։

Գիտության լեզվում հասկացությունների տերմինավորման համար ընտրված համագործածական բառերը, ինչպես նշվեց, հանդես են գալիս ոչ թե իրենց սովորական իմաստով, այլ գործածվելուց առաջ ենթարկվում են իմաստի մասնագիտացման***։ Այս կապակցությամբ Վ. Ն. Սեմիչևը իրավացիորեն առարկում է Ե. Ա. Բիստրովայի այն տեսակետին, ըստ որի, եթե համագործածական բառը դառնում է տերմին, ապա բառի նախկին՝ թափանցիկ ու հստակ պատճառաբանվածությունն արդեն չի զգացվում (111), (46)****։

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նույնիսկ ընդհանուր գրական լեզվում չպատճառաբանված բառը, դառնալով տերմին, ձեռք է բերում առանձնահատուկ պատճառաբանվածություն (տե՛ս նաև 107, 22)։

Փաստորեն, լեզվի համագործածական բառերի տերմինացման պրոցեսը (բառի՝ տերմինի դերում հանդես գալու երևույթը) ունի ոչ թե ինքնանպատակ, այլ՝ այս կամ այն աստիճանով պատճառաբանված բնույթ։

Պատճառաբանվածության դրսևորման գործում կարևոր նշանակություն ունի առարկաների ու երևույթների հատկանիշների և նրանց

* Պատճառաբանվածության նման տեսակը Գ. Պ. Մելիկովը համարում է պատճառաբանվածություն ըստ իմաստի (91, 4—5)։

** Չնայած վերոհիշյալ հանգամանքին, քննվող իրողության ուսումնասիրության դեպքում, թվում է, որ անպայմանորեն պետք է հաշվի առնել պատճառաբանվածության նման տեսակի առանձնահատկությունները, որպեսզի հնարավոր լինի վեր հանել նաև գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում առկա պատճառաբանվածության մյուս դրսևորումները։

*** Գիտության լեզուն հուզաբարոհայտչականությունից զերծ լինելու և իր տրամաբանական բնույթի շնորհիվ, ընդհանուր առմամբ որոշակի ազդեցություն է թողնում տերմին դարձած պատճառաբանված այն բառերի վրա, որոնք ընդհանուր գրական լեզվում ծագել են որպես այս կամ այն հասկացության փոխաբերական անվանումներ։ Պատճառաբանվածությամբ օժտված նման կարգի տերմինները (այսպես, օրինակ՝ շրջայական ռեակցիա, էլեկտրոնային ուղեղ, հիշող սառլ են) հիշյալ ոլորտում որոշ չափով կորցնում են իրենց արտահայտչականությունը։ Բայց և այնպես դրանք պահպանում են պատկերավորության մի ինչ-որ երանգ, որը, սակայն, դրսևորվում է ոչ այնքան գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում առանձին վերցրած, որքան՝ ընդհանուր գրական լեզվի շրջանակներում ամբողջությամբ (տե՛ս նաև՝ 81, 204)։

**** Մասնագետների մի մասը գտնում է, որ նման հիմունքով կերտված տերմինների իմաստը կարելի է հեշտությամբ պատճառաբանել թեկուզև այն առումով, որ խոսողների գիտակցության մեջ դեռևս պահպանվել են այն հատկանիշները, որոնք ընկած են եղել բառ-անվանումների հիմքում (86, 73)։

անունների հիման վրա կատարված տերմինավորումը*։ Հատկանիշը, որը նախապես ունի լեզվական արտահայտություն և ընկած է տերմինավորման հիմքում, ընդհանուր առմամբ պատճառաբանում է այդ անվանումը։

Քանի որ ներկա շրջանում ժամանակակից գիտական, տեխնիկական բոլոր տերմիններն ընդհանուր առմամբ կերտվում են լեզվում արդեն գոյություն ունեցող բառերի ու տերմինների հիման վրա, ուստի և յուրաքանչյուր նոր տերմինի ու հներից շատերի մեջ կարելի է առանձնացնել տերմինի բառացի նշանակությունը (այսինքն, նրա բաղադրիչների մեջ եղած իմաստը) և նրա բովանդակությունը կամ իրական իմաստը (86, 24)։

Տերմին դարձած համագործածական բառերի (ինչպես նաև դրանց բաղադրիչների) իմաստը այս կամ այն աստիճանի համապատասխանության մեջ է գտնվում տերմինացվող հասկացության գլխավոր հատկանիշների հետ։ Ի դեպ, բառային իմաստը կարող է լրիվ կամ մասնակիորեն համընկնել հասկացությանը։ Այս կապակցությամբ մասնագետները գտնում են, որ համագործածական բառի իմաստը որքան ավելի է համընկնում հասկացությանը, այնքան ավելի ակնառու է դրսևորվում տերմինավորման պատճառաբանվածությունը (94, 22) (96, 67—68) (74, 10—11)։

Փաստորեն, հասկացական-իմաստաբանական առումով պատճառաբանվածությունը դրսևորվում է տերմինի բովանդակության և նրա ներքին ձևի միջև նպատակահարմար կապի առկայության շնորհիվ։ Հետևապես այն տերմիններն են պատճառաբանված, որոնց ներքին ձևը համապատասխանում է բովանդակությանը կամ էլ ճիշտ է կողմնորոշում այն։ Այլ խոսքերով, տերմինը պատճառաբանված է, եթե նրա ներքին ձևը մատնանշում է հասկացության սահմանման համար անհրաժեշտ հատկանիշը**։ Եվ ինչքան ավելի են տերմինի իմաստի մեջ արտացոլված համապատասխան հասկացության էական հատկանիշ-

* Մասնագետները գտնում են, որ հատկանիշների հիման վրա կատարված անվանակոչությունն իր մեջ ներառում է հետևյալ երեք պահերը. առաջին՝ առարկայի պատճառաբանող իրական հատկանիշը, այսինքն, անվանման ոչ լեզվական հիմքը, երկրորդ՝ պատճառաբանող հատկանիշի լեզվական արտահայտությունը, երրորդ՝ լեզվական նյութի (որով արտահայտված է պատճառաբանող հատկանիշը) հիման վրա նոր անվան ստեղծման միջոցը (88, 27)։

** Վ. Մ. Օվչարենկոն գտնում է, որ իմաստաբանորեն պատճառաբանված նշանները շատ հաճախ իրենց հերթին կազմված են լինում սուբստանցիոնալ կերպով պատճառաբանվածների հիման վրա, որոնք, նրա կարծիքով, ընկած են լեզվի նշանային համակարգի ծագումնաբանական հիմքում (95, 422)։

ները, այնքան ավելի է այս կամ այն տերմինը պատճառաբանված։ Բնական է, որ ամենաբարձր աստիճանի պատճառաբանվածությունը օժտված կլինեն այն տերմինները, որոնց մեջ արտացոլվել են հասկացություն անհրաժեշտ և բավարար հատկանիշները (86, 108)։

Պատճառաբանվածությունը դրսևորվում է երկու՝ սեռային և տեսակային հատկանիշներով։ Այս կապակցությամբ Ե. Պ. Ստեմկովսկայան գտնում է, որ առաջատար դերը պատկանում է հիմնական՝ սեռային հատկանիշին, քանի որ այն կայուն է՝ ի տարբերություն տեսակայինի, որն իր բնույթով փոփոխվող է։ Ընդ որում, սեռային հատկանիշը պահպանվում է անգամ տեսակայինի կորստի դեպքում (114, 456—457)։

Փաստորեն, տրամաբանական բարձր աստիճանի պատճառաբանվածության միտումը, որն, ի դեպ, ավելի բնորոշ է գիտակցորեն ըստեղծվող տերմինաբանական համակարգերին, ենթադրում է տերմինի իմաստաբանական ձևի մեջ արտացոլվող հատկանիշների հիմնավորված ընտրություն։ Այս կապակցությամբ Վ. Մ. Օվչարենկոն գտնում է, որ տրամաբանական պատճառաբանվածությունը, որը պատճառական պայմանավորվածության բարձրագույն տեսակն է, գոյություն չունի առանց պատճառաբանվածության մյուս տեսակների, քանի որ տերմինի մեջ հասկացության՝ նպատակահարմար կերպով ընտրված հատկանիշները, որպես կանոն, դրսևորվում են իմաստաբանական պատճառաբանվածության հիմքի վրա (95, 423)։

Հասկանալի է, որ պատճառաբանված բոլոր տերմիններն օժտված չեն համապատասխան իմաստների բացահայտման նույն աստիճանով*։ Այսպես, կան տերմիններ, որոնք բավարար չափով են բացահայտում հասկացությունների մեջ արտացոլված երևույթների էական հատկությունները։ Կան տերմիններ էլ, որոնց պատճառաբանվածության հիմքում ընտրված է կամ ոչ էական, կամ էլ մի այնպիսի հատկանիշ, որն ընդհանուր է շատ առարկաների համար (89, 31)։ Բնական է, որ նման

* Այս կապակցությամբ մասնագիտական դրականության մեջ այն կարծիքն է արտահայտվել, ըստ որի անհրաժեշտ է անվան պատճառաբանվածությունը տարբերել բառի իմաստից։ Պատճառաբանվածությունը, ինչպես այս տեսակետի կողմնակիցներն են գտնում, միայն առարկայի անվանման ուղին է, այն չի բացահայտում, թե ինչպիսին է առարկան, որը ստացել է ավյալ անվանումը։ Պատճառաբանվածությունը, նրանց կարծիքով, բառիմաստի հարաբերությամբ ունի մասնավոր, պատահական ու ոչ էական բնույթ, քանի որ այն արտացոլում է բառով արտահայտված երևույթի միայն ինչ-որ մի կողմը, մի հատկանիշը, այն դեպքում, երբ յուրաքանչյուր երևույթ բնութագրվում է բազմաթիվ հատկանիշներով, իսկ շատ երևույթներ էլ օժտված են մեկ՝ իրենց համար ընդհանուր հատկանիշով։ Տե՛ս, օրինակ՝ (88, 26)։

կարգի տերմինները չեն կարող լրիվ բացահայտել համապատասխան իմաստները*:

Ինչ վերաբերում է լայն տարածում գտած այն կարծիքին, ըստ որի պատճառաբանող հատկանիշն ընդհանուր առմամբ պատահական ու կամայական է, ապա նման դեպքում լեզվական երևույթների գնահատման հարցում, թվում է, որ ցուցաբերվում է ոչ ճիշտ՝ միակողմանի մոտեցում: Մի՞թե հնարավոր է, որ գիտական անվանումներին ու տերմիններին կյանք տված հատկանիշը լինի պատահական և ոչ հիմնավորված (թերևս այն երբեմն կարող է լինել ոչ այնքան էական կամ ճշգրիտ):

Առարկաների և երևույթների հատկանիշների էական ու ոչ էական լինելու մասին պատկերացումն, ինչպես հայտնի է, փոխվում է մարդկային ճանաչողության զարգացման հետ կապված: Այն, ինչ առաջ համարվում էր էական, ժամանակի ընթացքում կարող է դառնալ ոչ էական և ընդհակառակն (այսպես, օրինակ, այն տարբերիչ հատկանիշի ընտրությունը, որի հիման վրա կերտվել է առում տերմինը): Ուստի և, ինչպես այս կապակցությամբ իրավացիորեն գտնում է Ա. Ի. Մոխսեևը, նպատակահարմար է խոսել պատճառաբանող հատկանիշների էական ու ոչ էական լինելու մասին ոչ թե ընդհանրապես կամ վերացականորեն, այլ որոշակի հանրության տեսանկյունից, որը ստեղծել է իրականության առարկաների ու երևույթների այս կամ այն անվանումը՝ որոշակի իրադրության և նպատակների հաշվառմամբ (92, 127—128):

Շատ մասնագետներ էլ այն համոզմանն են, որ պատճառաբանող հատկանիշները, որոնցով իրականության առարկաներին ու երևույթներին անվանումներ են տրվում, ոչ թե պատահական, այլ առավել բնորոշ և էական են (տե՛ս օրինակ՝ 58, 58), (66, 72), (124, 151): Ըստ նրանց, բառերը ծագում են առարկաների ու երևույթների ամենաէական տարբերիչ հատկանիշների վերացարկման հիման վրա: Այս կապակցությամբ Ն. Մ. Շանսկին գտնում է, որ առարկաներն ու երևույթներն անվանվում են ըստ այն հատկանիշի, որը բավարար չափով հնարավորություն է տալիս դրանք տարբերել այլ առարկաներից ու երևույթներից (124, 151):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ պատճառաբանվածությունը տերմինների շրջանում դրսևորվում է տարբեր աստիճանով: Այսպես, բարձր աստիճանի պատճառաբանվածությամբ օժտված են լեզվական այն նշանները, որոնք միաժամանակ և՛ համազործածական բառեր, և՛ տերմիններ են, իսկ ավելի ցածր աստիճանով՝ այն տերմինները, որոնք

* Իմաստի բացահայտման աստիճանի տեսանկյունից պատճառաբանված տերմինների շրջանում կարելի է առանձնացնել մի շարք այլ տեսակներ:

կերտվել են միայն համագործածական ձևույթների հիման վրա (տե՛ս նաև՝ 107, 22):

Ինչպես հայտնի է, գիտության այս կամ այն բնագավառի լեզվի բառապաշարային ոչ բոլոր միավորներն են, որ ունեն տերմինացման նույն աստիճանը: Դեռևս վերջնականապես չտերմինացված լեզվական նշաններն օժտված չեն տրամաբանական բարձր աստիճանի պատճառաբանվածությամբ:

Պատճառաբանվածության դրսևորման աստիճանը և յուրահատկությունները կախված են նաև տերմինների՝ գիտության որոշակի բընագավառներին պատկանելու հանգամանքից (74, 20—21), ինչպես նաև վերջիններիս զարգացման աստիճանից: Քանի որ գիտության տարբեր բնագավառները, ինչպես հայտնի է, գտնվում են իրենց զարգացման տարբեր փուլերում, ապա նման իրողությունն իր հետքն է թողնում համապատասխան բնագավառում գործառող տերմինների հատկությունների՝ այդ թվում և նրանց պատճառաբանվածության վրա: Եվ տրամաբանական ավելի բարձր աստիճանի պատճառաբանվածությամբ օժտված են այն տերմինները, որոնք ծառայում են գիտության առավել զարգացած բնագավառներին: Բացի այդ, պատճառաբանվածությունը ավելի բարձր աստիճանով է դրսևորվում կարգավորված տերմինների շրջանում:

Գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում, լեզվաբանների մեծ մասի համոզմամբ, հազվադեպ են հանդիպում բոլորովին չպատճառաբանված նշաններ, քանի որ գիտական հասկացությունների բնորոշման համար, ինչպես նշվեց, գերազանցապես ընտրվում են այս կամ այն լեզվում եղած համագործածական բառերը (74, 10), որոնք և վերածվում են տերմինների ու գիտական այլ բնույթի անվանումների:

Հետաբերի է պարզել այն հարցը, թե բացի տերմիններից, գիտության լեզվի բառապաշարի մի այլ կարևոր շերտը՝ անվանակարգային նշաններն արդյոք օժտվա՞ծ են պատճառաբանվածությամբ, թե՞ ոչ: Այսինքն, անվանակարգումն իր բնույթով լրիվ պայմանակա՞ն է, թե՞ այս կամ այն աստիճանով պատճառաբանված է: Ինքնին հասկանալի է, որ տվյալ դեպքում պետք է նախապես ճիշտ և հստակ պատկերացում ունենալ անվանակարգային նշանների բնույթի մասին առհասարակ:

Զխորանալով հարակից հարցերի քննության մեջ*, նշենք, որ ինչ-

* Նման հարցերի քննությունը տե՛ս մեր նախորդ աշխատանքներում (71) (15, 210—211, 228—233):

պես գիտության տարբեր բնագավառների, այնպես էլ նույն բնագավառի շրջանակներում գործառույթ են ոչ միևնույն կարգի ու բնույթի անվանականագային նշաններ: Այսպես, քիմիայի, աշխարհագրության, բուսաբանության, կենդանաբանության, կազմախոսության, բժշկության և գիտության մի շարք այլ ճյուղերում բացարձակ վերացական ու պայմանական նշաններից բացի կան նաև այնպիսի անվանումներ, որոնք իրենց բնույթով տարբերվում են նշվածներից և կարծես մոտենում են տերմիններին:

Բացարձակ վերացական ու պայմանական նշանները, կարելի է ասել, որ ընդհանուր առմամբ պատճառաբանված չեն, քանի որ դրանք չեն արտացոլում նշանակված առարկաների հատկություններն ու հատկանիշները, և դրանց համար մեծ մասամբ նշանակություն չունի այն հանգամանքը, թե ինչու՞ տվյալ առարկան անվանված է այսպես և ոչ՝ այնպես (տե՛ս, օրինակ՝ 52, 8): Այսինքն, նման կարգի անվանումներն օժտված չեն հստակ կողմնորոշությամբ կամ մի այլ հատկությամբ, որով հնարավոր լինեիր պատկերացում կազմել նշանակվածի մասին*:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ իրենց բնույթով տերմիններին մոտեցող անվանակարգային նշաններն ունեն այս կամ այն աստիճանի պատճառաբանվածություն, քանի որ դրանց ստեղծման գործում կարևոր դեր է խաղացել անվանակարգման՝ տրամաբանորեն հիմնավորված սկզբունքը: Այսպես, բույսերի ու կենդանիների անվանումների մի ղգալի մասը, տեխնիկայի և արտադրական գործունեության տարբեր բնագավառների անվանակարգային նշաններից շատերը իմաստաբանական առումով պատճառաբանված են, քանի որ դրանք իրենց մեջ ներառում են համապատասխան բույսի, կենդանու, մեքենայի և այլ կարգի առարկաների հատկանիշներից մեկը, երբեմն էլ՝ մի քանիսը: Տվյալ դեպքում, անշուշտ, կարևոր դեր է խաղում այն հանգամանքը, թե նշանակումների հիմքում ի՞նչ կարգի հատկանիշներ են ընկած:

Անվանակարգային նշանների հիմքում, ի դեպ, կարող են ընկած լինել տարբեր կարգի ու բնույթի հատկանիշներ՝ առարկայի գույնը, ձևը կամ նրա մի մասը, նյութը, որից պատրաստված է առարկան, գործողությունը, որը կատարում է առարկան, գործողության կատարման միջոցը, գործողությունը, որի արդյունքն է առարկան և այլն (տե՛ս նաև՝ 88, 27):

* Նման պայմանականությունը և դրա հետ կապված ցանկացած անվան ընտրությունը, ինչպես իրավացիորեն նշում է մասնագետների մի մասը, չեն բացառում այն, որ անվանակառության դեպքում պետք է առաջնորդվել գործնականության և նպատակահարմարության սկզբունքով: Տե՛ս նաև՝ (116, 39):

Անվանակարգման նպատակահարմարությունը, մասնավորապես կողմնորոշությունն ու պատճառաբանվածությունը, հայտնի է, թե որքան կարևոր նշանակություն ունի քիմիկոսների համար Այս իրողությունն իր վառ դրսևորումն ունի, օրինակ, օրգանական միացությունների անունների շրջանում: Քանի որ օրգանական միացությունները բազմազան են, ուստի դրանց անվանումը «այնպես պետք է կազմվի, որպեսզի այն ոչ միայն ցույց տա նյութի կազմության մեջ մտնող ատոմների քանակը, այլև պատկերացում տա մոլեկուլի կառուցվածքի մասին, որպեսզի կարելի լինի հեշտությամբ ու ճշգրիտ գրել կառուցվածքային ֆորմուլա: Այսպես, օրինակ, «տետրամեթիլմեթան» անվանումից հետևում է, որ մենք գործ ունենք այնպիսի նյութի հետ, որը ստացվում է մեթանից՝ ջրածնի շորս ատոմներից յուրաքանչյուրը մեթիլով տեղակայելով» (19, 56):

Առարկաների հատկանիշների նպատակահարմար ընտրությունը կարևոր դեր է խաղում նաև հատուկ անունների՝ մասնավորապես աշխարհագրության անվանակարգային նշանների* կերտման գործում: Նման կարգի անվանումներն ստեղծվում են հասարակական-բաղաժան, տնտեսական, պատմական, մշակութային և այլ պայմանների թելադրանքով: Ուստի իրենց ծագման փուլում տեղանունները ոչ թե պայմանական են, այլ պատճառաբանված են**։ Պատճառաբանվածությունն առանձնապես բարձր աստիճանով է դրսևորվում նոր հատուկ անունների շրջանում:

Գիտության և տեխնիկայի լեզվում, ինչպես հայտնի է, քիչ տարածում չունեն նաև այսպես կոչված աղգանվանային անվանումները՝ ջուլյան ջերմություն, վոլտյան աղեղ, դիգելային շաքիչ, բրոունյան շաքիչ, տորիչելյան դատարկություն, ռենտգենյան ճառագայթ, Պյու-

* Վերոհիշյալ անվանումների պատճառաբանվածության մասին տե՛ս, օրինակ՝ (76, 40—48) (54) (123):

** Ի դեպ, ժամանակակից մարդուն անհասկանալի տեղանունները բնիկների կամ դրանց հայտնի ու դեռևս անհայտ նախնիների անվանումներն են, որոնք նույնպես ըստ ծագման պատահական ու պայմանական չեն: Մասնագետները իրավացիորեն գտնում են, որ անվանելով առարկան, մարդիկ երբեք չեն հնարել անհասկանալի, ոչինչ չնշանակող բառեր, այլ յուրաքանչյուր անվանում կերտել են որոշակի հիմունքով: Առանձին դեպքերում տեղանունների մեջ մատնանշվում են գետերի, լճերի, բնակավայրերի որոշ հատկություններ ու հատկանիշներ (այսպես, օրինակ՝ գետերի հոսանքի բնույթը, ջրի գույնը կամ համբ, շափը, տեղանքը են): Մի այլ դեպքում ցույց է տրվում անվանվող առարկայի հարաբերությունը մարդու նկատմամբ (օրինակ, քաղաքների և գյուղերի անունները) և այլն: Աշխարհագրական անվանումներում արտացոլվում են նաև մարդկանց գաղափարախոսությունը, աշխարհայացքը: Հատկանիշները, որոնց հիման վրա կերտվում են անվանումները, ժամանակի ընթացքում, իհարկե, կարող են փոխվել (հիմքով ժամանակակից անվանումների կերտման հիմքում ընկած հատկանիշները հենքի հետ):

թագուաւի թեռեմ, Նյուտոնի օրեմք, Մարկովիկովի կանոն և այլն*։ Մասնագետները գտնում են, որ նման կարգի անվանումներն իրենց բնույթով մոտենում են շեզոք կամ չկողմնորոշող տերմիններին։ Ըստ նրանց, անվանումների այս տեսակը չի առաջացնում ոչ մի կողմնակի պատկերացում և չի արտացոլում տվյալ հասկացութային կապը մյուսների հետ։ Բացի այդ, այնքան էլ դյուրին չի համարվում սրանց յուրացման գործը։ Սակայն, ասել, թե նման բնույթի անվանակարգային նշաններն ընդհանրապես զուրկ են ինչ-որ աստիճանի պատճառաբանվածութունից, թվում է, որ ճիշտ չի լինի։

Ազգանվանային անվանումների մեջ, ինչպես երևում է վերոհիշյալ օրինակներից, որպես բաղադրիչներ հանդես են գալիս տարբեր կարգի հասկացություններ բնորոշող տերմիններ. այսպես՝ շերմութուն, աղեղ, ճառագայթ, թեռեմ, օրեմք ևն։ Եվ քանի որ նման կարգի անվանումները հիմնականում կերտվում են գիտության այս կամ այն բնագավառի տերմինների հիման վրա, ուստի կարելի է ասել, որ դրանք զուրկ չեն ինչ-որ աստիճանի պատճառաբանվածութունից։

Համագործածական բառերի պես տերմինների ու անվանակարգային նշանների պատճառաբանվածութունը հիմնականում դրսևորվում է որոշակի լեզուների շրջանակներում**։

Ազգային տերմինները իմաստային կառուցվածքի տեսակետից հասկանալի, հետևապես և պատճառաբանված են, քանի որ դրանք տվյալ

* Գիտության լեզվում գործառում են ազգանվանային անվանումների այլ տեսակներ ևս. այսպես, ուսմունքների, գիտական ուղղությունների անվանումները՝ մաթեմատիկա, ֆիզիկական մեթոդների շափման միավորների անունները՝ ամպեր, օմմ, վոլտ, վատ, ջոուլ, կուլոն ևն, ինչպես նաև նման կարգի այլ անվանումներ։

** Հավասարաբարժեք բառերի պատճառաբանվածության հարցում, ինչպես հայտնի է, տարբեր լեզուների միջև առկա են զգալի անհամապատասխանություններ, որոնք գերազանցապես պայմանավորված են անվանման դեպքում առարկաների ու երևույթների ոչ միևնույն հատկանիշի (երբեմն էլ մեկից ավելի տարբեր հատկանիշների) ընտրութամբ։ Հոմոբոլոն, որը լեզվաբանների ուշադրութունը հրավիրեց անվան պատճառաբանվածության վրա (և դրա բնորոշման համար ստեղծեց եմբիմ ձև տերմինը), չափազանց մեծ նշանակութուն էր տալիս նման կարգի անհամապատասխանություններին՝ դրանք բացատրելով ազգային գաղափարների ոգով՝ որպես յուրաքանչյուր լեզվի ազգային պարփակվածության ապացույց, որպես լեզվում ազգային ոգու դրսևորման արդյունք։ Բայց և այնպես անվան պատճառաբանվածության հարցում, յուրաքանչյուր լեզվի ազգային ինքնատիպ գծերի հետ մեկտեղ, լեզուների միջև նկատվում են ոչ քիչ ընդհանրու-

լեզուն կրողների գիտակցության մեջ հարաբերակցում են համապատասխան համագործածական բառերի*, ինչպես նաև իրենց հիմքում ընկած գիտական հասկացությունների հետ:

Տերմինների մասնագիտական կողմնորոշման և պատճառաբանվածության դրսևորման գործում մեծ դեր են կատարում տվյալ լեզվի բառակազմական, ավելի ճիշտ տերմինակազմական միջոցները:

Ընդհանուր գրական լեզվի, մասնավորապես համագործածական բառապաշարի համեմատությամբ, գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում բառակազմական միջոցներն ունեն նաև այլ բնույթի գործառնություն: Եթե բառակերտման դեպքում կարելի է բավարարվել միայն գոյություն ունեցող բառակազմական միջոցներից որևէ մեկի գործածությամբ, ապա տերմինակերտման ժամանակ, դրանից բացի պետք է առաջնորդվել նաև գիտական հասկացությունների բացահայտման և կողմնորոշման շահանիշներով: Նման կողմնորոշումն, ի դեպ, չի սահմանափակվում միայն գիտական տվյալ հասկացության մեկ հատկանիշի ընդգրկմամբ: Այս կապակցությամբ Ռ. Գ. Պիոտրովսկին գտնում է, որ տերմինի ներքին ձևը լեզվի բառակազմական ձևությունների միջոցով արտացոլում է տեխնիկական տվյալ հասկացության և դասակարգողական որոշակի շարքի մյուս անդամների հարաբերությունը (102, 27):

Քննությունը ցույց է տալիս, որ բառակազմական միջոցների ընտրության հարցում ինչ-ինչ տարբերություններ են նկատվում նաև գիտության առանձին բնագավառներում: Իսկ բառակազմական միջոցների կապը այս կամ այն բնագավառի հետ կարող է ոչ միայն «ավանդական լինել, այլ նաև՝ տրամաբանորեն հիմնավորված» (52, 11), պատճառաբանված:

Բառակազմական հետևողական կապերի առկայության շնորհիվ, ինչպես համագործածական բառերն ընդհանուր գրական լեզվում, այն-

թյուններ: Տարբեր լեզուներում պատճառաբանող հատկանիշների համընկնելու իրողությունը, ինչպես մասնագետներն են գտնում, մի կողմից, պայմանավորված է առարկաների, երևույթների՝ առաջին իսկ ծանոթությունից աչքի ընկնող հատկանիշների գոյությամբ, մյուս կողմից՝ մարդկանց հասարակական գործունեության ընդհանրությամբ: Տե՛ս, օրինակ՝ (88, 28—29):

* Այս երևույթը Ն. Պ. Ռոմանովան համարում է լեզվական պատճառաբանվածություն և գտնում է, որ այն կարող է հատուկ լինել միայն տերմիններին, քանի որ լեզվի հարաբերությամբ տերմինաբանական համակարգերը երկրորդային են: Ըստ նրա՝ նման պատճառաբանվածությամբ օժտված են ոչ միայն բնիկ, այլ նաև համագործածական փոխառյալ բառերի հիմքի վրա կերտված տերմինները: Իսկ այն տերմինները, որոնք ստեղծվել են օտարլեզվյան բաղադրիչների հիման վրա, չունեն լեզվական պատճառաբանվածություն: Տե՛ս (107, 22—23):

պես էլ տերմինները գիտութեան այս կամ այն բնագավառի լեզվում կազմում են մի ուրույն շարք: Վ. Ն. Սեմիշևը գտնում է, որ այդ կապի մեջ յուրաքանչյուր տերմին պատճառաբանված է նախորդի և պատճառաբանող՝ հաջորդի նկատմամբ (110, 8):

Տերմինների, ինչպես նաև անվանակարգային նշանների այս կամ այն կառուցով արտահայտվելը (համադրակա՞ն միաբառ, թե՞ վերլուծական՝ բաղադրյալ) նույնպես ունի իր պատճառաբանությունը: Այսպես, քիմիայի անվանակարգային նշանների բարդ և բաղադրյալ լինելը մեծ մասամբ պայմանավորված է տվյալ միացության կառուցվածքի բարդությամբ: Ինչպես հայտնի է, այս բնագավառի «հիմնական միացությունների անունները (ածխաջրածիններ, սպիրտներ, առաջնային ամիններ և այլն) սովորաբար կազմված են մեկ բառից, հիմնական միացությունների ածանցյալները (եթերներ, քլորանհիդրիդներ, ամիդներ և այլն) կազմված են մի քանի բառերից» (19, 664):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նույն կառույցն ունեցող համագործածական բառերն ու գիտական տերմինները հասկացական-կառուցվածքային (բառակազմական) տեսակետից ունեն պատճառաբանվածության դրսևորման ընդհանրություններ: Բայց միևնույն ժամանակ գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում հասկացական-կառուցվածքային պատճառաբանվածություն* ունի դրսևորման յուրահատկություններ, որոնք առկա չեն ընդհանուր գրական լեզվում: Ընդ որում, տերմինների կառույցներից յուրաքանչյուրն** օժտված է պատճառաբանվածության տարբեր աստիճանով:

Ածանցավոր տերմինները պատճառաբանված են, քանի որ դրանք մեծ մասամբ կերտված են գիտության տվյալ բնագավառում եղած տերմինների (ընդ որում, ինչպես արմատականների, այնպես էլ բարդ ու ածանցավորների) հիման վրա: Բացի այդ, այս կառույցներն օժտված են հասկացական-կառուցվածքային՝ առանձին համակարգեր և տերմինաբանական շարքեր կազմելու հատկությամբ. հանգամանքներ, որոնք, անշուշտ, նպաստում են տերմինաբանական տարբեր համակարգերում պատճառաբանվածության քննվող տեսակի դրսևորմանը: Այսպես, քիմիայի անվանակարգային նշաններն, ինչպես հայտնի է, ընդհանուր առմամբ կերտված են ըստ ամբողջական համակարգերի: Օրինակ, օնեյան անվանակարգման համաձայն, «նորմալ, այսինքն՝ լճուղավորված շղթայով սահմանային ածխաջրածիններն ունեն հե-

* Տերմինների կառուցվածքային-իմաստաբանական պատճառաբանվածության մասին տե՛ս, օրինակ՝ (111) (128) (129):

** Տերմինակազմության և տերմինների տարբեր կառույցների առանձնահատկությունների քննությունը տե՛ս, օրինակ՝ (110) (15, 275—328) (71, 23—37):

տեղալ անունները՝ մեթան, էթան, պրոպան, բութան, պենտան, հեքսան, հեպտան, օկտան, նոնան, դեկան և այլն (ըստ հունական թվական անունների): Այդ ածխաջրածինների բոլոր ածանցյալների անունները կազմվում են միևնույն արմատներից» (19, 57):

Ածանցավոր կառույցները գիտության այս կամ այն բնագավառի լեզվում զրսևորում են մի այնպիսի առանձնահատուկ պատճառաբանվածություն, որն առկա չէ ընդհանուր գրական լեզվում: Նման երևույթն իր վառ դրսևորումն ունի, օրինակ, ժամանակակից լեզվաբանության*, այսպես կոչված, -ույթ-ային տերմինաբանության (эмическая терминология, «eme» family of terms) մեջ: Սա, ինչպես հայտնի է, արտացոլում է լեզվի նկատմամբ երկաստիճան մոտեցումը, որի հիմքում ընկած է լեզվի կառուցվածքային միավորների և նրանց՝ խոսքում որոշակի դրսևորման հակադրությունը (32, 115—117) (33, 131—138): Փաստորեն, -ույթ վերջածանցը ցույց է տալիս լեզվական տարբեր միավորների կառուցվածքային բնույթը: Այսպես, օրինակ՝ հնչույթ, ձևույթ, գրույթ, իմաստույթ, գեհնհչույթ, ձևահնչույթ, շարահնչույթ, ենթահնչույթ և այլն:

Բարդ տերմինները, ի տարբերություն պարզերի և ածանցավորների, կառուցվածքային-հասկացական տեսակետից օժտված են պատճառաբանվածության ավելի բարձր աստիճանով: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ բարդ տերմինները** պատճառաբանված են ոչ թե մեկ, այլ երկու կամ ավելի հատկանիշներով:

Տերմինների տարբեր կառույցների համեմատական բնությունը ցույց է տալիս, որ պատճառաբանվածությունը լրիվ ու ամենահստակ կերպով զրսևորվում է բաղադրյալ տերմինների շրջանում***: Պատճառաբանվածության նման դրսևորումը պայմանավորված է տերմինների բաղադրյալ կառույցների**** մի շարք առանձնահատկություններով: Նախ, տերմինների շրջանում բաղադրյալ կառույցներն են, որ օժտված են բացառիկ համակարգայնությամբ: Երկրորդ, տերմինակազմության

* Լեզվաբանական տերմինաբանության առանձին ենթահամակարգերում, ինչպես հայտնի է, զրսևորվել են պատճառաբանվածության կայուն տեսակներ: Այս մասին տե՛ս օրինակ՝ (118) (119, 103—109) (79) (15, 222—224, 238—239) (71, 9, 13—14):

** Բարդ տերմինների միջև եղած կապերի ու պատճառաբանվածության մի շարք տեսակների մասին տե՛ս (89, 32—34):

*** Դ. Ն. Շմելըզ գտնում է, որ բառերի շրջանում պատճառաբանվածությունը զրսևորվում է մասնակիորեն (տվյալ դեպքում այն միշտ էլ իմաստի կախվածություն է այլ իմաստից), իսկ բառերի կապակցության մեջ, որպես կանոն՝ լրիվ կերպով (130, 25):

**** Բաղադրյալ տերմինների ու անվանակարգային նշանների հարացուցային և շաբակարգային պատճառաբանվածության մասին տե՛ս (99, 3—8):

կապակցական միջոցի* շնորհիվ է, որ զգալի չափով ընդլայնվում են արդեն իսկ հայտնի նյութի հիման վրա նոր տերմինների կերտման հնարավորությունները: Բացի այդ, բաղադրյալ կառույցներով (ինչպես նաև բարդերով) է, որ հնարավոր է ճշգրիտ կերպով բնորոշել բարդ հասկացությունները և վերջիններիս տարաբնույթ՝ հատկապես սեռատեսակային հարաբերությունները:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ պատճառաբանվածությունը դրսևորման աստիճանը կախված է նաև տերմինների բաղադրիչների քանակից**։ Պատճառաբանվածությունը բարձր աստիճանով է դրսևորվում տերմինների մեկից մինչև եռաբաղադրիչ կառույցներում։ Այս առումով ածանցավորներից հետո պատճառաբանվածության ավելի բարձր աստիճանով են օժտված հատկապես բարդ և բաղադրյալ տերմինների երկբաղադրիչ ու եռաբաղադրիչ կառույցները:

Երկբաղադրիչ բաղադրյալ տերմիններն ունեն բարձր աստիճանի պատճառաբանվածություն, քանի որ նրանց մի բաղադրիչն ընդհանուր է որոշ կարգի տերմինների հետ, իսկ մյուսը հասկացությունների համակարգում ծառայում է տարբերիչ հատկանիշների բնութագրմանը:

Բաղադրյալ տերմինների բազմաբաղադրիչ (քառաբաղադրիչ և ավելի) կառույցներում պատճառաբանվածության ճշգրտության աստիճանն, ընդհակառակն, նվազում է: Եվ տերմինի բաղադրիչներն ինչքան ավելանում են, այնքան այդ կարգի կազմությունները զրկվում են բնորոշիչ հատկությունից և վերածվում են սոսկ նկարագրական անվանումների:

Փաստորեն, չափից ավելի մեծածավալ կառույցները ոչ միայն խախտում են խոսքի տնտեսման սկզբունքը, այլ նաև նվազ չափով են դրսևորում պատճառաբանվածության ճշգրտությունը:

Պատճառաբանվածության աստիճանը, ի դեպ, նվազում է նաև բաղադրյալ տերմինների այն կառույցներում, որոնց կազմում կան հապավումներ***, թվականներ, հատուկ անուններ:

* Ի դեպ, լեզվաբանները պատճառաբանվածությանը կարևոր տեղ են հատկացնում նաև կայուն կապակցությունների սահմանադատման դեպքում: Այսպես, դարձվածաբանական միավորների կառուցվածքային-իմաստաբանական դասակարգումը հաճախ կատարվում է պատճառաբանվածության հատկանիշի հիման վրա: Տվյալ դեպքում պատճառաբանվածությունը հասկացվում է որպես կայուն կապակցությունների իմաստի արտածում բառ-բաղադրիչների իմաստից (125, 78—87)։ Դարձվածաբանական միավորների պատճառաբանվածության մասին տե՛ս, օրինակ՝ (65, 43—45)։

** Այս մասին տե՛ս նաև՝ (74, 20)։

*** Մասնագիտական գրականության մեջ այն կարծիքն է արտահայտվել, ըստ որի հապավումների շրջանում պատճառաբանվածությունը դրսևորվում է յուրահատուկ ձևով, այն է՝ հապաված հնչյունային բաղադրության և նշանակվողի միջնորդավորված կա-

Բաղադրյալ տերմինների շրջանում պատճառաբանվածությունն, ինչպես նշվեց, դրսևորվում է նաև հասկացությունների սեռատեսակային հարաբերությունների արտացոլման շնորհիվ: Տվյալ դեպքում պատճառաբանվածության դրսևորման համար կարևոր նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ ամբողջ կառույցով և որոշյալ բաղադրիչով բերորոշված հասկացությունը պատկանում է միևնույն դասակարգողական սխեմային:

Որոշիչ բաղադրիչը միշտ էլ արտահայտում է տեսակային դասակարգողական հատկանիշ: Որոշյալ բաղադրիչն էլ կոնկրետանում է որոշիչ բաղադրիչի միջոցով (77, 84):

Բաղադրյալ տերմինները, փաստորեն, կերտված են սեռային հասկացության հետևողական սահմանափակմամբ: Այսինքն, այս կառույցներում յուրաքանչյուր նոր բաղադրիչ ընդհանուր առմամբ արտահայտում է տեսակային հասկացության գաղափար: Հասկացական-կառուցվածքային պատճառաբանվածությունը դրսևորվում է այն բանի շնորհիվ, որ սեռային հասկացությանը ավելացնելով մի ինչ-որ որոշիչ, արդյունքում ունենում ենք նոր հասկացություն բնորոշող տերմին, որը միացնում է այդ երկու կարգի հասկացությունների բովանդակության մեջ մտնող հատկանիշները: Սեռային հասկացությանը կցելով ևս մի նոր որոշիչ, դրանով իսկ ավելացնում ենք տերմինի հիմքում ընկած ամբողջ հասկացության բովանդակությունը կազմող հատկանիշների քանակը:

Հայտնի է, որ տերմինների ածանցավոր, բարդ և բաղադրյալ կառույցները մեծ չափով նպաստում են այս կամ այն բնագավառում տերմինաբանական տարբեր կարգի շարքեր կազմելուն*: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գիտության լեզվում տերմինների հասկացական-կառուցվածքային պատճառաբանվածությունն ավելի ցայտուն է դրսևորվում տերմինաբանական շարքերում (հատկապես, եթե դրանք կազմված են բարդ ու բաղադրյալ կառույցների միջոցով):

Պատճառաբանվածությունը դրսևորվում է այն բանի շնորհիվ, որ այս կամ այն համակարգում (ինչպես նաև ենթահամակարգում, մի առանձին խմբում) տերմիններից յուրաքանչյուրն ունի մի ընդհանուր բաղադրիչ, որը և հանդես է գալիս իբրև որոշակի շարքի ցուցիչ:

Այով, ինչպես նաև հնչյունային այդ բաղադրության և հնչյունային լրիվ բաղադրության կապով: Հապավումները կարող են ունենալ պատճառաբանվածության սովորական հատկանիշ, որի մեջ իր արտահայտությունն է գտնում հնչյունային տարբեր բաղադրությունների միջև եղած կապը, բայց միայն երկակի միջնորդավորման, այսինքն՝ հնչյունային լրիվ բաղադրության պատճառաբանվածության հիման վրա: Այս մասին տե՛ս (60, 35—39):

* Տերմինաբանական տարբեր շարքերի և դրանց առանձնահատկությունների մասին տե՛ս (15, 315—319):

Մասնագետները, սովորաբար, ածանցավոր և բարդ (ինչպես նաև բաղադրյալ) բառերը համարում են պատճառաբանված, իսկ բոլոր արմատականները՝ չպատճառաբանված: Սկզբից ևեթ նշենք, որ ճիշտ չէր լինի այս տեսակետը անվերապահորեն տարածել նաև տերմինների վրա (ինչպես դա հաճախ է կատարվում), քանի որ այն կարող է հանգեցնել էական հակասությունների:

Ի տարբերություն արմատական (չածանցված) բառ-ոչ տերմինների, որոնք ներկայումս ընդհանուր գրական լեզվում կորցրել են իրենց երբեմնի պատճառաբանվածությունը, քանի որ դրանք հնարավոր չէ հակադրել լեզվական որևէ նշանի, արմատական տերմինները գիտություն որոշակի բնագավառի լեզվում ձեռք են բերում այս կամ այն աստիճանի պատճառաբանվածություն՝ համապատասխան արմատական բառերին հակադրվելու շնորհիվ (118) (110) (115, 26—37): Նման երեվույթը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ գիտության լեզվում արմատական բառերը, որպես կանոն, հանդես են գալիս ոչ թե իրենց սովորական իմաստով, այլ գործածվելուց առաջ ենթարկվում են իմաստային մասնագիտացման: Այս առումով ինչ-որ աստիճանի պատճառաբանվածություն ունեն, օրինակ՝ արմատ, հիմք, տուն և նման կարգի այլ արմատական տերմինները, քանի որ դրանք համապատասխան համագործածական արմատական բառերի իմաստի մասնագիտացման արդյունք են: Տվյալ դեպքում պարտադիր չէ, որ պատճառաբանված տերմինն ունենա հասկացության ամբողջ բովանդակությունն ընդգրկող հատկանիշներ:

Փաստորեն, պատճառաբանվածությունը գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում դրսևորվում է ոչ միայն ածանցման, բառերի բարդության և կապակցության միջոցով, այլ նաև՝ արմատական բառերի ու արմատական տերմինների հակադրությամբ:

Տերմինների պատճառաբանվածության դրսևորումները, ինչպես տեսանք, չեն սահմանափակվում ղուտ բառակազմական առումով: Այսինքն, պատճառաբանվածությունը, իրականում, իր բնույթով սոսկ ձևական չէ: Եվ իրոք, ի՞նչ կարող է տալ մեզ այն բանի իմացումը, թե այսինչ տերմինը կազմված է այնինչ տերմինից: Հասկանալի է, որ, ըստ էության, առանձնապես՝ ոչինչ:

Քանի որ տերմինները չեն ստեղծվում կամայականորեն, ուստի նրանց կառուցվածքը միշտ էլ յուրովի իմաստավորված է, ուրեմն և այս կամ այն աստիճանով էլ պատճառաբանված է:

Այսբանից հետևում է, որ տերմինի պատճառաբանվածությունը պետք է դիտել լայն առումով, այսինքն, իբրև բացատրություն այն բանի, թե ինչո՞ւ, ինչի՞ հիման վրա է ընդունված տերմինի այս կամ այն

ձեռք: Իսկ նման հիմնավորում, թվում է, որ միշտ էլ կարելի է գտնել: Այս կապակցությամբ մասնագետների մի մասը այն կարծիքն է դարգացնում, ըստ որի պատճառաբանվածությունը հարկավոր է հասկանալ որպես տերմինի կառուցվածքի ցանկացած կապը իմաստի հետ՝ ինչ ձևով էլ որ միջնորդավորված և վերաիմաստավորված լինի այն (104, 94):

Այսպիսով, ուսումնասիրությունները հանգեցնում են այն եզրակացության, որ գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում պատճառաբանվածության բոլոր կարգի դրսևորումներն ընդհանուր առմամբ ունեն գիտակցված և տրամաբանորեն հիմնավորված բնույթ: Իսկ գիտակցված պատճառաբանվածությունն էլ, կարելի է ասել, որ տերմինների համար ունի առանձնահատուկ նշանակություն. այն, փաստորեն, գիտական անվանումների բնորոշ հատկություններից մեկն է:

Ժամանակի ընթացքում տերմինները, իհարկե, կարող են կորցնել իրենց պարտադիր պատճառաբանվածությունը*: Դա հիմնականում տեղի է ունենում տերմինների հիմքում ընկած հասկացությունների բովանդակության վարզացման պատճառով: Նման դեպքերում աստիճանաբար անհետանում են տերմինաբանական և ոչ տերմինաբանական բառապաշարի համապատասխան բառերի միջև եղած այն ընդհանրությունները, որոնց հիման վրա բնորոշված գիտական հասկացությունները ստացել էին պատճառաբանված անվանումներ: Եվ տերմինների բառացի ու ժամանակակից իմաստների հարաբերությունը հետզհետե դառնում է ավելի ու ավելի պայմանական:

Հայտնի է, որ դեռևս ձևավորման մեջ գտնվող գիտական հասկացությունների բովանդակությունը ճշգրիտ ու հստակ կերպով հաստատ-

* Մասնագետները գտնում են, որ գոյություն ունեն անվան պատճառաբանվածության կորստի տարրեր աստիճաններ (88, 33): Առաջին աստիճանն այն է, երբ բառը ձևոր է բերում պատճառաբանվածությանը չհամապատասխանող կամ երբեմն էլ հակասող իմաստ: Նման իրողությունը վկայում է այն մասին, որ տվյալ բառի ներքին ձևը ինչ-որ աստիճանով մոռացվում է խոսողների կողմից: Պատճառաբանվածության մոռացության երկրորդ աստիճանն այն է, երբ պատճառաբանող հատկանիշը կամ անվանման կառուցվածքը հաղիվ են կռահվում: Անվանման կառուցվածքը մթազնվում է, չնայած այն հանգամանքին, որ պատճառաբանող մեկ հատկանիշը մնում է հստակ, այսինքն, տվյալ դեպքում, ներքին ձևը մասնակիորեն է պահպանվում: Բառի պատճառաբանվածության մոռացության երրորդ աստիճանը նրա լրիվ կորուստն է (88, 33—34):

ված չի լինում, լեբընականապես որոշված չեն լինում նրա ընդգրկման սահմանները: Այս դեպքում այն հատկանիշները, որոնք համարվում էին անհրաժեշտ ու բավարար, ժամանակի ընթացքում կարող են դառնալ երկրորդական ու ոչ բավարար, իսկ համապատասխան հասկացությանը տրված պատճառաբանված անվանումն էլ՝ պայմանական: Այսինքն, եթե տերմինի ներքին ձևը նշում է այնպիսի հատկանիշներ, որոնք անհամատեղելի են իր ժամանակակից իմաստին և որոնք հակասում են օբյեկտի էությանը, ապա նման տերմինն իր բնույթով ճիշտ կողմնորոշող չէ (86, 24—27) (38, 65) (110, 9) կամ էլ ճիշտ բնորոշում չունի (15, 252—256), օրինակ՝ առում, քերմոդիկամիկա ևն:

Ուստի բնական է, որ գիտության տարբեր բնագավառների զարգացման ամեն մի շրջանում էլ կարող են տեղ գտնել պատճառաբանվածությունից զրկված տերմիններ:

Փաստորեն, իմաստաբանական տեսակետից տվյալ շրջանում պատճառաբանվածությունից զրկված է այն տերմինը, որի ներքին ձևը չի համապատասխանում իր բովանդակությանը և այն մատնանշում է հասկացության ոչ բնորոշ ու ոչ բավարար հատկանիշները կամ էլ ընդհանրապես չի մատնանշում հասկացության բովանդակությունը: Պատճառաբանվածությունից զրկված են նաև այն տերմինները, որոնք չունեն ներքին ձև*: Այս առումով, ինչպես մեկ առիթով նշվեց, պատճառաբանված չեն հատկապես օտար լեզուներից փոխառված տերմինները:

Մասնագետների շրջանում երբեմն այսպիսի հարց է ծագում, թե պատճառաբանվածությունից զրկված տերմինները գիտության այս կամ այն բնագավառի զարգացման որոշակի փուլում արդյոք քանակական ի՞նչ հարաբերության մեջ են պատճառաբանվածների համեմատությանը: Ըստ նրանց, եթե առաջինները գերակշռում են, ապա պատճառաբանվածությունը այնքան էլ բնորոշ չէ տերմիններին: Այս կապակցությամբ ասենք, որ, նախ շատ դժվար է որոշել, թե գիտության որոշակի բնագավառում ո՞ր կարգի տերմիններն են մեծ թիվ կազմում (կամ գոնե նման հարցադրումը պահանջում է մանրակրկիտ ուսումնասիրություն): Եվ երկրորդ, որն ավելի կարևոր է, միավորների սոսկ քանակական կազմով, հասկանալի է, որ հնարավոր չէ ժխտել կամ հաստատել այս կամ այն իրողությունը:

Տվյալ դեպքում, թվում է, որ անհրաժեշտ է պարզել մի այլ կարևոր հարց. այն է, թե ներկայումս ի՞նչ կարգի տերմիններն են, որ պատ-

* Մ. Գ. Բերգերը գտնում է, որ իրականում ամեն մի մարդու համար «չկողմնորոշող» (չպատճառաբանված) կարող են լինել ոչ միայն ներքին ձևից զրկված տերմինները, այլև այն տերմինները, որոնց ներքին ձևը հայտնի չէ տվյալ անձնավորությանը (38, 65):

ճառաբանված չեն: Քննությունը ցույց է տալիս, որ ներկա շրջանում ընդհանուր առմամբ պատճառաբանված չեն (կամ ավելի ճիշտ, իրենց երբեմնի պարտադիր պատճառաբանվածությունից զրկվել են) գիտությունն այս կամ այն բնագավառի ավանդական տերմինները: Չնայած այն հանգամանքին, որ հիշյալ տերմինները ներկայումս ինչ-որ ձևով հակադրվում են լեզվի համապատասխան համադրածական բառերին, բայց, այնուամենայնիվ, այժմ դրանք հասկացությունների բովանդակության զարգացման պատճառով, մեծ մասամբ վերածվել են պայմանական անվանումների, այսինքն, կորցրել են իրենց երբեմնի այս կամ այն բնույթի պատճառաբանվածությունը: Այսպես, հայտնի է, որ ժամանակակից լեզվի տեսանկյունից շատ դեպքերում «առավոր չէ կամ դժվար է վերհանել այն հատկանիշները, որոնց հիման վրա կերտվել են մեզ ավանդված տերմինները: Բիւս նման տերմինների պատճառաբանվածությունը հստակ չէ, բայց պատմահամեմատական վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու այն: Փաստորեն, ներկայումս մեզ համար չպատճառաբանված թվացող բառերն ու տերմիններն իրենց պատմական զարգացման ընթացքում ձեռք են բերում պատճառաբանվածություն:

Չնայած որ տերմինների մի մասի պատճառաբանվածությունը դժվար է վերականգնել, իսկ շատ դեպքերում էլ այն կարող է լինել վիճելի, բայց նման հանգամանքներն ամենևին էլ չեն հակասում տերմինների՝ իրենց կերտման պահին պատճառաբանված լինելու իրողությանը (տե՛ս նաև՝ 88, 26—27): Այս կապակցությամբ Ա. Ի. Մոսսեևը իրավացիորեն առարկում է Ն. Ն. Ամոսովայի՝ չափազանցության հասցված այն տեսակետին, ըստ որի ընդհանրապես առարկայի անվանումը ինչպե՛ս լեզվում ի հայտ գալու պահին, այնպե՛ս էլ հետագա գործածության ընթացքում կարող է իր մեջ չունենալ անվանվող առարկայի այս կամ այն հատկանիշի արտացոլում (28, 25) (92, 124—126): Հասկանալի է, որ պատճառաբանվածությունից զրկված կամ փոխառյալ բառերն ու տերմիններն անգամ չեն կարող հաստատել այս տեսակետը, քանի որ առաջինները ծագման պահին, անկասկած, եղել են պատճառաբանված, իսկ երկրորդ կարգի միավորներն ընդհանրապես կապ չունեն բառերի ու տերմինների կերտման գործընթացի հետ, դրանք, ինչպես հայտնի է, յուրացման և ոչ թե նոր անվանումների ստեղծման արդյունք են (հմմտ. 92, 124—126):

Ավանդական տերմինների պատճառաբանվածության-չպատճառաբանվածության մասին խոսելիս, ինչպես նշվեց, դեռևս բավարար չէ ելնել միայն ժամանակակից լեզվի տեսանկյունից: Բացի այդ, սովյալ դեպքում չպետք է ելնել տերմինների հիմքում ընկած հասկացություն-

ների ներկայիս ըմբռնումից, ինչպես նաև գիտության այս կամ այն բնագավառի զարգացման արդի մակարդակից: Առավել ևս չի կարելի հիմնվել միայն անվանումների ոչ տերմինաբանական նշանակության վրա, քանի որ նման դեպքում հնարավոր է պարզել տերմինների հիմքում ընկած հասկացությունների ինչ-որ մի կողմը, այն էլ՝ ոչ էականը:

Անվանդական տերմինների պատճառաբանվածության կամ չբացատրվածության մասին ճիշտ պատկերացում կազմելու համար նպատակահարմար է հաշվի առնել հետևյալ հանգամանքները. նախ, թե այս կամ այն տերմինը ե՞րբ (լեզվի զարգացման ո՞ր փուլում) և գիտական ո՞ր տեսության կամ ուսմունքի կողմից է ստեղծվել և, համապատասխանաբար, ի՞նչ կերպ է ըմբռնվել դրա հիմքում ընկած հասկացությունը՝ գիտության տվյալ բնագավառի զարգացման այդ շրջանում:

Ենթևել հիշյալ սկզբունքներից, կարելի է ասել, որ ներկայումս մեզ համար չպատճառաբանված տերմինները նախապես (գիտության այս կամ այն բնագավառում առաջին անգամ երևան գալու ժամանակ) ունեցել են ինչ-ինչ բնույթի ու աստիճանի պատճառաբանվածություն, քանի որ դրանք, անկասկած, արտացոլել են իրականությունների ու երեվույթների՝ գիտության տվյալ բնագավառի զարգացման համապատասխան շրջանին բնորոշ ըմբռնումները: Այսպես, հունական քերականությունից ժառանգված և ժամանակակից լեզվաբանության մեջ ամրակայված տերմինները նախապես պատճառաբանված են եղել, քանի որ դրանք արտացոլել են լեզվական իրականությունների՝ այն ժամանակաշրջանի քերականության զարգացմանը բնորոշ ըմբռնումները: Անվածը կարելի է հիմնավորել ներկայումս պատճառաբանվածությունից զրկված դեռևս տերմինի օրինակի հիման վրա: Ասել, թե նախապես այն լրիվ պայմանական է եղել, ճիշտ չի լինի: Չէ՞որ այս տերմինն իր մեջ արտացոլել է դերանվան՝ որպես մի առանձին խոսքի մասի նախնական ըմբռնումը, ըստ որի դերանունը դրվում է անվան փոխարեն: Այլ բան է, որ այդ տերմինի հիմքում ընկած հասկացության այժմյան ըմբռնումը լիակատար չափով չի համապատասխանում այն նշանակությանը, որ նա ունի քերականության մեջ: Նույնը կարելի է ասել ենթակա տերմինի մասին, որը ներկայումս չի համապատասխանում գործողություն կատարող առարկայի մասին մեր ունեցած ըմբռնմանը:

Հետևաբար, ինչպիսին էլ որ լինեն բառերի կամ տերմինների իրական իմաստը և պատմական զարգացման անցած ուղին, դրանց առաջացման ու կերտման, ինչ-որ չափով նաև իմաստի հետագա զարգացման գործում միշտ էլ կարևոր նշանակություն է ունենում պատճառաբանվածությունը՝ թեկուզ ոչ լրիվ՝ մասնավոր դրսևորմամբ: Եթե առանց պատճառաբանվածության տերմիններն ինչ-որ կերպ կարող են գործա-

ռել, ապա առանց նման հիմունքի նրանք գործնականորեն չեն կարող
ծագել (տե՛ս նաև՝ 92, 129):

Այժմ տեսնենք, թե ո՞ր տերմիններն են օժտված դրական հատկու-
թյուններով, հետևապես և որո՞նք են ավելի նախընտրելի՝ պատճառա-
բանվածնե՞րը, թե՞ չպատճառաբանվածները: Այս հարցի կապակցու-
թյամբ մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտվել են միան-
գամայն տարբեր և հերքման էլ հակադիր կարծիքներ:

Պատճառաբանվածությունը որպես դրական երևույթ ընդունող
մասնագետները (Պ. Իվիչ, Ա. Վ. Իսաչենկո և ուրիշներ) գտնում են, որ
իմաստաբանորեն հստակ տերմինները կարող են առաջացնել միակող-
մանի, գուցե և ոչ ճիշտ պատկերացում տվյալ հասկացության բովան-
դակության մասին (68, 21) (69, 19—25) (87, 15—16)*:

Հավանություն չտալով պատճառաբանված տերմիններին (կողմնո-
րոշողներին ընդհանրապես և ճիշտ կողմնորոշողներին մասնավորա-
պես), մասնագետների մի մասը, փաստորեն, առաջ է քաշում այն տե-
սակետը, ըստ որի՝ որքան տերմինի ներքին ձևը մոտ է իր ժամանա-
կակից (իրական) իմաստին, այնքան ավելի մեծ է այն բանի հավա-
նականությունը, որ դրանք կարող են շփոթվել (112, 15): Սակայն, ինչ-
պես այս կապակցությամբ Մ. Գ. Բերգերն է իրավացիորեն գտնում,
տերմինի ժամանակակից իմաստի և ներքին ձևի շփոթումը, որպես կա-
նոն, պայմանավորված է ոչ թե նրանց միջև եղած այս կամ այն հա-
րաբերակցությամբ (չնայած որ այդ գործոնը, իհարկե, ինչ-որ չափով
կարող է դեր խաղալ), այլ՝ գլխավորապես տերմինի ժամանակակից
իմաստի շիմացությամբ (38, 67):

Տերմինի բովանդակության և ներքին ձևի միջև կապի բացակայու-
թյունը, հիշյալ մասնագետների կարծիքով, թույլ է տալիս խուսափել
այն հակասությունից, որը հաճախ դրսևորվում է տերմինի բովանդա-
կության փոփոխության դեպքում: Ըստ նրանց, չպատճառաբանված
տերմիններից օգտվելիս անհրաժեշտություն չի առաջանում դրանք փո-

* Մասնագետների մի մասը գտնում է, որ թերություններից զերծ չեն հատկապես
պատճառաբանված այն տերմինները, որոնք կերտվել են համագործածական բառերի
իմաստի հիմքի վրա: Ըստ նրանց, նման տերմիններն սկզբնական շրջանում զուրկ են
լինում հատկությունից, քանի որ գիտական համապատասխան հասկացությունները
ձևավորվում են աստիճանաբար: Բացի այդ, լեզվի համագործածական բառերի մեծ
մասի բազմիմաստությունն իր հերթին բազմիմաստություն է առաջացնում նաև համա-
պատասխան տերմինների շրջանում: Տե՛ս, օրինակ՝ (107, 19—20):

խարինել ուրիշներով: Նման դեպքերում բավական է արձանագրել տերմինների բովանդակության մեջ առաջ եկած փոփոխությունները (68, 21) (69, 19—25):

Ըստ երևույթին, պատճառաբանված տերմինների (սրանց մեջ հատկապես ճիշտ կողմնորոշողների) դեմ էական առարկությունն այն է, որ գիտության զարգացման, տերմինների իմաստների փոփոխության հետ մեկտեղ, ներքին ձևը երբեմն կարող է հակասության մեջ մտնել նոր՝ իրական իմաստի հետ: Նման դեպքերում, իրոք, անհրաժեշտություն է առաջանում այս կամ այն տերմինը փոխարինել մեկ ուրիշով՝ պատճառաբանվածով և ընդ որում՝ ճիշտ կողմնորոշում ունեցողով: Փոխարինումն առավել անհրաժեշտ է դառնում, որքան ավելի է զգացվում տերմինի ոչ ճիշտ կողմնորոշությունը: Մ. Գ. Բերգերը, նման երեւույթը լրիվ բնական ու օրինաչափ համարելով, գտնում է, որ եթե հաստատվում է հասկացության կեղծությունը, ապա այն կարող է անհետանալ: Հասկացության հետ միասին գործածությունից դուրս է գալիս նաև այն բնորոշող տերմինը: Եվ, ըստ էության, նոր հասկացության երևան գալն ուղեկցվում է նոր տերմինի առաջացմամբ: Իսկ հասկացությունները, սովորաբար, գիտության զարգացման հետ մեկտեղ ճշգրտվում են, և, այսպիսով, դրանք բնորոշող տերմինները ոչ թե վերածվում են կեղծ կողմնորոշողների, այլ շարունակում են բավարարել տվյալ բեւազավառի պահանջները (38, 67):

Նկատի ունենալով պատճառաբանված տերմինների մի շարք առավելությունները, նախապատվությունը տալիս ենք այն մասնագետների (Դ. Ս. Լոտտե, Մ. Գ. Բերգեր, Կ. Ա. Լեկովսկայա, Վ. Ն. Սեմիլև, Վ. Պ. Դանիլենկո և ուրիշներ) տեսակետին, ովքեր գիտական տերմինների համար կարևոր են համարում կողմնորոշության և, մասնավորապես, ճշգրիտ կողմնորոշության հատկությունը*:

Պատճառաբանվածությունն, ինչպես հայտնի է, ինչ-որ չափով պատկերացում է տալիս այն մասին, թե ինչու տվյալ առարկան կամ երևույթը անվանված է այսպես և ոչ թե այլ կերպ և մասամբ էլ՝ ինչու՞ տվյալ բառը կամ տերմինն ունի այսպիսի և ոչ թե՝ այլ իմաստ**:

Պատճառաբանված տերմինների՝ գլխավորապես ազգային ձև ունենալու իրողությունը (մայրենի լեզվի ներքին միջոցներով կերտված լինելը) ինքնին վկայում է դրանց առավելության մասին՝ ընդհանրա-

* Պաշտպանելով վերահիշյալ տեսակետը, միևնույն ժամանակ շնք անտեսում պատճառաբանված տերմինների որոշ թերի կողմերը և քննադատական մոտեցում ենք ցուցաբերում դրանց նկատմամբ:

** Հասկանալի է, որ առանձին դեպքերում երբեմն դժվար է լինում որոշել, թե ինչու է ընտրված բառի իմաստի պատճառաբանվածության այս կամ այն միջոցը:

պէս տվյալ գրական լեզուն և մասնավորապէս գիտութեան համապատասխան բնագավառի բառապաշարը հարստացնելու առումով*:

Պատճառաբանված տերմիններն, ի դեպ, անհրաժեշտ են ոչ այնքան գիտութեան արտաքին կապերի, որքան ներգիտական ոլորտի համար: Գիտութեան այս կամ այն բնագավառում տերմիններն, ինչպէս հայտնի է, ընդհանուր առմամբ ավելի հեշտ ըմբռնվում և յուրացվում են իրենց մեկնաբան ձևի բացահայտմամբ (35, 99)**:

Իհարկէ, ներքին ձևը երբեմն ինչ-որ շփոթ կարող է արգելք դառնալ տերմինի իրական իմաստը հասկանալու գործում: Սակայն տերմինի ներքին ձևի կենդանի զգացողությունը մեծ մասամբ նպաստում է նրա իմաստի հասկանալուն և դրանով իսկ ավելի դյուրին դարձնում գիտական հաղորդակցությունը***:

Պատճառաբանված տերմիններն ավելի նախընտրելի են, քանի որ արդեն մեծ մասամբ օժտված են մասնագիտական կողմնորոշմամբ, ինչպէս նաև՝ գիտական համապատասխան հասկացության բովանդակությունը բացահայտելու հատկությամբ (86, 55) (81, 108):

Ակնառու է տրամաբանական բարձր աստիճանի պատճառաբանվածություն ունեցող տերմինների կապը գիտութեան այս կամ այն բնագավառի որոշակի տեսությունների և ուսմունքների հետ: Դրանք գիտական հաղորդակցութեան մասնակիցներին, կողմնորոշելով դեպի համապատասխան տեսությունները, ինչ-որ աստիճանի պատկերացում են տալիս դրանց մասին:

* Որոշ լեզվաբաններ գտնում են, որ ազգային տերմինները պատճառաբանվածության դրական հատկության հետ մեկտեղ ունեն նաև որոշ թերի կողմեր: Ըստ նրանց, նման տերմինների իմաստը, ուղղորդվելով համագործածական բառերի իմաստի հետ, կորցնում է ճշգրտությունը, որի պատճառով էլ խախտվում են համապատասխան գիտական հասկացության սահմանները: Տե՛ս, օրինակ՝ (107, 19—20):

** Տերմինների դյուրին ըմբռնվելու և հիշվելու հատկությունը, որն ընդհանուր առմամբ բնորոշ է պատճառաբանվածներին, հասկանալի է, որ կարևոր նշանակություն ունի հատկապէս ուսուցողական նպատակների և հանրութեան լայն շրջաններում գիտելիքների տարածման համար:

*** Կարևորություն տալով պատճառաբանված տերմինների նման հատկությանը, միևնույն ժամանակ շնոր րացարձականացնում այն: Այսպէս, պարտադիր չէ, որ պատճառաբանված տերմինները (հատկապէս գիտութեան մի շարք ճյուղերի) ընդհանրապէս հասկանալի լինեն բոլորին, այն էլ առանց նախապէս մասնագիտական պատրաստվածություն ունեցող անձանց, քանի որ ներկա շրջանում գիտութեան տարբեր բնագավառների զարգացման հետ մեկտեղ ստեղծվում են ավելի բարդ հասկացություններ, որոնք բնութագրվում են տարբեր հատկանիշներով կամ որոնք ենթադրում են տրամաբանական մի շարք գործողություններ: Այս կապակցությամբ Պ. Իվիչն իրավացիորեն գտնում է, որ նման հասկացություններ բնորոշող տերմինների յուրացման համար անհրաժեշտ է ըմբռնել համապատասխան գիտական տեսություն ամբողջությամբ և իմանալ տվյալ տերմինի հետ տերմինաբանական համակարգ կազմող մյուս տերմինները (68, 21—22):

Տրամաբանորեն հիմնավորված և պատճառաբանված տերմիններն ընդհանուր առմամբ օժտված են բնորոշիչ-սահմանողական գործառությամբ (իհարկե, տվյալ դեպքում չենք անտեսում նաև մի շարք բռնագավառների տերմինների անվանողական և այլ գործառությունները): Փաստորեն, պատճառաբանված և ճիշտ կողմնորոշող շատ տերմիններ միաժամանակ հանդես են գալիս որպես իրենց հիմքում ընկած համապատասխան հասկացությունների առավելագույն հակիրճ սահմանումներ (տե՛ս նաև՝ 38, 66—67):

Պատճառաբանված տերմինների մեջ, ինչպես հայտնի է, ըստ հնարավորին լրիվ են արտացոլված գիտական համապատասխան հասկացությունների էական հատկանիշները. հանգամանք, որը մեծ չափով ապահովում է գիտական հաղորդակցությունների ճշգրտությունը և հասկանալիությունը:

Պատճառաբանված տերմինը ոչ միայն բնորոշում է իր հիմքում ընկած հասկացությունը, այլև իմաստավորում է այդ հասկացության և տվյալ համակարգի մյուս հասկացությունների հարաբերությունները (տե՛ս նաև՝ 93, 60): Փաստորեն, նման կարգի տերմինները որոշակի համակարգի շրջանակներում հանդես են գալիս որպես հասկացությունների տեղն ու հարաբերությունները մատնանշող լեզվական նշաններ: Բացի այդ, պատճառաբանված տերմիններն, իրենց բառակազմական որոշակի կապերի առկայության շնորհիվ, ապահովում են տերմինաբանությանն առաջադրվող պահանջներից մեկը՝ կառուցվածքային համակարգայնությունը:

Հայտնի է, որ գիտության տարբեր բնագավառների տերմինաբանությունն ունի իր առանձնահատուկ գծերը: Այս կապակցությամբ Կ. Ա. Լեկովսկայան իրավացիորեն գտնում է, որ եթե տեխնիկայում (կամ մասնագիտական այլ նեղ բնագավառներում) հնարավոր է և պետք է նախապատվությունը տրվի անվանակարգային նշանակումներին (որոշ դեպքերում էլ պայմանական, ամեն կարգի՝ պատճառաբանվածությունից զուրկ անվանումներին), ապա գաղափարախոսության հետ անմիջականորեն կապված հասարակական-քաղաքական գիտությունների համար խիստ անհրաժեշտ և անխուսափելի են տերմին-բնորոշումները, քանի որ քաղաքական լուսավորությունը ժողովրդական զանգվածների լայն շրջանում գիտակցականության զարգացման անհրաժեշտ նախադրյալներ է ստեղծում (81, 203):

Գիտության լեզվում նախապատվությունը տալով պատճառաբանված տերմիններին, միևնույն ժամանակ, չենք գերազնահատում պատճառաբանվածության առավելությունները: Այսպես, հայտնի է, որ տերմինավորման հիմքում առանձին դեպքերում ընտրված է լինում ան-

վանվող առարկայի (կամ երևույթի) արտաքին մի ինչ-որ հատկանիշ և երբեմն էլ ոչ ամենից էականը, շնայած որ այն նույնպես կարող է առաջացնել իմաստային որոշակի զուգորդություն (61, 64): Նման պայմաններում տերմինավորման պատճառաբանվածությունը ոչ միշտ է արտացոլում հասկացության տրամաբանական կառուցվածքը: Որոշ դեպքերում էլ պատճառաբանված տերմիններն օժտված չեն լինում հասկացության բովանդակության բացահայտման գործառութայամբ:

Այսպիսով, տերմինների կերտման դեպքում, թվում է, որ չի կարելի առաջնորդվել միայն բառակազմական կաղապարների կենսունակությամբ ու կանոնավորվածությամբ: Ցանկալի է, որ տերմինները, առանձնապես նորակազմները, իմաստավորված և պատճառաբանված լինեն թե՛ կառուցվածքային և թե՛ իմաստաբանական տեսակետից: Այսինքն, տերմինները պետք է լինեն ոչ թե սովորական անվանումներ կամ պարզապես պայմանական նշաններ, այլ նրանք պետք է օժտված լինեն համապատասխան առարկաների մասին ուղղակի և ճշգրիտ պատկերացում տալու հատկությամբ (տե՛ս նաև՝ 97, 281):

Հայտնի է, որ գիտության տարբեր բնագավառների ժամանակակից տերմինների ստեղծման գործում առավել հստակ ձևով է դրսևորվում գիտակցականության գործոնը: Դրա շնորհիվ էլ ներկայումս ավելի շատ հնարավորություններ կան տերմինները, տերմինների ամբողջական համակարգերը կերտել ու գիտական շրջանառության մեջ դնել ճշգրիտ հիմունքներով ու դասակարգողական որոշակի հատկանիշներով, ընդ որում տրամաբանորեն հիմնավորված և պատճառաբանված կերպով:

Ժամանակակից գիտական գրականության մեջ, ինչպես ուսումնասիրություններն են ցույց տալիս, ակնառու է դրսևորվում տերմինավորման պատճառաբանվածությունը պահպանելու և հաստատելու միտումը:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտություն է զգացվում պարզել գործնական արժեք ունեցող հետևյալ էական հարցը՝ որո՞նք են տերմինների՝ պատճառաբանված ձևով կերտելու և ներկայացնելու ուղիներն ու միջոցները:

Պատճառաբանվածության տարբեր կարգի դրսևորումների քննությունից հետևում է, որ գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում տերմինների պատճառաբանվածությունն իրականացնելու և ապահովելու համար անհրաժեշտ է նախապես՝ տերմինների կերտման ժամանակ հաշվի առնել մի շարք կարևոր նախապայմաններ:

Գիտական շրջանառության մեջ գործադրվող տերմինները ցանկալի է, որ ունենան մասնագիտական կողմնորոշման բնույթ, այսինքն, լավ կլինի, որ դրանք օժտված լինեն համապատասխան երևույթների ու իրակությունների մասին ճիշտ պատկերացում տալու հատկությամբ:

Գիտության տարբեր բնագավառներում, հատկապես տեխնիկայի ու արտադրական գործունեության ոլորտում, անվանակարգումը ցանկալի է, որ ընդհանուր առմամբ կատարվի նպատակահարմարության սկզբունքով: Այսինքն, լավ կլինի, որ անվանման՝ անվանակոչության առարկայի հետ ունեցած կապը որքան հնարավոր է լինի հստակ ու շոշափելի: Այս պայմանի խախտումը կարող է հանգեցնել բացասական հետևանքների: Նման դեպքում հնարավոր է, որ անվանումը ապակողմնորոշի և կասկածների տեղիք տա և, բնականաբար, չպարունակի ճշգրիտ ու անհրաժեշտ ինֆորմացիա (տե՛ս նաև՝ 116, 40):

Տերմինների ճշգրտության ապահովման, մասնավորապես, նրա՞նք պատճառաբանվածության դրսևորման գործում կարևոր նշանակություն ունի համապատասխան հասկացությունների բացահայտումը՝ բնորոշումը: Առանց հասկացության բովանդակության բնորոշման, առանց այն հատկանիշների առանձնացման, որոնք պետք է, որ սահմանադատեն տվյալ հասկացությունը մյուսներից, ինչպես Վ. Պ. Դանիլենկոն է նշում, տերմինը չի կարող լինել լիարժեք (61, 94): Եվ այս առումով ցանկալի է, որ գիտության տարբեր բնագավառներում առավելություն ընդհանուր առմամբ տրվի տերմին-բնորոշումներին:

Քանի որ գիտական հասկացությունների ըմբռնումները փոփոխվում և զարգանում են, ուստի տերմինը գլխավորապես պետք է հարաբերակցի ճանաչողության որոշակի աստիճանում գտնվող հասկացությանը: Այստեղից մասնագետները հետևյալ կարևոր նախապայմանն են առաջ քաշում՝ տերմինի բովանդակությունը պետք է հավասարաժեք լինի հասկացությանը, և տերմինը չպետք է հակասի հասկացությանը: Սա, փաստորեն, գիտության լեզվում ու տերմինաբանական համակարգերում պատճառաբանվածության դրսևորման ու պահպանման առաջնակարգ նախապայմաններից մեկն է: Սակայն, ինչպես նշվեց, հիշյալ հարաբերակցությունը միշտ չէ, որ պահպանվում է: Ժամանակի ընթացքում անհամապատասխանություն է առաջանում հասկացության և այն բնորոշող տերմինի բովանդակության միջև: Տվյալ դեպքում այդ իսկ հասկացությունը բնորոշող տերմինի իրական իմաստը և բովանդակությունը պետք է ճշգրտվեն: Հակառակ դեպքում տերմինի նման իմաստը կարող է հասկացության նոր բովանդակության ճիշտ ըմբռնմանը արգելք հանդիսանալ: Այսինքն, պատճառաբանվածության դրսևորման համար անհրաժեշտ է, որ տերմինների կերտման հիմքում

դրված լինեն հասկացություններն իրենց զարգացման ընթացքի մեջ դիտարկող դասակարգումներ:

Բացի այդ, տերմինակերտման դեպքում նախապես պետք է ճշգրտորեն որոշվի այս կամ այն հասկացության տեղը տվյալ համակարգի կամ էլ դասակարգողական տվյալ շարքի մնացած հասկացությունների շրջանում: Ցանկալի է, որ տարբեր բնագավառների տերմինաբանությունը, տերմինների առանձին խմբերը գիտության զարգացման որոշակի փուլում ըստ հնարավորին իրենց մեջ արտացոլեն հասկացությունների փոխկապակցված ու փոխադասանավորված հարաբերությունները:

Պատճառաբանվածության դրսևորման գործում, ինչպես նշվեց, մեծ դեր կարող են խաղալ տերմինների հիմքում դրվող հասկացությունների հատկանիշները: Այս կապակցությամբ մասնագետները նշում են, որ ընտրված հատկանիշները, առաջին հերթին, պետք է ճշգրտորեն բնութագրեն գիտական հասկացությունները և հնարավորության սահմաններում չառաջացնեն կողմնակի զուգորդություններ ու չհանգեցնեն կեղծ եզրակացությունների (86, 26—27): Նման պայմաններին, թվում է, որ կարող են բավարարել հասկացությունների անհրաժեշտ և բավարար հատկանիշները: Հասկանալի է, որ դրանք պետք է համապատասխանեն դասակարգողական մեկ աստիճանի վրա գտնվող նույն կարգի մնացած հասկացությունների հատկանիշներին: Այսինքն, նման կարգի հասկացությունների բնորոշման համար ընտրված հատկանիշները, ինչպես իրականում երբեմն պատահում է, չպետք է լինեն տարբեր կարգի: Հատկանիշների առանձնացման վրա հարկավոր է հատուկ ուշադրություն դարձնել նաև այն պատճառով, որ դրանց անունները, ինչպես հայտնի է, դրվում են հասկացությունների տերմինավորման հիմքում:

Պատճառաբանվածության դրսևորման համար անհրաժեշտ է, որ հասկացությունների տերմինավորման նպատակով գործածվող համագործածական բառերն ընդհանուր գրական լեզվից ընտրվեն հիմնավորված կերպով և ճշգրտորեն: Հասկանալի է, որ նման դեպքերում բառ-խմաստի և տերմինացվող հասկացության էական հատկանիշների միջև ինչ-որ համապատասխանություն պետք է լինի: Բայց միևնույն ժամանակ, գիտական հասկացությունը տերմինավորող համագործածական բառը պետք է գործածվի ոչ թե իր սովորական իմաստով, այլ անհրաժեշտ է, որ այն ունենա մասնագիտացման ու տերմինացման բարձր աստիճան:

Գիտության զարգացման արդի շրջանում, ինչպես նշվեց, տերմին-

ները որոշակի տեսութեան տարրեր են: Ուստի պատճառաբանվածութեան դրսևորման համար անհրաժեշտ է, որ գործածութեան մեջ մտած տերմիններն իրենց հասկացական հիմքով բխեն համապատասխան տեսութիւններից և այս կամ այն բնագավառում ունենան տրամաբանորեն հիմնավորված ու ճշգրիտ կիրառութիւն:

Տերմինագործածութեան պատճառաբանվածութիւնը կարելի է ապահովել, եթե գիտութեան այլ բնագավառներից տերմինները փոխառվեն անհրաժեշտաբար և հիմնավորված կերպով: Դրա համար նախապես անհրաժեշտ է հաշվի առնել երկու բնագավառների օբյեկտների համապատասխանութեան աստիճանը, երևույթների ու իրակութիւնների հարաբերակցութեան բնույթը և նման կարգի մի շարք այլ կարևոր հանգամանքներ:

Տերմինները բարձր աստիճանի պատճառաբանվածութեամբ օժտված կլինեն, եթե բառակազմական մասնիկների, ձևույթների ընտրութեան հարցում ճիշտ մոտեցում ցուցաբերվի: Ցանկալի է, որ դրանք գիտութեան տվյալ բնագավառում ունենան այս կամ այն աստիճանի մասնագիտացում և կիրառվեն որոշակի կարգի հասկացութիւններ բնորոշող տերմինների կերտման դեպքում: Բացի այդ, մասնագիտացված բառակազմական մասնիկները լավ կլինի, որ օժտված լինեն դասակարգողական հատկութեամբ:

Հասկացական-կառուցվածքային տեսակետից պատճառաբանվածութիւնը կարող է դրսևորվել, եթե տվյալ տերմինի ու մյուսների միջև առկա է բառակազմական որոշակի կապ, և տերմինն իր ուրույն տեղն ունի տերմինների ամբողջ համակարգում: Տվյալ դեպքում ցանկալի է, որ տերմինի բաղադրիչներից որևէ մեկը պատկանի որոշակի շարքի: Եվ, ընդ որում, ավելի լավ կլինի, որ այդ բաղադրիչը հանդես գա միայն տվյալ շարքի տերմինների կազմի մեջ, որպեսզի տերմինաբանական մի շարքը սահմանադատվի մյուսից:

Նման պահանջները, ինչպես հայտնի է, բխում են տերմինի և տերմինաբանութեան իսկ առանձնահատկութիւններից: Քանի որ տերմինաբանութեան էական հատկութիւններից մեկը համակարգայնութիւնն է, ուստի առանձին տերմինների համար առավել կարևորը ոչ այնքան գիտական հասկացութիւնների մանրակրկիտ բացահայտումն է (առավել ևս, որ ոչ մի բաղադրադրիչ տերմին չի կարող տալ համապատասխան հասկացութեան լրիվ բնորոշումը), որքան որ տվյալ համակարգի մյուս տերմինների հետ փոխկապակցվածութեան և համապատասխանաբար դրանց շրջանում իր տեղի ճշգրիտ մատնանշումն է:

Քանի որ բաղադրիչների քանակն ազդում է տերմինների պատ-

ճառաբանվածության աստիճանի վրա, ուստի բաղադրյալ տերմիններ կերտելիս նախապատվությունը պետք է տրվի երկբաղադրիչ և եռաբաղադրիչ կառույցներին: Ինչպես հայտնի է, սրանք էլ հենց համապատասխանում են հայերենի տերմինների «միջին երկարությանը»:

Պատճառաբանվածության դրսևորման գործում, հայտնի է, թե որքան կարևոր նշանակություն ունի մայրենի լեզվի ներքին միջոցների հաշվին կատարված տերմինակերտումը, այսինքն, տերմինների ազգային ձևը: Այս առումով, հասկանալի է, որ հնարավորության դեպքում հարկավոր է հրաժարվել անհարկի փոխառություններից** և նախապատվությունը պետք է տալ տերմինների ու անվանակարգային նշանների կերտման նման ուղուն***:

Նոսելով պատճառաբանվածության իրականացման ուղիների մասին, հասկանալի է, որ բոլորովին էլ չենք անտեսում նաև այն հանգամանքը, որ առանձին դեպքերում հեշտ չէ բարձր աստիճանի պատճառաբանված ու հստակ կերպով կողմնորոշող տերմինների ստեղծումը: Դժվարությունը գլխավորապես պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ վերացական ու վերացարկված հասկացությունների տերմինավորման համար որպես հիմնաբառ համագործածական բառապաշարից երբեմն ընտրվում են կենցաղային (առտնին) հասկացություններ արտահայտող բառեր (տե՛ս նաև՝ 38, 67):

Փաստորեն, պատճառաբանվածության վերը քննարկված դրսևորումներն ու տեսակներն ինչ-որ չափով համընկնում են առաջագրվող պահանջներին (տերմինների պատճառաբանված լինելու նախապայմաններին): Եվ սա բնական է, քանի որ տերմինների կերտումը և ընտրու-

* Ի դեպ, Վ. Պ. Դանիլենկոն գտնում է, որ տերմինաբանության միջազգայնության միտումը նույնպես նպաստում է պատճառաբանվածության դրսևորմանը (սա առավել ևս վերարբերում է ժամանակակից գիտության նոր բնագավառների տերմինաբանությանը): Ըստ նրա, պատճառաբանվածությունը տվյալ դեպքում ձեռք է բերվում հունալատինական բաղադրիչների հիման վրա՝ տերմինների նպատակահարմար կազմության և ճանաչման միջոցով (61, 63—64):

** Որոշ մասնագետներ (Ա. Վ. Իսաչենկո, Վ. Պ. Բերկով և ուրիշներ) գտնում են, որ փոխառյալ և բնիկ տերմինների շրջանում պատճառաբանվածությունը դրսևորվում է միանգամայն տարբեր ձևով: Այս մասին տե՛ս (69, 19) (89, 29):

*** Տերմինակերտման վերոհիշյալ ուղին ամենեկին էլ արգելք չի հանդիսանում տերմինաբանության միջազգայնության իրականացմանը: Վերջինիս էությունը, ինչպես հայտնի է, միակ, համաձայնեցված հասկացությունների հաստատումն է (և ոչ թե, այսպես կոչված, «միջազգային տերմինների» անհարկի փոխառությունը), որոնցից յուրաքանչյուրն արտահայտվում է տերմինի ազգային ձևով (53, 78): Այս մասին մանրամասն տե՛ս (17, 41—46):

թյունը հիմնականում կատարվում են գիտակցորեն՝ ըստ նախապես մշակված հիմունքների և պահանջների: Իսկ երբ տերմինները պատճառաբանվածությամբ իրենց հատկություններով ու դրսևորումներով համապատասխանում են առաջադրվող պահանջներին, ապա նման իրողությունը վկայում է գիտության այս կամ այն բնագավառի լեզվի, մասնավորապես նրա տերմինաբանության մշակվածության ու կարգավորվածության մասին:

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Վ. Ի. Լենին, Փլիխոփայական տետրեր, Երկեր, 4-րդ հրտ., հ. 38:
2. Կ. Մարքս, Կապիտալ, հ. 1, Երևան, 1954:
3. Յ. Էնգելս, Բնության դիալեկտիկա, Երևան, 1969:
4. Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:
5. Ա. Ա. Աբրահամյան, Ի՞նչ են պատմում բառերը, Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում, 1973, № 5—6, էջ 72—82:
6. Ս. Գ. Աբրահամյան, Ղեկավարվել գիտական սկզբունքներով, ԼՂԳ, 1970, № 12, էջ 43—48:
7. Է. Ռ. Աբայան, Լեզվական աշխարհի ներքին կերպավորումը և արտաքին վերաբերությունը, Երևան, 1981:
8. Է. Բ. Ազայան, Տերմինագիտություն (դասախոսություն), Երևան, 1978:
9. Հ. Աճառյան, Կիսկատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, Ներածություն, Երևան, 1955:
10. Ռ. Գ. Ալոյան, Լեզվական նշանի իմացաբանական մի քանի հարցեր, Երևան, 1972:
11. Հ. Խ. Բաբեղյան, Ազգային ու միջազգային տերմինի ու տերմինաշինության մեջ, ԼՂԳ, 1971, № 1, էջ 97—102:
12. Գ. Ա. Բուռայան, Փլիխոփայություն և լեզու, Երևան, 1972:
13. Ս. Ա. Գալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978:
14. Ռ. Ա. Իշխանյան, Ակնարկ հայերենի տերմինաշինության, Երևան, 1981:
15. Լ. Հ. Ղազանչյան, Հայերեն լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, Լեզվի և ոճի հարցեր (ժողովածու), հ. 4, Երևան, 1977, էջ 200—335:
16. Լ. Հ. Ղազանչյան, Տերմինաբանության մի քանի հարցեր, ԲՅՀ, 1971, № 3, էջ 225—232:
17. Լ. Հ. Ղազանչյան, Տերմինաբանության միջազգայնության հարցի շուրջ, Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում, 1972, № 1, էջ 41—46:
18. Ա. Ն. Մուրադյան, Հունարան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971:
19. Բ. Ա. Պավլով, Ա. Պ. Տերեբեև, Օրգանական քիմիայի դասընթաց, Երևան, 1977:
20. Գ. Բ. Ջաճուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974:
21. Գ. Բ. Ջաճուկյան, Հայոց լեզվի տերմինաբանության զարգացման հարցերի քննարկումը, ԼՂԳ, 1971, № 9, էջ 93—98:

22. Գ. Բ. Զահուկյան, Է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ. Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, 1 մաս, Ա պրակ, Երևան, 1980;
23. Գ. Սևակ, Գիտատեխնիկական տեղեկատվության մշակման և կարգավորման խնդիրները Հայկական ՍՍՀ-ում, Տեղեկատվության և խոսքի մշակույթի հարցեր, պրակ 1, Երևան, 1976, էջ 62—71;
24. Ա. Մ. Սաֆիաջյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1971;
25. Նորբերտ Վինեբ, Ես մաթեմատիկոս եմ, Երևան, 1969;
26. Л. А. Абрамян, Гносеологические проблемы теории знаков. Ереван, 1965.
27. Э. Г. Аветян, Природа лингвистического знака. Ереван, 1968.
28. Н. Н. Амосова, Этимологические основы словарного состава современного английского языка. М., 1956.
29. Античные теории языка и стиля. М.—Л., 1936.
30. Аристотель, Аналитики. Первая и вторая. Перевод с греческого. Госполитиздат, 1952.
31. Э. Р. Атаян, Языковая единица как знаковая система (к соотношению признаков «естественности» и «условности» в языковом знаке).—Семантика, лингвистика и проблемы коммуникации. Тезисы докладов. Ереван, 1974, с. 24—26.
32. О. С. Ахманова, К вопросу об основных понятиях метаязыка лингвистики.—Вопросы языкознания (ВЯ), 1961, № 5, с. 115—121.
33. О. С. Ахманова, Основная терминология дескриптивной лингвистики.—Лексикографический сборник, вып. VI, 1963, с. 131—138.
34. О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов. М., 1969.
35. М. А. Балабан, О грамматической терминологии (письмо в редакцию).—Иностранные языки в школе (ИЯШ), 1956, № 1, с. 98—101.
36. Ш. Балли, Общая лингвистика и вопросы французского языка. Перевод с французского. М., 1955.
37. Э. Бенвенист, Общая лингвистика. Перевод с французского. М., 1974.
38. М. Г. Бергер, Лингвистическое требование к термину.—Русский язык в школе (РЯШ), 1965, № 3, с. 64—68.
39. Л. Блумфильд, Язык. Перевод с английского. М., 1968.
40. И. А. Бодуэн де Куртенэ, Избранные труды по общему языкознанию, т. 1—2, М., 1963.
41. Е. А. Бокарев, Стихийное и сознательное в языке.—Русская речь, 1967, № 2, с. 10—15.
42. Большая советская энциклопедия, 3-е изд., т. 2, 6, 10, 11, 27.
43. Р. А. Будагов, Введение в науку о языке. М., 1958.
44. Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили. М., 1967.
45. А. М. Бутлеров, Избранные работы по органической химии. М., 1951.
46. Е. А. Быстрова, Из истории русской литературоведческой терминологии первой половины XIX века. Автореферат кандидатской диссертации (АКД), Ашхабад, 1965.
47. Ж. Вандернес, Язык (Лингвистическое введение в историю). Перевод с французского. М., 1937.
48. С. Р. Вартазарян, От знака к образу. Ереван, 1973.
49. А. А. Ветров, Семантика и ее основные проблемы. М., 1968.

50. Н. Винер, Кибернетика и общество. М., 1958.
51. В. В. Виноградов, Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977.
52. Г. О. Винокур, О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии.—Труды МИФЛИ, т. V, 1939, с. 3—54.
53. Вопросы терминологии. Материалы всесоюзного терминологического совещания (сборник). М., 1961.
54. И. Воробьева, Язык земли. Новосибирск, 1973.
55. Т. В. Гамкрелидзе, К проблеме произвольности языкового знака.—ВЯ, 1972, № 6, с. 33—39.
56. Гегель, Философия духа. Энциклопедия философских наук, т. III, М., 1977.
57. Э. Геллер, Слова и вещи. Перевод с английского. М., 1962.
58. В. И. Георгиев, Проблемы возникновения индоевропейских языков.—ВЯ, 1956, № 1, с. 43—67.
59. В. фон Гумбольдт, О различии организмов человеческого языка и влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. Введение во всеобщее языкознание. СПб., 1859.
60. Н. В. Гяч., В. М. Павлов, О мотивированности аббревиатур.—Материалы семинара по проблеме мотивированности языкового знака. Л., 1969, с. 35—39.
61. В. П. Даниленко, Русская терминология. М., 1977.
62. Г. Б. Джаукян, Общее и армянское языкознание. Ереван, 1978.
63. Л. Ельмолев, Можно ли считать, что значения слов образуют структуру?—Новое в лингвистике. Вып. II, М., 1962, с. 117—172.
64. О. Есперсен, Философия грамматики. Перевод с английского. М., 1958.
65. Л. П. Ефремов, К вопросу о мотивировке фразеологических единиц.—Вопросы словообразования и фразеологии. Программа работы и тезисы докладов на расширенном заседании кафедры русского языка—11—12 мая 1962 г., Фрунзе, 1962, с. 43—45.
66. М. Н. Захарова, Из наблюдений над возникновением наименований.—УЗ Кишиневского гос. ун-та, т. 37, филологический, Кишинев, 1959, с. 69—73.
67. В. А. Звегинцев, Проблема знаковости языка. М., 1956.
68. П. Ивич, К проблеме лингвистической терминологии и условных обозначений в славянских языках.—ВЯ, 1963, № 1, с. 18—28.
69. А. В. Исаченко, Термин-описание или термин-название?—Славянская лингвистична терминология. Сборник статей I. София, 1962, с. 19—25.
70. А. В. Исаченко, Хронологическая заметка.—ВЯ, 1960, № 5, с. 149—151.
71. Л. О. Казанчян, Системно-структурный анализ армянских лингвистических терминов. АКД, Ереван, 1975.
72. Р. Карнап, Значение и необходимость. Исследование по семантике и модальной логике. М., 1959.
73. С. Д. Кацнельсон, Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965.
74. Т. Р. Кияк, Оценка степени мотивированности терминологической лексики (на материале немецких научно-технических терминов). АКД, Львов, 1977.
75. Георг Клаус, Сила слова. Гносеологический и прагматический анализ языка. Перевод с немецкого. М., 1967.

76. Н. Б. Ковалева, О мотивированности географических названий в связи с восприятием их населением.—Вопросы лексики и грамматики русского языка. Кемерово, 1974, вып. 1, с. 40—48.
77. А. Н. Кожин, О характере отношений в терминованных устойчивых выражениях.—УЗ МОПИ им. Н. Крупской, т. 160. Русский язык, вып. 2, с. 71—115.
78. Б. Кроче, Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика, № 1, Теория, М., 1920.
79. Н. Б. Кузьмина, Морфолого-семантический очерк русской терминологии языкознания. АКД. Минск, 1971.
80. И. И. Левинштейн, Бездумные термины и ложные взгляды.—Алтечное дело, 1963, т. 12, № 4.
81. К. А. Левковская, Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. М., 1962.
82. Лейбниц, Новые опыты о человеческом разуме. Перевод П. С. Юшкевича, 1936.
83. Ленинская теория отражения и современная наука. Отражение, познание, логика. София, 1973.
84. А. С. Литвиненко, Термин и метафора.—УЗ МГПИИЯ, т. VIII. Экспериментальная фонетика и психология речи, 1954, с. 253—277.
85. А. Ф. Лосев, Философия имени. Издание автора. М., 1927.
86. Д. С. Лотте, Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961.
87. Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов. М., 1960.
88. С. С. Маслова-Лашанская, Из заметок по шведской лексикологии.—УЗ ЛГУ, № 243. Серия филологических наук. Вып. 42. Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике, II, Л., 1958, с. 24—40.
89. Материалы семинара по проблеме мотивированности языкового знака, Л., 1969.
90. А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.—Л., 1938.
91. Г. П. Мельников, Типы мотивированности языковых знаков.—Материалы семинара по проблеме мотивированности языкового знака. Л., 1969, с. 3—6.
92. А. И. Моисеев, Мотивированность слов (Мотивированность сложных имен существительных со значением лица в русском языке).—УЗ ЛГУ, № 322. Серия филолог. наук, Вып. 68. Исследование по грамматике русского языка—IV, Л., 1963, с. 121—136.
93. Э. А. Натансон, Логический аспект образования термина, репрезентирующих смежные понятия.—Научный симпозиум «Место терминологии в системе современных наук». Москва, 1969. Тезисы докладов и сообщений, М., 1970, с. 60—64.
94. В. М. Овчаренко, Лингвистический анализ семантической структуры английских научно-технических терминов.—Вестник Харьковского ун-та, № 12. Серия филологическая, вып. 2, 1965, с. 22—31.

95. В. М. Овчаренко, Онтологические аспекты мотивированности языковых знаков, в том числе терминов.—Научный симпозиум «Семантические проблемы языков науки, терминологии и информатики», ч. 2. Материалы симпозиума—рефераты и аннотации. М., 1971, с. 417—423.
96. В. М. Овчаренко, Принципы структурно-семантического анализа научно-технических терминов.—Вопросы литературоведения и языкознания. Научная конференция преподавателей филологического факультета Харьковского гос. ун-та. Тезисы и авторефераты докладов. Сентябрь 1965, вып. 2. Харьков, 1965, с. 66—69.
97. А. Ольшки, История научной литературы на новых языках. ГОНТИ, т. 1, 1933.
98. Особенности номинации в области научно-технической терминологии.—Лексика современного русского литературного языка. М., 1968, с. 151—185.
99. Т. Л. Павленко, О мотивированности составных номенклатурных обозначений.—Очерки по лексике и фразеологии. Сборник статей. Ростов н/Д, 1976, с. 3—8.
100. Г. Пауль, Принципы истории языка. Перевод с немецкого. М., 1960.
101. В. Пизани. Этимология (история—проблемы—метод). Перевод с итальянского. М., 1956.
102. Р. Г. Пиотровский, К вопросу об изучении термина.—УЗ ЛГУ, № 161, Серия филолог. наук. Вып. 18. Вопросы грамматического строя и словарного состава языка—2. Л., 1952, с. 21—36.
103. Платон, Сочинения. В 3-х т. (Пер. с древнегреч. под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. Вступит. статья А. Ф. Лосева), т. 1, М., 1968.
104. Э. В. Побережниченко, К вопросу о мотивированности термина (На материале русской и немецкой лесохозяйственной терминологии).—О языке, стиле, методе. Некоторые проблемы теории и истории филологии. Тамбов, 1974, с. 92—99.
105. Проблемы мотивированности языкового знака (сборник статей). Калининград, 1976.
106. А. А. Реформатский, Термин как член лексической системы языка.—Проблемы структурной лингвистики—1967. М., 1968, с. 103—125.
107. Н. П. Романова, О мотивированности исконных и заимствованных терминов.—Вопросы терминологии и лингвистической статистики, Межвузовский тематический сборник. Воронеж, 1976, с. 18—26.
108. К. А. Свасьян. Проблема символа в современной философии. Ереван, 1980.
109. Секст Эмпирик, Сочинения в двух томах. Т. 1, Против ученых. Общая редакция, вступительная статья и перевод с древнегреческого А. Ф. Лосева. М., 1975.
110. В. Н. Семичев, Вопросы терминологического словообразования (на материале терминологии литературоведения). АКД. М., 1968.
111. В. Н. Семичев, Принцип структурной мотивированности термина и специализация модели терминообразования.—Коми государственный педагогический институт. Научная конференция, посвященная 50-летию Советской власти. Сыктывкар, 1967.

112. Славянская лингвистичная терминология (Сборник статей I). София, 1962.
113. *Ф. де Соссюр*, Труды по языкознанию. Переводы с французского языка, под редакцией А. А. Холодовича. М., 1977.
114. *Е. П. Стемковская*, Мотивированность терминов сейсморазведки.—Научный симпозиум: «Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики», ч. 2. Материалы симпозиума—рефераты и аннотации. М., 1971, с. 456—458.
115. *О. И. Стрижевская*, К проблеме мотивированности слов (на материале простых минералогических терминов).—Лексика, М., 1973, с. 26—37.
116. *В. И. Ткачук*, К вопросу о мотивировке новых собственных названий.—Исследования по русскому языку, вып. 3, Днепропетровск, 1973, с. 39—43.
117. *И. Е. Торопцев*, Лексическая мотивированность.—УЗ ОГПИ, т. 22 (историко-филологический факультет). Орел, 1964, с. 3—178.
118. *Р. М. Трифонова*, Истоки русской грамматической терминологии, АКД, М., 1967.
119. *Р. М. Трифонова*, О месте мотивированных и немотивированных терминов (на материале русской грамматической терминологии).—Материалы и тезисы докладов XV итоговой научной конференции. Оренбургский пед. ин-т, 1967, с. 108—109.
120. Труды по знаковым системам, УЗ Тартуского гос. ун-та, I—X, 1964—1978.
121. *Э. Г. Туманян*, Структура индоевропейских имен в армянском языке: Опыт реконструкции. М., 1978.
122. *А. С. Чикобава*, Проблема языка как предмета языкознания. М., 1959.
123. *Н. М. Шанский*, В мире слов. М., 1978.
124. *Н. М. Шанский*, Очерки по русскому словообразованию и лексикологии. М., 1959.
125. *Н. М. Шанский*, Фразеология современного русского языка. М., 1969.
126. *А. Б. Шапиро*, Второе совещание лингвистической секции международной терминологической комиссии при международном комитете славистов (Хроника).—ИАН СССР ОЛЯ, т. 21, вып. 4, 1962, с. 372—373.
127. *А. Б. Шапиро*, Пражское совещание по вопросам лингвистической терминологии (состоявшееся в Праге с 11 по 15 марта 1960 г.)— ИАН СССР, ОЛЯ, т. 19, вып. V, 1960, с. 443—445.
128. *Л. А. Шенурев*, О мотивированности структуры качественных терминов.—Лексика. М., 1973, с. 38—48.
129. *Л. А. Шенурев*, Структурная и семантическая мотивированность качественных терминов. АКД, М., 1978.
130. *Д. Н. Шмелев*, О понятии «фразеологическая связанность».—ИЯШ, 1970, № 1, с. 20—27.
131. *Г. Шпет*, Внутренняя форма слова. Этюды и вариации на темы Гумбольдта. М., 1927.
132. Языковая номинация. Общие вопросы. М., 1977.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Լ. Բ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Հայերեն գրականագիտական տերմինաբանություն	5
Գրականագիտական տերմինաբանության պատմություն	5
Հայ գրականագիտական տերմինները V—XVIII դարերի բանասիրության մեջ	12
Ճարտասանական և բերականական աշխատությունների դերը հայ գրականագիտական տերմինաբանության ստեղծման գործում	18
Գրականագիտական տերմինների բառարաններ	24
Հայ գրականագիտական տերմինաբանությունը XIX դարում և XX դարակարգում	27
Հայ գրականագիտական տերմինաբանությունը XIX դարում	44
Հայ գրականագիտական տերմինաբանությունը XX դարի առաջին քառորդում	50
Հայ գրականագիտական տերմինաբանությունը սովետական շրջանում	54
Հայ գրականագիտական տերմինաբանության շերտերը	61
Հայ գրականագիտական տերմինաբանության ձևավորման և համալրման աղբյուրներն ու միջոցները	66
Բազմիմաստությունը գրականագիտական տերմինային համակարգում	72
Համանունությունը գրականագիտական տերմինային համակարգում	85
Հարակից գիտությունների տերմինները գրականագիտական տերմինային համակարգում	87
Հուզահո ձևերը (համանշտությունը և նույնանշությունը գրականագիտական տերմինային համակարգում	87
Փոխանունությունը գրականագիտական տերմինային համակարգում	98
Հականշություն գրականագիտական տերմինային համակարգում	100
Գրականագիտական տերմինների կառուցվածքային վերլուծություն	100
Պարզ կամ արմատական տերմիններ	101
Բարդ տերմիններ	101
Ածանցավոր տերմիններ	103
Բազմակի ածանցներով տերմիններ	107
Բարդածանցավոր տերմիններ	107
Համադրո բաղադրիչներով տերմիններ	107
Տերմինային բառակապակցություններ	108
Համառոտագրություններ	124
Մանրագրություններ	126
Ռ. Ն. ՇԱՆՈՒՆՑ, Տերմինային համանշտություն և բազմիմաստություն	129
Առաջաբան	129
Տերմինային համանշտություն	133
Տերմինային համանշտության ըմբռնումը լեզվաբանության մեջ	133

Զուգահեռ դործածություն ունեցող տերմինների դասակարգումը	146
1. Տերմին-տարբերակներ	147
2. Նույնանիշներ կամ բացարձակ համանիշներ	150
3. Համարժեք տերմիններ կամ կեղծ համանիշներ	153
4. Համանիշ տերմիններ	160
Տերմինային բազմիմաստություն	180
Իմաստի և տերմինային բազմիմաստության ըմբռնումը լեզվաբանության մեջ	180
Տերմինային համանունություն և բազմիմաստություն	185
Տերմինային բազմիմաստության տիպերը	189
Համառոտագրություններ	203
Ծանոթագրություններ	203
Ն. ՎԱԶԱՆՉՅԱՆ, Տերմինների պատճառաբանվածությունը գիտության լեզվում	
և տերմինաբանական համակարգերում	207
Գրականություն	244